
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्र. M-2886 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद् भागवत प्रथम स्कंद

लेखक/लिपीकार

पृष्ठ 58 काळ पुर्ण/ अपुर्ण

॥ अथ श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

एतद्देशे पुस्तकांकनोपक्रमकालप्रभृत्येतत्कालपर्यंतमंकयितारः स्वस्वांकनशालायां बहूनि श्रीमद्भागवतपुस्त
कानि मुद्रयांचक्रुः ॥ परंतु बहूनि प्राचीनलिखितपुस्तकानि मेलयित्वा तत्साहाय्येन स्थलेस्थले मूलटीकयोः पा
ठवैषम्यं मूलटीकयोरधिकग्रंथोपलंभश्च किंमूलकइति नकेपि विचारयामासुः ॥ इदानीं बहुलाभ्यासकर्तृभिः
सारासारविवेकचतुरैर्विद्वद्भिरनेकवारं पुस्तकशोधनोद्योगाय प्रेरितोगणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्राधिकारीआ
त्मारामकान्होबाभिख्योहं नासिकक्षेत्रनिवासिनौ खाडिल्करोपाभिधनारायणतनुजनुरात्माराम (अपा) शा
स्त्रिमहाबलोपाख्यकृष्णशास्त्रिणौ पुस्तकशोधने प्रैरिरम् ततस्ताभ्यांच शतवर्षप्रभृतित्रिशतवत्सरपर्यंतायुष्का
णि प्राचीनप्राचीनतरप्राचीनतमानि लिखितानि त्रयोदशपुस्तकानि श्रुतिभूताद्रिवसुधामिते १७५४ शालि
वाहनाब्दे पुण्यपत्तने प्रथममंकितमेकं आंध्रदेशीयं तल्लिप्यामंकितमेकं त्रीणि टीकांतरपुस्तकानिचेत्येवमष्टाद
शपुस्तकानि संपाद्य तानिच स्वमत्यनुसारेण निपुणतरमालोच्य महता यत्नेन विमलीकृतमेतत्पुस्तकं सप्तम्या
मावर्तनवेलायां स्वांकनशालायामांचकंच ॥ नात्र किंचिदपि स्वकपोलकल्पितं कृतं किंतु तत्तत्पुस्तकपर्यालोच
नानुरोधेन मूलटीकयोरनुकूलपाठकरणं क्वचित्क्वचित्स्थले प्राचीनपुस्तकेषूपलब्धाधिकग्रंथस्याविरुद्धस्य पू
रणं क्वचिद्विरुद्धस्य सचिह्नटिप्पणलेखनपूर्वकं तथैव स्थापनं क्वचिदंकितेतरबहुपुस्तकेष्वनुपलंभादधिकग्रंथ
स्य निष्काशनं स्थलेस्थलेऽर्थावबोधाय टीकांतराद्यनुरोधेन टिप्पण्यां तदर्थस्पष्टीकरणंच कृतम् ॥ तस्यैवेयंद्वि
तीयाऽऽवृत्तिर्मूलतश्चाष्टमी ॥ अत्र चावर्जनीयभ्रमप्रमादादिपुरुषदोषवशात् स्खलितं विपरीतंवा पतितं स्यात्
तत्तु गुणदोषविवेक्तारस्तत्रभवंतः सुधियोनिर्मत्सराःसंतः सादरावलोकनेन समीकुर्वंत्विति विज्ञप्तिः ॥

अस्माभिरेतत्पुस्तकस्य स्वामित्वं सप्ताब्धिवसुवसुधामिते (१८४७) सन्संज्ञकाब्दे कृतविंशतितम (२०)
राजकीयनियमानुरोधतस्तथा मुनिरसगजेंदुमिते (१८६७) सन्संज्ञकवत्सरे कृतराजकीयपंच
विंशतितम (२५) नियमानुसारतोराजकीयपट्टे निवेशनेनासाधारणीकृतम् ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय ॥ वागी
शायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि ॥ यस्याऽस्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे ॥१॥विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् ॥ श्रीकृष्णाख्यंपरं
धामजगद्धामनमामतत् ॥ २ ॥ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ ॥ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ॥३॥ संप्रदायानुरोधेनपौ
र्वापर्यानुसारतः ॥ श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ॥४॥ क्वाहंमंदमतिःक्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः ॥ किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ॥५ ॥
मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् ॥ यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम् ॥ ६ ॥ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिःस्कंधैर्द्वादश
भिस्ततःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः ॥द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्यष्टदशोष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि॥ ७॥अ
थनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतःश्रीमद्भगवद्गुणानुवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारिप्सुर्वेदव्या
सस्तत्प्रत्यूहनिवृत्त्यादिसिद्धयेतत्प्रतिपाद्यपरदेवताऽनुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्माद्यस्येति परंपरमेश्वरम् धीमहि ध्यायतेर्लिङ्छांदसम्
ध्यायेमेत्यर्थः बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः यत्रयस्मिन्ब्रह्म
णित्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्त्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपोऽमृषासत्यः यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयतेतंपरंसत्यमित्यर्थः अ
त्रदृष्टांतः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयइतिविनिमयोव्यत्ययोऽन्यस्मिन्नन्यावभासः सयथाऽधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः तत्रतेजसि
वारिबुद्धिर्मरीचितोयेप्रसिद्धामृदिकाचादौवारिबुद्धिर्वारिणिचकाचादिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादना
यतदितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्तंकुहकंक
पटंमायालक्षणंयस्मिंस्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्म[2]स्थितिभंगायतोभवंति तंधीमहीति तत्रहेतुः अन्वयादितरतश्च
अर्थेष्वाकाशादिकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देनव्यावृत्तिः
अनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणंमृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांयदस्यज
न्मादितद्यतोभवतीतिसंबंधः तथाचश्रुतिः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्या स्मृतिश्च यतःसर्वा
णिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्या तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वाद्ध्येयमभिप्रेतंनेत्याह अभिज्ञोयस्तम्

---

१ मरुमरीचिकायांप्रसिद्धेतिक्वचित्पाठः २ प्राचीनपुस्तकेषुजन्मस्थितिभंगंयतोभवतीतिपाठोदृश्यते तत्रसमाहारद्वंद्वोबोध्यः

इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यःश्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयतेऽपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतःपरमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमोवेदःसए वकल्पतरुःसर्वपुरुषार्थोपायत्वात्तस्यफलंभागवतंनाम तत्तुवैकुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तम् मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् तच्चतन्मुखाद्भुविग लितंशिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरयाशनैरखंडमेवावतीर्णंनतूच्चनिपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभविष्यदपिभूतवन्निर्दिष्टम् अनागताख्या नेनैवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेणद्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टंफलममृतमिवस्वादुभवतीतिप्रसिद्धम् अत्रशुकोमुनिः अमृतं परमानंदःसएवद्रवोरसः रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अतोहेरसिकाहेरसज्ञास्तत्रापिभावुकाहेरसविशेषभावनाचतुराः अ

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्॥
पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः॥ ३॥

होभुविगलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभागवतंनामफलंमुहुःपिबत ननुत्वगष्ट्यादिकंविहायफलाद्रसःपीयतेकथंफलमेवपातव्यंतत्राऽऽह रसं रसरूपम् अतस्त्वगष्ट्यादेर्हेयांशस्याभावात्फलमेवकृत्स्नंपिबत अत्रचरसतादात्म्यविवक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्गुणवचनेऽपिरसशब्देमतु पःप्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफलमितिसामानाधिकरण्यम् तत्रफलमित्युक्तेपानासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् र समित्युक्तेऽपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नचभागवतामृतपानंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह आलयंलयोमोक्षः अभिवि धावाकारः लयमभिव्याप्य नहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यतेकिंतुसेव्यतएव वक्ष्यतिहि आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहै तुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति ॥ ३ ॥

---

१ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोःशब्दयोरेकस्मिन्नर्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यम्

तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकंप्रारिप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसुखसेव्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते नैमिशइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिः शीर्यतेकुंठीभवतियत्रतन्नेमिशंनेमिशमेवनैमिशम् तथाचवायवीये एत न्मनोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्यतेनेमिःसदेशस्तपसःशुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहादेवंविसस र्जपितामहः तेऽपिहृष्टतमाविप्राःप्रणम्यजगतांप्रभुम् प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत तद्वनंतेनविख्यातंनैमिशंमुनिपूजितमिति नैमिष इतिपाठेवराहपुराणोक्तंद्रष्टव्यम् तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम् एवंकृत्वाततोदेवोमुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषेणेदंनिहतंदानवं बलम् अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् भविष्यतियथार्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषःश्रीविष्णुरलुप्तदृष्टित्वात्तस्यक्षेत्रे

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः॥ सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ॥ ४ ॥ तएकदातुमुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः॥ सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥ ऋषयऊचुः त्वयाखलुपुराणानिसेति हासानिचानघ॥ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत॥ ६॥

तथाचात्रैवशौनकादिवचनम् क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयमिति स्वःस्वर्गेगीयतइतिस्वर्गायोहरिःसएवलोकोभक्तानांनिवासस्थानंतस्मैतत्प्राप्तयइत्य र्थः सहस्रंसमाःसंवत्सराअनुष्ठानकालोयस्यतत्सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मोद्दिश्यआसतउपविविशुः यद्वा आसतऽकुर्वतेत्यर्थः आलभेतनिर्वपति उ पयंतीत्यादिवत्प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेनाऽस्तेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ (सायंकालेहुताएवहुताअग्नयोयैस्ते यद्वा हूयतइतिहु तंदध्यादितेनहुताअग्नयोयैस्ते यद्वा) प्रातःकालेहुताएवहुताअग्नयोयैस्ते अनेननित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यंदर्शितम् इदंवक्ष्यमाणमादरा त्पप्रच्छुः ॥ ५ ॥ विविदिषितानर्थान्प्रष्टुंसूतस्यसर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः त्वयेतित्रिभिःश्लोकैः इतिहासोमहाभारतादिस्तत्सहितानि नके वलमधीतान्यपित्वाख्यातान्यपिव्याख्यातानिच उतअपि यानिधर्मशास्त्राणितान्यपि ॥ ६ ॥

---

१ शौनःसर्वविवेकदृगितिलीलावत्याम् शौनएवशौनकोभगवद्भावरसिकोमुनिवरःसआदिर्येषांते २ वायव्यंश्वेतमालभेत आग्नेयंचरुंनिर्वपति प्रतितिष्ठंतिहवाएतेय एतारात्रीरुपयंति रात्रीःसत्राणीत्येकस्मिन्प्रा०प०टिप्पणीरूपेणदृष्टम् आलभनमालभेत श्राद्धंनिर्वपति पाणिग्रहणमुपयंतीत्यादिवदितितुबालबोधिन्याम् ३ एतदर्थद्वयंप्रा चीनेषुकेषुचित्पुस्तकेषूपलब्धम् ४ नित्यत्वेनाग्निहोत्रविधिनाहुताअपिनैमित्तिकत्वेनसत्रविधानेनहुताअग्नयोयैरित्यर्थः

किंच यानीत्यादि विदांविदुषांमध्येश्रेष्ठोव्यासोयानिवेद परावरेसगुणनिर्गुणेब्रह्मणीविदंतीतितथा ॥ ७ ॥ वेत्थजानासि सौम्यहेसाधो ते षामनुग्रहात् तत्त्वतोज्ञानेहेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्धस्यप्रेमवतः उतएव गुह्यंरहस्यमपिब्रूयुरेव ॥ ८ ॥ अंजसायंथार्जवेन एकांततःश्रेयोऽव्यभि चारिश्रेयःसाधनम् ॥ ९ ॥ अन्येऽपिबहुनाकालेनबहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चिन्वंतुनेत्याहुः प्रायेणेति हेसभ्यसाधोअस्मिन्युगेकलावल्पा युषोजनास्तत्रापिमंदाअलसास्तत्रापिसुमंदमतयस्तत्राऽपिमंदभाग्याविघ्नाकुलास्तत्राप्युपद्रुतारोगादिभिः ॥ १० ॥ नचबहुशास्त्रश्रवणेऽपि तावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणीति भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुतानि समुद्धृत्ययथावद्दुद्धृत्य येनोद्धृतवचनेनाऽऽत्माबुद्धिःसंप्रसीदतिस

यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरायणः॥अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः॥७॥ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्व तस्तदनुग्रहात्॥ ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ॥ ८॥ तत्रतत्रांजसायुष्मन्भवतायद्विनिश्चितम्॥ पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ प्रायेणाल्पायुषःसभ्यकलावस्मिन्युगेजनाः॥ मंदाःसुमंदमत योमंदभाग्याह्युपद्रुताः ॥ १० ॥ भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्यानिविभागशः ॥ अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृ त्यमनीषया॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयेनाऽऽत्मासंप्रसीदति॥ ११॥ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः ॥ दे वक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया ॥ १२ ॥ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितम्॥ यस्यावतारो भूतानांक्षेमायचभवायच॥ १३॥

म्युगुपशाम्यति ॥ ११ ॥ प्रश्नांतरंसूतजानासीतिपंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः (विस्तरेणाऽऽशीर्वादवचनेनविष्णुकथाविघातोभवती तिसंग्रहेणोक्तम् तथाहि साहानिस्तन्महच्छिद्रंसमोहःसचविभ्रमः यन्मुहूर्तंक्षणंवापिवासुदेवंनचिंतयेदिति भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्त्वतांसच्छब्देनसत्त्वमूर्तिर्भगवान्सउपास्यतयाविद्यतेयेषामितिसत्त्वंतोभक्ताः स्वार्थेऽण्राक्षसवायसादिवत् तस्यचाश्रवणमार्षम् तदेवं सात्त्वंतइतिभवति तेषांपतिःपालकः यस्यार्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः ॥ १२ ॥ अंगहेसूततन्नोऽनुवर्णयितु मर्हसि सामान्यतस्तावद्यस्यावतारोभूतानांक्षेमायपालनायभवायसमृद्धये ॥ १३ ॥

---

१ पुंसामेकांततःश्रेयइत्यारभ्ययेनात्मासंप्रसीदतीत्यंतःप्रथमःप्रश्नः २ एतदग्रे (नह्येवावगमिष्यंतिदैवोपहतचेतनाः) इत्यधिकमर्धंक्वचित् ३ बहुषुप्राचीनपुस्तकेषुमू लेटीकायांचसुप्रसीदतीत्येवपाठः ४ सूतजानासीत्यारभ्यकलिमलापहमित्यंतोद्वितीयःप्रश्नः ५ विस्तरेणेत्यारभ्यइतीत्यंतोग्रंथःप्राचीनपुस्तकेऽकितांध्रपुस्तकेचदृष्टः

तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशःश्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिः संसृतिमापन्नःप्राप्तः विवशोऽपिगृणन् ततःसंसृतेः अत्रहेतुः यद्यतोनाम्नोभयमपिस्वयमेवबिभेति ॥ १४ ॥ किंच यस्यपादःसंश्रयोयेषामतएवप्रशमोऽयनंवर्त्माश्रयोवायेषांतेमुनयउपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेणसेविताःसद्यःपुनंति स्वर्धुनीगंगातस्याआपस्तुतत्पादान्निःसृतानतुतत्रैवतिष्ठंत्यतस्तत्संबंधेनैवपुनंत्योऽप्यनुसेवयापुनंतिनतुसद्यइतिमुनीनामुत्कर्षोक्तिः ॥ १५ ॥ पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानिकर्माणियस्यतस्ययशः कलिमलापहंसंसारदुःखोपशमनम् ॥ १६ ॥ प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिमहांतिविश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाःब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः ॥ १७ ॥ अथेतिप्रश्नांतरे अवतारकथाःस्थित्यर्थमेव

आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ॥ ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयम् ॥ १४ ॥ यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः ॥ सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥ कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः ॥ शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् ॥ १६ ॥ तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः ॥ १७ ॥ अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः ॥ लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्याऽऽत्ममायया ॥ १८ ॥ वयंतुनवितृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे ॥ यच्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥ १९ ॥

तत्तदवसरेयेमत्स्याद्यवतारास्तदीयाःकथाः स्वैरंलीलाःकुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोऽपिजातएवेतिज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ अत्यौत्सुक्येनपुनरपितच्चरितान्येवश्रोतुमिच्छंतस्तत्राऽऽत्मनस्तृप्त्यभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषुतृप्ताःस्म उद्गच्छतितमोयस्मात्स उत्तमस्तथाभूतःश्लोकोयशोयस्यतस्यविक्रमेतुविशेषेणनतृप्यामोऽलमितिनमन्यामहे तत्रहेतुः यद्विक्रमंशृण्वताम् यद्वा अन्येतृप्यंतुनाम वयंतुनेतितुशब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधाह्यलंबुद्धिर्भवति उदरादिभरणेनवारसाज्ञानेनवास्वादुविशेषाभावाद्वा तत्रशृण्वतामित्यनेनश्रोत्रस्याऽऽकाशत्वादभरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेनचाज्ञानतःपशुवत्तृप्तिर्निराकृता इक्षुभक्षणवद्रसांतराभावेनतृप्तिंनिराकरोति पदेपदेप्रतिक्षणंस्वादुतोऽपिस्वादु ॥ १९ ॥

---

१ तस्यकर्माणीतिश्लोकेनतृतीयःप्रश्नः २. अथाख्याहीतिश्लोकद्वयेनचतुर्थःप्रश्नः

अतःश्रीकृष्णचरितानिकथयेत्याशयेनाऽऽहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानिमर्त्यानतिक्रांतानिगोवर्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥ ननुयाजनाध्यापनादिव्यग्राणांकुतएतच्छ्रवणावकाशःस्यादतआहुः कलिमिति कलिमागतंज्ञात्वातद्भियाविष्णुपदंगंतुकामादीर्घसत्रेणनिमित्तेनात्रवैष्णवेक्षेत्रेआसीनाः हरेःकथायांसक्षणालब्धावसराः ॥ २१ ॥ अस्मिंश्चसमयेत्वद्दर्शनमीश्वरेणैवसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिंसंसारंनिस्तर्तुमिच्छताम् अर्णवंतितीर्षतांकर्णधारोनाविकइव ॥ २२ ॥ पुनःप्रश्नांतरंब्रूहीति धर्मस्यवर्मणिकवचवद्रक्षके स्वां काष्ठांमर्यादांस्वस्वरूपमित्यर्थः अस्यचोत्तरंकृष्णेस्वधामोपगमेधर्मज्ञानादिभिःसहेत्ययंश्लोकः ॥ २३॥ ॥ इ०प्रथमस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ॥ ॥ तदेवंप्रथमेऽध्यायेषट्प्रश्नामुनिभिःकृताः ॥ द्वितीयेतूत्तरंसूतश्चतुर्णामाहतेष्वथ ॥ १ ॥ विप्राणांइत्येवंभूतैःस

कृतवान्किलवीर्याणिसहरामेणकेशवः॥ अतिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः॥२०॥ कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेस्मिन्वैष्णवेवयम्॥आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः॥२१॥ त्वंनःसंदर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम्॥कलिंसत्त्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवम्॥ २२॥ ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्मवर्मणि॥स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः॥२३॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेनैमिषेयोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥छ॥ व्यासउवाच इतिसंप्रश्नसंहृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः ॥ प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥१॥ सूतउवाच यंप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातरआजुहाव ॥ पुत्रेतितन्मयतयातरवोऽभिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोस्मि ॥ २॥ म्यक्प्रश्नैःसम्यग्हृष्टोरोमहर्षणस्यपुत्रउग्रश्रवास्तेषांवचःप्रतिपूज्यसत्कृत्यप्रवक्तुमुपचक्रमेउपक्रांतवान्॥१॥प्रवचनस्योपक्रमोनामगुरुदेवतानमस्कारइतितमाह यमितित्रिभिः तत्रस्वगुरोःशुकस्यैश्वर्यंतच्चरितेनैवद्योतयन्नाह यमिति यंप्रव्रजंतंसंन्यस्यगच्छंतम् अनुपेतंमामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमाचार्यमनुपसन्नम् यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्रहेतुः अपेतकृत्यंकृत्यशून्यंकर्ममार्गेऽप्रवर्तमानंनैष्ठिकत्वात् द्वैपायनोव्यासोविरहात्कातरोभीतःसन्पुत्रा३इतिप्लुतेनाजुहावाऽऽहूतवान् दूराद्ह्वानेप्लुतेसत्यपिसंधिरार्षः तदातन्मयतयाशुकरूपतयातरवोऽभिनेदुःप्रत्युत्तरमुक्तवंतः पितुःस्नेहानुबंधपरिहाराययोवृक्षरूपेणोत्तरंदत्तवानित्यर्थः तंमुनिमानतोऽस्मि तन्मयत्वोपपादनायविशेषणम् सर्वभूतानांहृन्मनःअयतेयोगबलेनप्रविशतीतिसर्वभूतहृदयस्तम् ॥ २ ॥

१ अयंचतृतीयाध्यायांतेद्रष्टव्यः २ शास्त्रसारवीर्यकर्मपालनरूपाणामित्यर्थः ३ कृतवानित्यारभ्यार्णवमित्यंतेनपंचमःप्रश्नः ४ ब्रूहीतिश्लोकेनषष्ठःप्रश्नः ५ एतदग्रे उपनयनकर्मणोप्यनर्हवयस्कत्वाद्विशेषतोबालमित्यभिप्रायइत्यंकितांशपुस्तकेऽधिकःपाठः ६ यथाऽस्मासुजन्यजनकभावेविद्यमानेऽपिपितृपुत्रव्यवहारोनास्तितथात्वय्यपिनास्त्यतःपुत्रेत्याह्वानंव्यर्थमित्यर्थः

तत्कृपालुतांदर्शयन्नाह यइति अंधंगाढंतमःसंसाराख्यमतितर्तुमिच्छताम् पुराणानांमध्येगुह्यंगोप्यम् तत्रहेतुत्वेनचत्वारिविशेषणानि स्वो निजोऽसाधारणोऽनुभावःप्रभावोयस्यतंस्वानुभावम् अखिलश्रुतीनांसारम् एकमद्वितीयमनुपममित्यर्थः आत्मानंकार्यकारणसंघातमधिकृत्यवर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मंतस्यदीपंसाक्षात्प्रकाशकम् उपयामिशरणंव्रजामि ॥ ३ ॥ जयत्यनेनसंसारमितिजयोग्रंथस्तमुदीरयेदितिस्वयंतथोदीरयन्नन्यान्पौराणिकानुपशिक्षयति ॥ ४ ॥ तेषांवचःप्रतिपूज्येतियदुक्तंतत्प्रतिपूजनंकरोति हेमुनयःसाधुयथाभवतितथाऽहंपृष्टः यतोलोकानांमंगलमेतत् यद्यतःकृष्णविषयःसंप्रश्नःकृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापिकृष्णेपर्यवसानादेवमुक्तम् ॥ ५ ॥ तत्रयत्प्रथमं

यःस्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतांतमोंऽधम् ॥ संसारिणांकरुणयाऽऽहपुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगुरुंमुनीनाम् ॥ ३ ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवींसरस्वतींव्यासंततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥ मुनयःसाधुपृष्टोऽहंभवद्भिर्लोकमंगलम् ॥ यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनाऽऽत्मासुप्रसीदति ॥ ५ ॥ सवैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे ॥ अहैतुक्यप्रतिहतायया ऽऽत्मासंप्रसीदति ॥ ६ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः ॥ जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयत्तदहैतुकम् ॥ ७ ॥

पृष्टंसर्वशास्त्रसारमैकांतिकंश्रेयोब्रूहीतितत्रोत्तरम् सवैपुंसामिति अयमर्थः धर्मोद्विविधः प्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्च तत्रयःस्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणःसोऽपरः यतस्तुधर्माच्छ्रवणादरादिलक्षणाभक्तिर्भवतिसपरोधर्मःसएवैकांतिकंश्रेयइति कथंभूता अहैतुकीहेतुःफलानुसंधानं तद्रहिता अप्रतिहताविघ्नैरनभिभूता ॥ ६ ॥ ननुतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्योधर्मस्यज्ञानांगत्वंप्रसिद्धंतत्कुतोभक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् तत्तुभक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेवइति अहैतुकंशुष्कतर्काद्यगोचरमौपनिषदमित्यर्थः ॥ ७ ॥

---

१ अंकितांभपुस्तके अतितीरषतामितिपाठोदृश्यतेतत्राभ्यासलोपोरेफषकारयोर्विश्लेषश्चार्षः मूलपाठेतुवृत्तभंगआर्षः २ सूतोक्तित्वादयमेवपाठोयुक्तोनतुचैवेति दृष्टश्चायं केषुचित्प्राचीनपुस्तकेषु ३ वैराग्यम् अहैतुकंयज्ज्ञानंतच्चजनयतीत्यन्वयः

व्यतिरेकमाह धर्मइति योधर्मइतिप्रसिद्धःसयदिविष्वक्सेनस्यकथासुरतिंनोत्पादयेत्तर्हिस्वनुष्ठितोऽपिसन्नयंश्रमोज्ञेयः ननुमोक्षार्थस्या
पिधर्मस्यश्रमत्वमस्त्येवातआह केवलम् विफलःश्रमइत्यर्थः नन्वस्तितत्रापिस्वर्गादिफलमित्याशंक्यैवकारेणनिराकरोति क्षयिष्णुत्वान्तत
त्फलमित्यर्थः नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिश्रुतेर्नतत्फलस्यक्षयिष्णुत्वमित्याशंक्यहिशब्देनसाधयति तद्यथेहकर्मचि
तोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतितर्कानुगृहीतयाश्रुत्याक्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥ तदेवंहरिभक्तिद्वारातदितरवैरा
ग्यात्मज्ञानपर्यंतःपरोधर्मइत्युक्तम् अन्येतुमन्यंते धर्मस्यार्थःफलंतस्यचकामःफलंतस्यचेंद्रियप्रीतिस्तत्प्रीतेश्चपुनरपिधर्मार्थादिपरंपरेति य

धर्मःस्वनुष्ठितःपुंसांविष्वक्सेनकथासुयः॥ नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रमएवहिकेवलम्॥८॥ धर्मस्यह्यापवर्ग्यस्य
नार्थोऽर्थायोपकल्पते॥ नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः ॥ ९ ॥ कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवे
तयावता॥ जीवस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिः॥ १० ॥ वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम्॥ ब्र
ह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते॥ ११ ॥

थाऽऽहुः धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यतइत्यादि तन्निराकरोति धर्मस्येतिद्वाभ्याम् आपवर्ग्यस्योक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्यधर्मस्यार्था
यफलत्वायार्थोनोपकल्पतेयोग्योनभवति तथाऽर्थस्याप्येवंभूतधर्माव्यभिचारिणःकामोलाभायफलत्वायनहिस्मृतोमुनिभिः ॥९॥ कामस्य
चविषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभःफलंनभवतिकिंतुयावताजीवेततावानेवकामस्यलाभः जीवनपर्याप्तएवकामःसेव्यइत्यर्थः जीवस्यजीवन
स्यचपुनःकर्मानुष्ठानद्वाराकर्मभिर्यइहप्रसिद्धःसोऽर्थोनभवतिकिंतुतत्त्वजिज्ञासैवेति ॥ १० ॥ ननुचतत्त्वजिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएव
हितत्त्वमितिकेचित्तत्राऽऽह तत्त्वविदस्तुतदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यज्ज्ञानंनाम अद्वयमितिक्षणिकविज्ञानपक्षंव्यावर्तयति ननुतत्त्वविदोऽपिवि
गीतवचनाएव मैवम तस्यैवतत्त्वस्यनामांतरैरभिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेतिहैरण्यगर्भैःपरमात्मेतिसात्वतैर्भगवानित्यभिधीयते ॥११॥

---

१ अष्टमश्लोकानंतरम् (श्रुतमप्यौपनिषदंदूरेहरिकथामृतात ॥ यन्नसंतिद्रवच्चित्तप्रेमाश्रुपुलकोद्गमाः) इतिश्लोकस्तट्टीकाच (ननुवेदांतश्रवणादिभिरेवतत्त्वसाक्षा
त्कारःस्यात्किंभक्त्यातआह श्रुतमिति यद्यस्यपुंसोहरिकथामृतादास्वाद्यमानाद्द्रवच्चित्तंप्रेमाश्रुपुलकोद्गमाश्चनसंतितस्यौपनिषदमात्मतत्त्वंश्रुतमपिदूरेपरोक्षेइत्यर्थः) इत्य
धिकमंकितांध्रपुस्तके २ स्वर्गादिः

तच्चतत्त्वंसपरिकरयाभक्त्यैवप्राप्यतइत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्रज्ञानंपरोक्षम् तच्चतत्त्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यंति किंतत् आत्मानंपरमात्मानम् श्रुतेनवेदांतादिश्रवणेनगृहीतयाप्राप्तयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् ॥ १२ ॥ धर्मस्यफलंभक्तिर्नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः हरितोषणंहरेराराधनम् संसिद्धिःफलम् ॥ १३ ॥ यस्माच्चभक्तिहीनोधर्मःकेवलंश्रमएवतस्माद्भक्तिप्रधानएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनैकाग्रेणमनसा ॥ १४ ॥ भक्तिरहितोधर्मःकेवलंश्रमएवेतिप्रपंचितम् इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्याअनुध्यानंसैवासिःखङ्गस्तेनयुक्ताविवेकिनोग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतच्छिंदंतितस्यकथायांरतिंकोनकुर्यात्

तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया ॥ पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥ अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः ॥ स्वनुष्ठितस्यधर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् ॥ १३ ॥ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा ॥ १४ ॥ यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्मग्रंथिनिबंधनम् ॥ छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् ॥ १५ ॥ शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः ॥ स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥ शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् ॥ १७ ॥ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया ॥ भगवत्युत्तमश्लोकेभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी ॥ १८ ॥ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ॥ चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्त्वेप्रसीदति ॥ १९ ॥ एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ ननुसत्यमेवकर्मनिर्मूलनीहरिकथारतिस्तथाऽपितस्यांरुचिर्नोत्पद्यतेकिंकुर्मस्तत्राऽऽह शुश्रूषोरिति पुण्यतीर्थनिषेवणान्निष्पापस्यमहत्सेवास्यात्तयाचतद्धर्मश्रद्धाततःश्रवणेच्छाततोरुचिःस्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततश्च शृण्वतामिति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः सतांसुहृद्धितकारी हृदियान्यभद्राणिकामादिवासनास्तानि अंतस्थोहृदयस्थःसन् ॥ १७ ॥ ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्यज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् भागवतानांभागवतशास्त्रस्यवासेवया नैष्ठिकीनिश्चलाविक्षेपकाभावात् ॥ १८ ॥ रजश्चतमश्चयेचतत्प्रभवाभावाःकामादयः एतैरनाविद्धमनभिभूतम् प्रसीदत्युपशाम्यति ॥ १९ ॥ भगवद्भक्तियोगतःप्रसन्नमनसोऽतएवमुक्तसंगस्य ॥ २० ॥

१ स्वकथाइतिबहुवचनांतोपिक्वचित्पाठः

ज्ञानफलमाह भिद्यतइति हृदयमेवग्रंथिश्चिज्जडग्रथनरूपोऽहंकारः अतएवसर्वेसंशयाअसंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानि आत्मनिस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टेसाक्षात्कृतेसति एवकारेणज्ञानानंतरमेवेतिदर्शयति ॥ २१ ॥ तत्रचसदाचारंदर्शयन्नुपसंहरति अतइति आत्मनःप्रसादनींमनःशोधनीम् वासुदेवेभक्तिंकुर्वंतीतिभजनीयविशेषोदर्शितः ॥ २२ ॥ तदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेऽपिवासुदेवस्याऽऽधिक्यमाह सत्त्वमिति इहयद्यप्येकएवपरःपुमानस्यविश्वस्यस्थित्यादयेस्थितिसृष्टिप्रलयार्थंहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाःकेवलंभिन्नाधत्ते हरिविरिंचिहराइतिवक्तव्येसंधिरार्षः तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफलानिसत्त्वतनोर्वासुदेवादेवस्युः॥२३॥ उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवात्स्वतःप्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणःकाष्ठात्सकाशाद्धूमःप्रवृत्तिस्वभावस्त्रयीमयोवेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निस्त्र

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवाऽऽत्मनीश्वरे॥२१॥ अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा॥वासुदेवेभगवतिकुर्वंत्यात्मप्रसादनीम्॥ २२ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते॥ स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्त्वतनोर्नृणांस्युः॥ २३॥ पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः॥ तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्त्वंयद्ब्रह्मदर्शनम्॥ २४॥ भेजिरेमुनयोऽथाग्रेभगवंतमधोक्षजम्॥ सत्त्वंविशुद्धंक्षेमायकल्पंतेयेनुतानिह ॥ २५ ॥ मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ॥ नारायणकलाःशांताभजंतिह्यनसूयवः॥ २६॥

यीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवंतमसःसकाशाद्रजोब्रह्मदर्शनंब्रह्मप्रकाशकम् तुशब्देनलयात्मकात्तमसःसकाशाद्रजसःसोपाधिकज्ञानहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तंनतुसर्वथातत्प्रकाशकत्वंविक्षेपकत्वात् यत्सत्त्वंतत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनामपियथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः ॥ २४ ॥ वासुदेवभक्तौपूर्वाचारंप्रमाणयति भेजिरइति अथातोहेतोरग्रेपुराविशुद्धंसत्त्वंसत्त्वमूर्तिंभगवंतमधोक्षजम् अतोयेताननुवर्तंतेतइहसंसारेक्षेमायकल्पंते ॥ २५ ॥ नन्वन्यानपिकेचिद्भजंतोदृश्यंते सत्यम् मुमुक्षवस्त्वन्यान्नभजंतिकिंतुसकामाएवेत्याह मुमुक्षवइतिद्वाभ्याम् भूतपतीनितिपितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् अनसूयवोदेवतांतरानिंदकाःसंतः ॥ २६ ॥

---

१ अयंपर्यायोबहुषुप्राचीनपुस्तकेष्वदृष्टोऽपियोग्यत्वात्स्थापितः २ अत्रमूलेचप्रसादिनीमित्यपिपाठः ३ इदंरजसोऽपिविशेषणम् ४ अंकितांध्रपुस्तके अधःअधःकृतमक्षजंज्ञानंयेनेत्यधोक्षजपदव्युत्पत्तिरधिका ५ राजसतामसान्

रजस्तमसीप्रकृतिःस्वभावोयेषांते अतएवपितृभूतादिभिःसमंशीलंयेषाम् श्रियासहैश्वर्यंप्रजाश्चेप्संतीतितथाते ॥२७॥ मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवो भजनीयइत्युक्तंसर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याहद्वाभ्याम् वासुदेवएवपरस्तात्पर्यगोचरोयेषांते ननुवेदामखपरादृश्यंतइत्याशंक्यतेऽपितदाराधनार्थत्वात्तत्पराएवेत्युक्तम् योगायोगशास्त्राणि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्यतासामपितत्प्राप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥ ज्ञानंज्ञानशास्त्रम् ननुचतज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्यज्ञानस्यापितत्परत्वमुक्तम् तपोऽत्रज्ञानम् धर्मोधर्मशास्त्रंदानव्रतादिविषयम् ननुतत्स्वर्गपरमित्याशंक्यगम्यतइतिगतिःस्वर्गादिफलंसाऽपितदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेद इत्यनेनैवतन्मूलत्वात्सर्वाण्यपिवासुदेवपराणीत्युक्तम् तत्रननुतेषांमखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वात्कथमेकपरत्वमित्याशंक्यमखादीनामपितत्परत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥२९॥ ननुजगत्स

रजस्तमःप्रकृतयःसमशीलाभजंतिवै ॥ पितृभूतप्रजेशादीन्श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥ वासुदेवपरावेदावासुदेवपरामखाः ॥ वासुदेवपरायोगावासुदेवपराःक्रियाः ॥ २८ ॥ वासुदेवपरंज्ञानंवासुदेवपरंतपः ॥ वासुदेवपरोधर्मोवासुदेवपरागतिः ॥ २९ ॥ सएवेदंससर्जाग्रेभगवानात्ममायया ॥ सदसद्रूपयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ॥ ३० ॥ तयाविलसितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव ॥ अंतःप्रविष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ॥ ३१ ॥ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकःस्वयोनिषु ॥ नानेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ॥ ३२ ॥

र्गतप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तेवस्तुनिसर्वशास्त्रसमन्वयोदृश्यतेकथंवासुदेवपरत्वंसर्वस्यतत्राऽऽह सएवेतिचतुर्भिः एतैरेवश्लोकैस्तस्यकर्माण्युदाराणिब्रूहीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सदसद्रूपयाकार्यकारणात्मिकया अगुणश्चेत्यन्वयः स्वतोनिर्गुणोऽपिसन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ भगवतोजगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमनलक्षणांलीलामाह तयेति विलसितेषूद्भूतेषुगुणेष्वाकाशादिष्वंतःप्रविष्टःसन्गुणवानिवमदधीनाएतेगुणाइत्यभिमानवानिवनतुवस्तुतस्तथा यतोविज्ञानेनचिच्छक्त्याविजृंभितोऽत्यूर्जितः॥३१॥ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषुस्वाभिव्यंजकेषु अवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमेश्वरः भूतेषुप्राणिषु अंतर्यामिणोऽपिप्रतियोनिनानात्वेननानात्वमिवोच्यते क्षेत्रज्ञरूपेणवा[1] ॥ ३२ ॥

---

१ क्षेत्ररूपेणवेतिक्वचित्पाठः

भोगरूपांलीलामाह असाविति असौहरिर्भूतसूक्ष्माणिचेंद्रियाणिचाऽऽत्मामनश्चतैःस्वयंनिर्मितेषुभूतेषुचतुर्विधेष्विति भोगेस्वातंत्र्यंद्योत्यते ह द्गुणांस्तत्तदनुरूपान्विषयानिच्छयाभुंक्तेभोजयतीतिणिजर्थोवाज्ञेयः पालयतीतिवा तदात्वात्मनेपदमार्षम् भुजोनवनइतिस्मरणात्॥३३॥ इदानींसूतजानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनम् विशेषतःकृष्णावतारस्यकुंतीस्तुतौवक्ष्यते लोकभावनोलोककर्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ॥ ३४ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेभावार्थदीपिका ख्यटीकायांद्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अवतारकथाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा ॥ पुरुषाद्यवतारोत्त्यातत्तच्चारित्रवर्णनैः ॥ १ ॥ यदुक्तमथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितदुत्तरत्वेनावतारानानुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइतिपंचभिः महदादिभिर्मात

असौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः ॥ स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ॥ ३३ ॥ भावयत्येषस त्त्वेनलोकान्वैलोकभावनः॥ लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु॥ ३४॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे प्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥७॥ सूतउवाच जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः ॥ संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया ॥ १ ॥ यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः ॥ नाभिह्रदांबुजा दासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः॥२॥ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः॥ तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्त्वमू र्जितम् ॥ ३ ॥ पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ॥ सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकंस हस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत्॥ ४॥

हंकारपंचतन्मात्रैःसंभूतंसुनिष्पन्नम् एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकलाअंशायस्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतस्तथाऽपिविरा ड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ कोऽसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेश यानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगःसमाधिस्तद्रूपांनिद्रांविस्तारयतोनाभिरेवह्रदस्तस्मिन्यदंबुजंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्माऽऽसीदभूत्पाद्मेकल्पे सपौरुषं रूपंजगृहे ॥ २ ॥ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोंऽभसिशेतेस्मतदाह तत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसंभिन्नमत एवोर्जितंनिरतिशयंसत्त्वम् ॥ ३ ॥ एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकंयच्चक्षुस्तेन सहस्रमपरिमितानियानिपा दादीनितैरद्भुतम् सहस्रंमूर्धादयोयस्मिंस्तत् सहस्रंयानिमौल्यादीनितैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ४ ॥

१ देहांतर्यामिणइतिपाठेंकितांभपु०

एतत्तुकूटस्थंनत्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदिति एतदादिनारायणरूपम् निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् कार्यावसानेप्रवेश स्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपिनान्यबीजतुल्यंकिंत्वव्ययम् नकेवलमवताराणामेववीजंकिंतुसर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशो ब्रह्मातस्यांशोमरीच्यादिस्तेन ॥५॥ सनत्कुमाराद्यवतारंतच्चरित्रंचाऽऽह सएवेति कौमारआर्षःप्राजापत्योमानवइत्यादीनिसर्गविशेषनामानि यःपौरुषंरूपंजगृहेसएवदेवःकौमाराख्यंसर्गमास्थितःसन्ब्रह्मा ब्राह्मणोभूत्वाब्रह्मचर्यंचचार प्रथमद्वितीयादिशब्दानिर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६ ॥ वराहावतारमाह द्वितीयमिति अस्यविश्वस्यभवायोद्भवायमहीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥७॥

एतन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम् ॥ यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥ सएवप्रथमंदेवः कौमारंसर्गमास्थितः ॥ चचारदुश्चरंब्रह्माब्रह्मचर्यमखंडितम् ॥६॥ द्वितीयंतुभवायास्यरसातलगतांमहीम् ॥ उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशःसौकरंवपुः ॥ ७ ॥ तृतीयमृषिसर्गंचदेवर्षित्वमुपेत्यसः ॥ तंत्रंसात्वतमाचष्टनैष्कर्म्यं कर्मणांयतः ॥ ८ ॥ तुर्येधर्मकलासर्गेनरनारायणावृषी ॥ भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरंतपः ॥ ९ ॥ पंचमः कपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् ॥ प्रोवाचाऽऽसुरयेसांख्यंतत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥ षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतःप्राप्तोऽनसूयया ॥ आन्वीक्षिकीमलर्कायप्रह्लादादिभ्यऊचिवान् ॥ ११ ॥

नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रचदेवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतंवैष्णवंतंत्रंपंचरात्रागममाचष्टोक्तवान् यतस्तंत्रात् निर्गतंकं[2] र्मत्वंबंधहेतुत्वंयेभ्यस्तानिनिष्कर्माणितेषांभावोनैष्कर्म्यम् कर्मणामेवमोचकत्वंयतोभवतितदाचष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ नरनारायणावतारमाह तुर्ये इति तुर्येचतुर्थेऽवतारे धर्मस्यकलाअंशःभार्येत्यर्थः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः तस्याःसर्गे ऋषीभूत्वेत्येकावतारत्वंदर्शयति ॥ ९ ॥ कपिलावतारमाह पंचमइति आसुरयेतन्नाम्नेब्राह्मणाय तत्त्वानांग्रामस्यसंघस्यविनिर्णयोयस्मिन्शास्त्रेतत्सांख्यम् ॥ १० ॥ दत्तात्रेयावतार माह षष्ठमिति अत्रेरपत्यत्वंतेनैववृतःसन्प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टइतिवक्ष्यमाणत्वात् कथंप्राप्तः अनसूययामत्सदृशापत्यमिषे णमामेवापत्यंवृतवानितिदोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् प्रह्लादादिभ्यश्च आदिपदाद्यदुहैहयाद्यागृह्यंते ॥ ११ ॥

---

१ भूत्वादमशमोपेतमित्यंकितांभ्रपुस्तकेपाठः २ निष्कर्मशब्देकर्मशब्दोभावप्रधानः ३ अयंग्रंशोबहुषुप्राचीनपुस्तकेषुनोपलभ्यते

यज्ञावतारमाह ततइति सयज्ञोयामाद्यैःस्वस्यैवपुत्रायामानामदेवास्तदाद्यैःसहस्वायंभुवंमन्वंतरंपालितवान् तदास्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः ॥१२ ऋषभावतारमाह अष्टमइति सर्वाश्रमनमस्कृतमंत्याश्रमंपारमहंस्यंवर्त्मधीराणांदर्शयन्नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभोजातः ॥ १३ ॥ पृथ्ववतारमाह ऋषिभिरिति पार्थिवंवपुःराजदेहंपृथुरूपम् पाठांतरेपृथोरिदंपार्थवम् औषधीरित्युपलक्षणम् इमांपृथ्वींसर्वाणिवस्तूनिदुग्धअदुग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हेविप्रास्तेनपृथ्वीदोहनेनसोऽयमवतारउशत्तमःकमनीयतमः वशकांताविल्यस्मात् ॥ १४॥ मत्स्यावतारमाह रूपमिति चाक्षुषमन्वंतरेयउदधीनांसंप्लवःसंश्लेषस्तस्मिन् यद्यपिमन्वंतरावसानेप्रलयोनास्तितथापिकेनचित्कौतुकेनसत्यव्रतायमायाप्रदर्शिता यथाऽकां

ततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ॥ सयामाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् ॥ १२ ॥ अष्टमेमेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः ॥ दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥ ऋषिभिर्याचितोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः ॥ दुग्धेमामौषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः ॥ १४ ॥ रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षुषोदधिसंप्लुवे ॥ नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुम् ॥ १५ ॥ सुरासुराणामुदधिंमथ्नतांमंदराचलम् ॥ दध्रेकमठरूपेणपृष्ठएकादशेविभुः ॥ १६ ॥ धान्वंतरंद्वादशमंत्रयोदशममेवच ॥ अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया ॥ १७ ॥ चतुर्दशंनारसिंहंबिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम् ॥ ददारकरजैर्वक्षस्येरकांकटकृद्यथा ॥ १८ ॥ पंचदशंवामनकंकृत्वाऽगादध्वरंबलेः ॥ पदत्रयंयाचमानःप्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् ॥ १९ ॥

डेमार्कंडेयायेतिद्रष्टव्यम् महीमय्यांनावि नौकारूपायांमह्यामित्यर्थः अपाद्रक्षितवान् वैवस्वतमितिभाविनीसंज्ञा ॥ १५ ॥ कूर्मावतारमाह कमठःकूर्मस्तद्रूपेणैकादशेऽवतारेविभुर्दध्रेदधार ॥ १६ ॥ धन्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरंधन्वंतरिरूपम् द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशममेवरूपंतच्चरितेनसहदर्शयति अपाययदित्यत्रसुधामित्यध्याहारः मोहिन्यास्त्रियातद्रूपेणान्यानसुरान्मोहयन् धन्वंतरिरूपेणामृतमानीयमोहिन्याऽपाययदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नृसिंहावतारमाह नारसिंहंरूपंबिभ्रत् एरकांनिर्यथितृणम् ॥ १८ ॥ वामनावतारमाह पंचदशमिति दुष्टानांमदंवामयतीतिवामनकंरूपम् ह्रस्वंवा प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्यग्रहीतुमिच्छुः ॥ १९ ॥

१ तथेत्यपिपाठोमू०टी० २ ददारकरजैरूरावित्यंकितांध्रपुस्तकेपाठः

परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिस्त्रिगुणंयथाभवतितथासप्तकृत्वःसप्तवारानेकाविंशतिवारानित्यर्थः ॥ २० ॥ व्यासावतारमाह ततइति अल्पमेधसोऽल्पज्ञान्पुंसोदृष्ट्वातदनुग्रहार्थंशाखाश्चक्रे॥२१॥ रामावतारमाह नरेति नरदेवत्वंराघवरूपेणप्राप्तःसन् अतःपरमष्टादशे ॥ २२ ॥ रामकृष्णावतारमाह एकोनेति विंशतितमईतिवक्तव्येतकारलोपश्छंदोनुरोधेन रामकृष्णावित्येवंनामनीजन्मनीप्राप्य॥२३॥बुद्धावतारमाह ततइति अजनस्यसुतः जिनसुतइतिपाठेजिनोऽपिसएव कीकटेषुमध्येगयाप्रदेशे ॥ २४ ॥ कल्क्यवतारमाह अथेति युगसंध्यायाम् कलेरंते विष्णुयशसोब्राह्मणात्सकाशाज्जनिताजनिष्यते ॥ २५ ॥ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वेदृष्टांतः यथेति अविदासिन

अवतारेषोडशमेपश्यन्ब्रह्मद्रुहोनृपान् ॥ त्रिःसप्तकृत्वःकुपितोनिःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥ ततःसप्तदशे जातःसत्यवत्यांपराशरात् ॥ चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥ नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यं चिकीर्षया ॥ समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् ॥ २२ ॥ एकोनविंशेविंशतिमेवृष्णिषुप्राप्यजन्मनी॥ रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥ ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् ॥ बुद्धोनाम्नाऽजनसुतःकीकटेषुभविष्यति ॥ २४ ॥ अथासौयुगसंध्यायांदस्युप्रायेषुराजसु ॥ जनिताविष्णुयशसोनाम्नाकल्किर्जगत्पतिः॥ २५॥ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्त्वनिधेर्द्विजाः॥ यथाऽविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः ॥ २६ ॥ ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः ॥ कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयस्तथा ॥ २७ ॥ एतेचांशकलाः पुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम् ॥ इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृडयंतियुगेयुगे ॥ २८ ॥

उपक्षयशून्यात् दसुउपक्षयइत्यस्मात् सरसःसकाशात्कुल्याःक्षुद्रप्रवाहाः ॥ २६ ॥ विभूतीराह ऋषयइति ॥ २७ ॥ तत्रविशेषमाह एते चेति पुंसःपरमेश्वरस्यकेचिदंशाःकेचित्कलाविभूतयश्च तत्रमत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपियथोपयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषुयथोपयोगमंशकलावेशः तत्रकुमारादिषुज्ञानावेशः पृथ्वादिषुशक्त्यावेशः कृष्णस्तुभगवान्साक्षान्नारायणएव आविष्कृतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषांप्रयोजनमाह इंद्रारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतंलोकंमृडयंतिसुखिनंकुर्वंति ॥ २८ ॥

एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यंजन्म प्रयतःशुचिःसन् दुःखग्रामात्संसारात् ॥ २९ ॥ विमुच्यतइतियदुक्तंतत्रकथंदेहद्वयसंबंधेसतितद्विमुक्तिरित्याशंक्यदेहद्वयसंबंधस्यभगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्ययातन्निवृत्तिरुपपद्यतइत्याशयेनाऽऽहएतदितिपंचभिः अरूपस्यचिदेकरसस्याऽऽत्मनोजीवस्यैतत्स्थूलंरूपंशरीरंभगवतोयामायातस्यागुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम् क्व आत्मनि आत्मस्थानेशरीरंकृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथावाय्वाश्रितोमेघौघोनभस्याकाशेऽबुद्धिभिरज्ञैरारोपितः यथावापार्थिवोरेणुस्तद्वतंधूसरत्वाद्यनिले एवंद्रष्टर्यात्मनिदृश्यत्वंदृश्यत्वादिधर्मकंशरीरमारोपितमित्यर्थः

जन्मगुह्यंभगवतोयएतत्प्रयतोनरः ॥ सायंप्रातर्गृणंन्भक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥ एतद्रूपंभगवतोह्यरूपस्यचिदात्मनः ॥ मायागुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥ यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोऽनिले ॥ एवंद्रष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥ अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

॥ ३१ ॥ किंच अतःस्थूलाद्रूपात्परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत् यदव्यक्तंसूक्ष्मम् तत्रहेतुः अव्यूढगुणव्यूहितम् व्यूहःकरचरणादिपरिणामः तथाअव्यूढाअपरिणतायेगुणास्तैर्व्यूहितंरचितम् आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतस्तत्राऽऽह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् यच्चाऽऽकारविशेषवद्वस्तुतदस्मदादिवद्दृश्यते श्रूयतेवाइंद्रादिवत् इदंतुनतथा तर्हितस्यसत्त्वेकिंप्रमाणंतत्राऽऽह सजीवोजीवोपाधिः जीवोजीवेननिर्मुक्तोजीवोजीवंविहायेत्यादौजीवोपाधौलिंगदेहेजीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितयाकल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूलमेवभोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तुकिमन्यकल्पनयेत्यतआह यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवःपुनर्जन्म उत्क्रांतिगत्यागतीनांतेनविनाऽसंभवादिति भावः ॥ ३२ ॥

---

१ गृणन्भवेत्सइत्यन्वयः २ प्राचीनपुस्तकेषुपंचत्वंकितांभ्रपुस्तकेचगुणबृंहितमितिपाठोमूलेटीकायांचास्ति अयमेवयोग्योभाति ३ करचरणादिरूपेण

तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह यत्रेति यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा श्रवणमननादिभक्त्या स्वरूपसम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे तमेव हेतुमाह अविद्ययाऽऽत्मनि कृते कल्पिते इति हेतोः तद्ब्रह्म तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः कथंभूतम् दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपम्॥ ३३॥ तथाऽपि भगवन्मायायाः संसृतिकारणभूताया विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मता तत्राऽऽह यदीति यदीत्यसंदेहे संदेहवचनम् यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरस्तदीया देवी संसाररचकेण क्रीडंती एषा माया यद्युपरता भवति किमित्युपरता भवेत्तत्राऽऽह मतिर्विद्या अयंभावः यावदेषाऽविद्यात्मनाऽऽवरणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेण परिणता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा॥ अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम्॥ ३३॥ यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः॥ संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते॥ ३४॥ एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च॥ वर्णयंति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः॥ ३५॥ स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन्॥ भूतेषु चांतर्हित आत्मतंत्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणेशः॥ ३६॥ न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतीः॥ नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः॥ ३७॥

दग्ध्वा निरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः किमतः यद्येवं स्वे महिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते विराजत इत्यर्थः ॥३४॥ यथा जीवस्य जन्मादि मायया एवमीश्वरस्यापि जन्मादि माययेत्याह एवमिति अकर्तुः कर्माणि अजनस्य जन्मानि हृत्पतेरंतर्यामिणः ॥ ३५ ॥ तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः स्वातंत्र्यमेव विशेष इत्याह सवा इति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गंधवद्गृह्णाति न तु सज्जत इत्यर्थः कुतः षड्गुणेशः षडिंद्रियनियंता ॥ ३६ ॥ ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वा तत्राऽऽह न चेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्य ऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिर्निपुणेन तर्कादिकौशलेन नावैति न जानाति मनसा रूपाणि वचसा नामानि संतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरिति बहुत्वं श्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिः सह इति वा ॥ ३७ ॥

---

१ इदमधिकमेकस्मिन्प्राचीनतरे पु० २ त्रिंशच्छ्लोकोक्तमायागुणैर्विरचितत्वरूपमेव ३ सृष्टीस्थितिप्रलयरूपेण ४ यतो वाचो निवर्तंत इति श्रुत्यभिप्रायेणेत्यपि क्वचित्पाठः

भक्तस्तुकथंचिज्जानातीत्याह सवेदेति अमाययाऽकुटिलभावेन संततयानिरंतरया ऽनुवृत्त्याआनुकूल्येनभजेत ॥ ३८ ॥ भक्तिमार्गेप्रवृत्ता नृषीनभिनंदति अथेति यतोभक्तएवभगवत्तत्त्वंजानाति अथअतोभगवंतःसर्वज्ञाभवंतोधन्याःकृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थंप्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंति सर्वात्मकमैकांतिकम् यत्रयस्मिन्भावेसतिभूयः उग्रोगर्भवासादिदुःखरूपःपरिवर्तोजन्ममरणाद्यावर्तोनभवति ॥ ३९ ॥ सूतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वंकथयसितत्राऽऽह ब्रह्मसम्मितंसर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मिंस्तत् ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥ त

सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः ॥ योमाययासंततयाऽनुवृत्त्याभजेततत्पादसरोजगंधम् ॥ ३८ ॥ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ॥ कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्तउग्रः ॥ ३९ ॥ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसम्मितम् ॥ उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः ॥ ४० ॥ निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥ तदिदंग्राहयामाससुतमात्मवतांवरम् ॥ ४१ ॥ सर्ववेदेतिहासानां सारंसारंसमुद्धृतम् ॥ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितम् ॥ ४२ ॥ प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ॥ तत्रकीर्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः ॥ ४३ ॥ अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात् ॥ सोऽहंवःश्रावयिष्यामियथाऽधीतंयथामति ॥ ४४ ॥ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह ॥ कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

त्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति सुतंशुकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रायेणमृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमितिपरमवैराग्योक्तिः हेविप्राः विप्रर्षेःसकाशात् ॥ ४३ ॥ अध्यगमंज्ञातवानस्मि तत्रकीर्तयतस्तत्रनिविष्टइतिचान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाऽधीतंनतुस्वमतिविलसितम् तत्राऽपियथामतिस्वमत्यनुसारेण संक्षेपतःकथितंविस्तरतःश्रावयिष्यामि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधे टीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

१ (ननुयदिकोपिनजानातितर्हिनमोक्षप्रसंगःस्यादित्याशंक्याऽऽह सवेदेति अमाययाअकुटिलभावेन संततयानिरंतरया अनुवृत्त्यासेवयातत्पादसरोजगंधंयोभजेत पदवींस्वरूपम् वेदजानाति इतिप्राचीनतरपुस्तकद्वयेपाठः २ इदमधिकमंकितांधपुस्तके ३ इयंसूतोक्तिः ४ एतदग्रेयूयंव्यवसिताविप्राजिज्ञासायांचनिष्ठिता) इत्यर्धमधिकमंकितांधपुस्तके

तुर्यंभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते ॥ व्यासस्यापरितोषस्तुतपःप्रवचनादिभिः ॥ १ ॥ इत्येवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीतिब्रुवाणम् मुनीनांबहू
नांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धोवृद्धेष्वपिबहुषुयःकुलपतिर्गणमुख्यस्तेष्वपिबहुषुयोबह्वृचःऋग्वेदीतनवक्तव्यम् अतएवंभूतत्वाच्छौनकोऽब्रवी
त् ॥ १ ॥ यत्यांकथामाह ॥२॥ कस्मिन्वास्थाने केनहेतुनेतिमहाभारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतःपुनरेतत्संहिताकरणेकिंकारणमित्यर्थः कु
तइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः केनप्रवर्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ॥३॥ यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितच्छुकस्यव्याख्यानादिकंकथंघटितमितिप्र
ष्टुंतस्यासंगोदासीनतामाहद्वाभ्याम् तस्येति समदृक्समंब्रह्मपश्यति अतोनिर्विकल्पकः स्वार्थेकः निरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतःसमाप्ति

व्यासउवाच इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् ॥ वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवर ॥ कथांभागवतींपुण्यांयदाहभगवान्शुकः ॥ २ ॥ कस्मि
न्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना ॥ कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रोमहायोगीसम
दृङ्निर्विकल्पकः ॥ एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ॥ ४ ॥ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियाप
रिदधुर्नसुतस्यचित्रम् ॥ तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥ कथमा
लक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलान् ॥ उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ॥ ६ ॥ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मु
निनासह ॥ संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ॥ ७ ॥

र्यस्यास्तथाभूतामतिर्यस्यसः यतउन्निद्रोमायाशयनादुद्बुद्धः यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमीतिस्मृतेः अतएवगूढोऽप्रकटः मूढइव
प्रतीयते ॥४॥ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतमनुगच्छंतमृषिंव्यासमनग्नमपिदृष्ट्वाजलेक्रीडंत्योदेव्योऽप्सरसोह्रियाल
ज्जयापरिदधुर्वस्त्रपरिधानंकृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेनार्थात्तत्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतःसुतस्यतुह्रियानपरिदधुः तच्चित्रंवीक्ष्य इयं
स्त्रीअयंपुमानितिभिदाभेदस्तवास्ति विविक्तापूतादृष्टिर्यस्य ॥ ५ ॥ एवंभूतोऽसौकथमालक्षितोज्ञातः कुरवोजांगलाश्चदेशविशेषास्तान्सं
प्राप्तःप्रथमंततोगजसाह्वयेविचरन् गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन्हस्तिनापुरे हस्तीनामराजातेननिर्मितत्वात् ॥ ६ ॥ एवंभूतेनमुनिना
सह यत्रसंवादेएषासात्वतीभागवतीश्रुतिःसंहिता ॥ ७ ॥

---

१ जडःकार्याकार्यविवेकशून्यः लोकविपरीतचेष्टावैशिष्ट्यंउन्मत्तवदितिदृष्टांतः लोकरंजकव्यापारराहित्येमूकवदितिसर्वथोद्यमराहित्येजडवदिति

एतद्व्याख्यानं बहुकालावस्थानापेक्षं तस्य त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति गोदोहनमात्रं कालं प्रतीक्षते तदपि न भिक्षार्थं किंतु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वंस्तस्मादेवंभूतोऽत्र वक्तेत्याश्चर्यम् ॥ ८ ॥ श्रोतुस्तु चरितमतीवाऽऽश्चर्यमतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ सम्राट् चक्रवर्ती वेति वितर्के कस्य वा हेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियं अधिराजां श्रियं संपदमनादृत्य ॥ १० ॥ यस्य पादनिकेतं चरणपीठम् हस्फुटम् धनान्यानीय शत्रवो नमंति अंग हे सूत युवा तरुण एव ऐषत ऐच्छत् अत्रार्षमात्मनेपदम् असुभिः प्राणैः सह

सगोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥ अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ॥ तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥ स सम्राट् कस्य वा हेतोः पांडूनां मानवर्धनः ॥ प्रायोपविष्टो गंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥ नमंति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः ॥ कथं स वीरः श्रियमंग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥ शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः ॥ जीवंति नाऽऽत्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरम् ॥ १२ ॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदिह किंचन ॥ मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छांदसात् ॥ १३ ॥ सूत उवाच द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ॥ जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्तत्राऽऽह शिवायेति लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्ध्यै भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवंति न त्वात्मार्थम् एवं सत्यसौ राजा निर्विद्य विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्मुमोच न हि परोपजीवनं स्वयं त्यक्तुमुचितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ यत्किंचन पृष्टोऽसि तत्सर्वं नोऽस्मभ्यं समाचक्ष्व यद्यस्माद्वाचां विषये गिरां गोचरेऽर्थे स्नातं पारगं त्वां मन्ये छांदसादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण अत्रैवर्णिकत्वात् ॥ १३ ॥ कस्मिन्युग इत्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापर इति द्वापरे समनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्ते वासव्यामुपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी ज्ञानी व्यासो जातः ॥ १४ ॥

---

१ क्वचित्पुस्तके मूले टीकायां चाश्रमानिति पाठः २ य उत्तमश्लोकपरायणा भगवद्भक्तास्ते इत्यन्वयः ३ कृतादिचतुर्युगस्य पर्यये गणनायां तृतीये युगे द्वापरे समनुप्राप्ते सतीति बालबोधिनी कृतयुगापेक्षया तृतीये द्वापरे युगपर्यये युगपर्यवसाने समनुप्राप्ते सतीति विजयध्वजो

जलमुपस्पृश्य जलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनोबभूवेतिशेषः विविक्तेदेशइत्यादिचित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम् अनेनैवबदरिकाश्रमस्थानंसूचितम् ॥ १५ ॥ तत्रचसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्यसर्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्दध्याविततृतीयेनान्वयः परावरज्ञोऽतीतानागतवित् अव्यक्तं रंहोवेगोयस्यतेनकालेनयुगधर्माणांव्यतिकरंसंकरंप्राप्तंवीक्ष्य तथाभुवियुगेयुगे ॥ १६ ॥ भौतिकानांशरीरादीनाम् तत्कृतंकालकृतम् निःस

सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचिः॥ विविक्तएकआसीनउदितेरविमंडले॥ १५॥ परावरज्ञःसऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा॥ युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे ॥ १६॥ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम्॥ अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः॥ १७॥ दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा॥ सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममोघदृक्॥ १८॥ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धंप्रजानांवीक्ष्यवैदिकम्॥ व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम्॥ १९ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः॥ इतिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते॥ २०॥ तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः॥ वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषामुत॥ २१॥ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः॥ इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः ॥ २२ ॥ तएतऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा[1] ॥ शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन्॥ २३॥ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा॥ एवंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः ॥ २४ ॥ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा॥ कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह ॥इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम्॥ २५॥

त्त्वान्धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् ॥ १७॥ १८॥ ततश्चहोत्रोपलक्षिताश्चत्वारऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्मचातुर्होत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंतत्यैयज्ञानामविच्छेदाय॥ १९॥चातुर्विध्यमेवाऽऽह ऋगिति उद्धृताःपृथक्कृताः॥२०॥२१ ॥ दारुणःक्रूरः अथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तेः ॥२२॥ व्यस्यन्विभक्तवंतः॥२३॥ वेदविभागप्रयोजनमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंतेस्मतएव ॥२४॥ किंच स्त्रीशूद्रेति द्विजबंधवस्त्रैवर्णिकेष्वधमास्तेषाम् कर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाधनेएवंभवेदनेनैवप्रकारेणभवतु इतिअतएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृतम् ॥ २५ ॥

---

१ युगेयुगेशक्तिह्रासादिकंवीक्ष्येत्यन्वयः २ असंकुचितदर्शी ३ ब्रह्माहोताध्वर्युराग्नीध्रइत्येते

एवमनेनप्रकारेण भूतानांश्रेयसिद्धिते सर्वात्मकेनापिकर्मणा ॥ २६ ॥ नअतिप्रसीदत्तद्दयंयस्यसः चित्ताप्रसत्तौहेतुंवितर्कयन्निदमुवाचस्व गतम् ॥२७॥ निर्व्यलीकेननिष्कपटबुद्ध्यामानिताःपूजिताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ देह्यःदेहेभवआत्माजीवोवस्तुतोविभुःपरिपूर्णएव आत्मनास्वेन रूपेणासंपन्नस्तादात्म्यमप्राप्तइवाऽऽभाति ब्रह्मवर्चसंवेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजस्तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्यास्तेषुसत्तमोऽतिश्रेष्ठोऽपि यद्वा न केवलमसंपन्नइवाऽऽभातिप्रत्युतब्रह्मवर्चसीब्रह्मवर्चसवानप्यसत्तमइवाऽऽभाति पाठांतरेकमनीयतमोऽपीति॥३०॥असंपत्तौहेतुंस्वयमेवाऽऽशं

एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः॥ सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः ॥ २६ ॥ नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थइदंप्रोवाचधर्मवित्॥ २७ ॥ धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोऽग्न यः॥ मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम्॥ २८॥ भारतव्यपदेशेनत्याम्नायार्थश्चदर्शितः ॥ दृश्यतेयत्र धर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९॥ अथापिबतमेदैह्योत्यात्माचैवाऽऽत्मनाविभुः॥ असंपन्नइवाऽऽभातिब्र ह्मवर्चस्यसत्तमः॥ ३०॥ किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः॥ प्रियाःपरमहंसानांतएवत्यच्युतप्रियाः ॥ ३१॥ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः॥ कृष्णस्यनारदोऽभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतम्॥ ३२॥ त मभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायाऽऽगतंमुनिः॥ पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम्॥ ३३॥ ॥इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ ७॥ ॥सूतउवाच अथतंसुखमासीनउपासीनं बृहच्छ्रवाः ॥देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव ॥ १ ॥ कते किंवेति प्रायेणभूयस्त्वेन हियस्मात्तए

वधर्माअच्युतस्यप्रियाः ॥३१॥ खिलंन्यूनम् खिद्यतःखेदंप्राप्नुवतः कृष्णस्यव्यासस्य प्रागुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम्॥ ३२ ॥ तंनारदमागत मभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायविधिवत्पूजयामास सुरपूजितमितिब्रह्मलोकादागतमित्यर्थः॥ ३३॥ इतिप्रथमेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्तनगौरवम् ॥ व्यासचित्तप्रसादायनारदेनोपदिश्यते ॥ १ ॥ उपसमीपेआसीनंविप्रर्षिंव्यासम् बृहच्छ्रवामहायशाः स्मयन्नीषद्धसन्निवेत्यनेनमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमानः॥ १ ॥

---

१ ब्रह्मवर्चस्युशत्तमइत्येवंरूपे २ इदंचोवाचेतिबहुपुस्तकेपुपाठः ३ तथापीत्यपिपाठः ४ महानयंमोहाधिकारीनेतिसूचनार्थमित्यर्थः इवेत्यधिकाश्र्येइत्यंकितांभपु स्तकेपाठः

शारीरःशरीराभिमान्यात्माऽऽत्मनातेनशरीरेणकच्चित्किंपरितुष्यति मानसआत्मामनोऽभिमानीतेनमनसापरितुष्यतिकच्चिन्नावा ॥ २ ॥ ते
जिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नंसम्यक्ज्ञातम् अपिशब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अधीतिपाठेसंबोधनम् सुसंपन्नत्वेहेतुः महदद्भुतमित्या
दि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिःपरिबृंहितंपरिपूर्णम् ॥ ३ ॥ किंच यत्सनातनंनित्यंपरंब्रह्मतच्चत्वयाजिज्ञासितंविचारितमधीतमधिगतंप्राप्तंचेत्यर्थः अ
थापिशोचसितत्किमर्थमितिशेषः ॥ ४ ॥ आत्माशारीरोमानसश्च तन्मूलंतस्यापरितोषस्यकारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हेनारदत्वात्वांपृच्छा
म आत्मभवोब्रह्मातस्याऽऽत्मनोदेहादुद्भूतस्तम् अतएवागाधोऽतिगंभीरोबोधोयस्यतंत्वाम् ॥ ५ ॥ अगाधबोधतांप्रपंचयन्नाह सवाइतिद्वाभ्या

नारदउवाच पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना ॥ परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा ॥ २ ॥ जि
ज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतम् ॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥ जिज्ञासितमधीतंचब्रह्मय
त्तत्सनातनम् ॥ अथापिशोचस्याऽऽत्मानमकृतार्थइवप्रभो ॥ ४ ॥ व्यासउवाच अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयो
क्तंतथापिनाऽऽत्मापरितुष्यतेमे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्मभूतम् ॥ ५ ॥ सवैभवा
न्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः ॥ परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ॥ ६ ॥ त्वंप
र्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवाऽऽत्मसाक्षी ॥ परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व
॥ ७ ॥ नारदउवाच भवताऽनुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् ॥ येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ॥ ८ ॥

म् सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणःपुरुषउपासितस्त्वया कथंभूतः परावरेशःकार्यकारणनियंता मनसैवसंकल्पमात्रेणगुणैःकृत्वाविश्वंसृज
तीत्यादि ॥ ६ ॥ किंच त्वंत्रिलोकींपर्यटन्नर्कइवसर्वदर्शी योगबलेनप्राणवायुरिवसर्वप्राणिनामंतश्चरःसन्नात्मसाक्षीबुद्धिवृत्तिज्ञः अतःपरेब्र
ह्मणिधर्मतोयोगेननिष्णातस्य तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनाऽऽत्मदर्शनमिति अ
वरेचब्रह्मणिवेदाख्येव्रतैःस्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यमेऽलमत्यर्थंयन्न्यूनंतद्विचक्ष्ववितर्कय ॥ ७ ॥ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम् विमलंभगव
द्यशोविनायेनैवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत तदेवदर्शनंज्ञानंखिलंन्यूनंमन्येऽहम् ॥ ८ ॥

---

१ तथापीत्यपिपाठोमू०टी०

ननुभगवद्यशएवतत्रतत्रानुवर्णितंतत्राऽऽह यथेति चशब्दाद्धर्मादिसाधनानिच तथाधर्मादिवत्प्राधान्येनवासुदेवस्यमहिमानह्युक्तइत्यर्थः॥ ९॥ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवद्देवान्यविषयंवाक्चातुर्यंचखिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमपियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीततद्वायसंतीर्थंकाकतुल्यानांकामिनांरतिस्थानमुशंतिमन्यंते कुतः मानसाःसत्त्वप्रधानेमनसिवर्तमानाहंसायतयोयत्रननिरमंतिकर्हिचिदपिनितरांनरमंते उशिक्क्षयाउशिक्कमनीयंब्रह्मक्षयोनिवासोयेषांते यथाप्रसिद्धाहंसामानसेसरसिचरंतःकमनीयपद्मखंडनिवासास्यक्तविचित्रान्नादियुक्तेप्युच्छिष्टगर्तेकाकक्रीडास्थानेननिरमंतइतिश्लेषः ॥ १० ॥ विनाऽपिपदचातुर्यंभगवद्यशःप्रधानंवचःपवित्रमित्याह तदिति तद्वाग्विसर्गःसचासौवाग्वि

यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् ॥ तद्वायसंतीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः ॥ १० ॥ तद्वाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्ययशोंऽकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ॥ ११ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

सर्गोवाचःप्रयोगः जनानांसमूहोजनतातस्याअघंविप्लावयतिनाशयतीतितथासः यस्मिन्वाग्विसर्गेअबद्धवत्यप्यपशब्दादियुक्तेपिप्रतिश्लोकमनंतस्ययशसांऽकितानिनामानिभवंति तत्रहेतुः यद्यानिनामानिसाधवोमहांतोवक्तरिसतिश्रृण्वंति श्रोतरिसतिगृणंति अन्यदातुस्वयमेवगायंतिकीर्तयंति ॥ ११ ॥ भक्तिहीनंकर्मशून्यमेवेतिकैमुत्यन्यायेनदर्शयति नैष्कर्म्यमिति निष्कर्मब्रह्मतदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारूपंनैष्कर्म्यम् अज्यतेऽनेनेत्यंजनमुपाधिस्तन्निवर्तकंनिरंजनम् एवंभूतमपिज्ञानमच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभते सम्यगापरोक्ष्यायनकल्पतइत्यर्थः तदाशश्वत्साधनकालेफलकालेचाभद्रंदुःखरूपंयत्काम्यंकर्मयदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतःपुनःशोभतेबहिर्मुखत्वेनसत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ १२ ॥

१ बहुषुपुस्तकेषुशेषइतिपाठोयद्यपिदृश्यतेतथापीसोऽयुक्तोमूलेएवतत्पदसत्त्वात् दृष्टश्चश्लेषइतिपाठःक्वचित्पुस्तके २ केषुचित्पुस्तकेषुबंधनमेवेतिन्यूनमेवेतिचपाठः ३ कर्मनिवृत्तिमाप्यत्वादित्यर्थः

तदेवंभक्तिशून्यानिज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानिव्यर्थान्येवयतोऽतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथोअतःकारणात् अमोघायथार्थादृक्
धीर्यस्यशुचिशुद्धंश्रवोयशोयस्यसत्येरतोधृतानिव्रतानियेनसभवानेवंमहागुणस्तावत् अतउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांसमाधिनाचित्तै
काग्र्येणाखिलस्यबंधमुक्तयेत्वमनुस्मरस्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः ॥ १३ ॥ विपक्षेदोषांतरमाह त
तइति ततउरुक्रमचेष्टितात्पृथक्दृशोऽतएवान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिदर्थांतरंविवक्षतस्तयाविवक्षयाकृतैःस्फुरितैरूपैर्नामभिश्चवक्तव्यत्वे
नोपस्थितैर्दुःस्थिताऽनवस्थितासतीमतिःकदाचित्क्वापिविषयेआस्पदंस्थानंनलभेतवातेनाऽऽहताआघूर्णितानौरिव तदुक्तंगीतासु व्यवसाया

अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनु
स्मरतंद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥ ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षतःपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ नकुंत्रचित्क्वापिचदुः
स्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् ॥ १४ ॥ जुगुप्सितंधर्मकृतेऽनुशासतःस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्र
मः ॥ यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः ॥ १५ ॥

त्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि ॥ १४ ॥ तदेवंहरियशोविनाभारतादिषुकृतंधर्मादिवर्णनमकिं
चित्करमित्युक्तम् प्रत्युतविरुद्धमेवजातमित्याह जुगुप्सितमिति जुगुप्सितंनिंद्यंकाम्यकर्मादिस्वभावतएवरक्तस्यतत्ररागिणःपुरुषस्यधर्मकृते
धर्मार्थमनुशासतस्तवमहानयंव्यतिक्रमोऽन्यायः कुतइत्यतआह यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्योधर्मइतिस्थितइतरःप्राकृतोजनः तस्यकाम्यक
र्मादेरन्येनतत्त्वज्ञेनक्रियमाणंनिवारणंस्वयमेववात्वयाक्रियमाणम् यद्वा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरितिश्रुत्याक्रियमा
णंनिवारणंयथार्थमेतदितिनमन्यतेकिंतुप्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयंतदितिकल्पयति तदुक्तंमतांतरोपन्यासेभट्टैः तत्रैवंशक्यतेवक्तुंयेऽधपंग्वाद
योनराः गृहस्थत्वंनशक्ष्यंतिकर्तुंतेषामयंविधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यंवापरिव्राजकतापिवा तैरवश्यंग्रहीतव्यातेनादावेतदुच्यतइत्यादि ॥ १५ ॥

१ ततस्यउरुक्रमस्येतिसंबंधः २ केषुचित्पुस्तकेषुकर्हिचिदितिपाठः अयमेवयुक्तोभाति कदाचिदितिव्याख्यानात्

ननुयद्येवंप्रवृत्तिमार्गोनिंद्यतेतर्हिनिवृत्तिमार्गेसर्वक्रियात्यागेनैवपारमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेःकिंतद्यशःकथनेनापितत्राऽऽह विचक्षणइति वि चक्षणोनिपुणः कश्चिदेवनिवृत्तितःसर्वक्रियानिवृत्त्याऽस्यविभोःसुखंनिर्विकल्पकसुखात्मकंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमर्हतिनपुनरविचक्षणःप्रवृत्ति स्वभावः विभुत्वेहेतुः नअंतःकालतःपारंचदेशतोयस्यतस्यविभोश्चेष्टितम् ततःकारणात्हेविभोऽनात्मनोदेहाद्यभिमानिनोऽतएवगुणैःसत्त्वा दिभिःप्रवर्तमानस्यजनस्यदर्शयभवानिति त्वमित्यर्थः पाठांतरेहेभयन्निितिसंबोधनम् ॥ १६ ॥ एवंतावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तंविहाय हरेर्लीलैववर्णनीयेत्युक्तमिदानींतुनित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्यकेवलंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाऽऽह त्यक्त्वेति ननुस्वधर्मत्या गेनभजन्भक्तिपरिपाकेनयदिकृतार्थोभवेत्तदानकाचिच्चिंतायदिपुनरपक्वएवम्रियेततततोभ्रश्येद्वातदास्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थःस्यादित्याशं

विचक्षणोऽस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखम् ॥ प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्श यचेष्टितंविभो ॥ १६ ॥ त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोऽथपतेत्ततोयदि ॥ यत्रक्ववाऽभद्रमभूदमुष्य किंकोवार्थआप्तोऽभजतांस्वधर्मतः ॥ १७ ॥ तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः ॥ तल्लभ्य तेदुःखवदन्यतःसुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा ॥ १८ ॥

क्याऽऽह ततोभजनात्कथंचित्पतेद्भ्रश्येन्म्रियेतवायदितदाऽपिभक्तिरसिकस्यकर्मानधिकारान्नानर्थशंका अंगीकृत्याप्याह वाशब्दःकटाक्षे यत्रक्ववानीचयोनावप्यमुष्यभक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किंनाभूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावादितिभावः अभजद्भिस्तुकेवलंस्वधर्मतःकोवा अर्थआप्तः अभजतामितिषष्ठीतुसंबंधमात्रविवक्षया ॥ १७ ॥ ननुस्वधर्ममात्रादपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेःपितृलोकप्राप्तिःफलमस्त्येवत त्राऽऽह तस्यैवेति तस्यैवहेतोस्तदर्थंयत्नंकुर्यात् यत् उपरिब्रह्मपर्यंतमधःस्थावरपर्यंतंचभ्रमद्भिर्जीवैर्नलभ्यते षष्ठीतुपूर्ववत् तत्तुविषयसुखमन्य तएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिलभ्यतेदुःखवत् यथादुःखंप्रयत्नंविनापिलभ्यतेतद्वत् तदुक्तम् अप्रार्थितानिदुःखानियथैवायांतिदेहि नाम् सुखान्यपितथामन्येदैन्यमत्रातिरिच्यतइति ॥ १८ ॥

॥ १८ ॥

१ भवच्छब्दयोगेमध्यमआर्षः २ यत्स्वरूपसाक्षात्कारपूर्वकंपरमानंदमुखम्

यदुक्तंयत्रक्कवाऽभद्रमभूदितितदुपपादयति नवाइति मुकुंदसेवीजनोजातुकदाचित्कथंचनकुयोनिगतोऽपिसंसृतिंनाव्रजेन्नाविशेत् अंगअ
हो अन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवदितिवैधर्म्येदृष्टांतः कुतइत्यतआह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनंपुनःस्मरन्विहातुंनेच्छेत् यतोऽयंजनोरसग्रहःरसे
नरसनीयेनगृह्यतेवशीक्रियते यद्वा रसेरसनीयेग्रहआग्रहोयस्य तदुक्तंभगवता यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियते
ह्यवशोऽपिसइति ॥ १९ ॥ तदेवंभगवल्लीलांप्राधान्येनवर्णयेत्युक्तंतत्रकोभगवान्काश्चतस्यलीलाइत्यपेक्षायामाह इदंविश्वंभगवानेव सत्व
स्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचोनपृथगीश्वरस्तुप्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्रहेतुः यतोभगवतोहेतोर्जगतःस्थित्यादयोभवंति अनेनैवलीलाअ

नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिम् ॥ स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्र
होयतः ॥ १९ ॥ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः ॥ तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथाऽपिवै
प्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शितम् ॥ २० ॥ त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् ॥ अजं
प्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् ॥ २१ ॥ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसू
क्तस्यचबुद्धिदत्तयोः ॥ अविच्युतोऽर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥ २२ ॥

पिदर्शिताः यद्वा इदंविश्वंभगवान् इतरइवयःसजीवोऽपिभगवान् चेतनाचेतनःप्रपंचस्तद्व्यतिरेकेणनास्तिसएवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देनस
र्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिप्रमाणंसूचितम् तद्धिस्वयमेवभवान्वेद प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रमाचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनायप्रदर्शितम्
॥ २० ॥ नचतवाचार्यापेक्षाईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हेअमोघदृक्त्वमात्मनास्वयमात्मानमजमेवसंतंजगतःशिवायप्रजातमवेहि
कुतः परस्यपुंसःकलामंशभूतम् ततस्मान्महानुभावस्यहरेरभ्युदयःपराक्रमःअधिअधिकंगण्यतांनिरूप्यताम् ॥ २१ ॥ अनेनैवतपआदिस
र्वंतवसफलंस्यादित्याह इदंहीति श्रुतादयोभावेनिष्ठाः इदमेवहितपःश्रवणादेरविच्युतोनित्योऽर्थःफलम् किंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्ण
नमितियत् ॥ २२ ॥

---

१ अत्यंतस्वादुनापदार्थेन २ प्राचीनतरपुस्तकेतुबुद्धदत्तयोरितिपाठः क्वचिद्द्वितीयचरणेस्विष्टस्यपूर्तस्यसुसूक्तदत्तयोरित्यपिपाठः

सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तांतेनप्रपंचयति अहमिति अहंपुरापूर्वकल्पेऽतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याःसकाशादभवंजातोऽस्मि निरूपितोनियुक्तः क्व योगिनांशुश्रूषणे प्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्ये निर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्तुमिच्छताम् ॥ २३ ॥ अपेतानिगतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन् दांतेनियतेंद्रिये अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्तिन्यनुकूले ॥ २४ ॥ उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नांस्तैर्द्विजैरनुज्ञातःसन्भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवाऽऽत्मनोमनसोरुचिःप्रजायते

अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् ॥ निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षिताम् ॥ २३ ॥ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥ चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि ॥ २४ ॥ उच्छिष्टलेपाननुमोदिताद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः ॥ एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवाऽऽत्मरुचिःप्रजायते ॥ २५ ॥ तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ॥ ताःश्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगममाभवद्रुचिः ॥ २६ ॥ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ॥ ययाऽहमेतत्सदसत्स्वमाययापश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे ॥ २७॥ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेऽनुसवंयशोऽमलम् ॥ संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोपहा ॥ २८ ॥

स्मेत्यनुषंगः ॥ २५ ॥ अशृणवंश्रुतवानस्मि मेश्रद्धयाममैवस्वतःसिद्धयानत्वन्येनबलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यम् अनुपदंप्रतिपदम् प्रियंश्रवोयशोयस्यतस्मिन् ॥ २६ ॥ प्रियंश्रवोयस्यतस्मिन्भगवतिलब्धरुचेर्ममास्खलिताऽप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः ययामत्यापरेप्रपंचातीतेब्रह्मरूपेमयिसदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचैत च्छरीरंस्वमाययास्वाविद्ययाकल्पितंनतुवस्तुतोऽस्तीतितत्क्षणमेवपश्यामि ॥ २७ ॥ एवंशुद्धेत्वंपदार्थेज्ञातेदेहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिकादृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः अनुसवंत्रिकालम् ॥ २८ ॥

---

१ प्राचीनपुस्तकेलेपादीतिमूलपाठस्तदनुकूलमेवव्याख्यानंचदृश्यते २ रतिरित्यपिपाठःक्व० ३ महामतेइत्यपिक्वचित्पाठः

तस्येति तस्यज्ञानशुद्धत्वंपदार्थस्यदृढभक्तिमतोमे प्रश्रितस्यविनीतस्य ॥ २९ ॥ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानंगुह्यम् तस्माध्यंविवि
क्तात्मज्ञानंगुह्यतरम् तत्प्राप्येश्वरज्ञानंगुह्यतमम् भगवतोदितंभागवतंशास्त्रमन्ववोचन्नुपदिष्टवंतः ॥ ३० ॥ तदेवज्ञानंपूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानाद्वि
वेकेनदर्शयति येनैवेति अविदंज्ञातवानहम् ॥ ३१ ॥ तत्साधनधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभे
षजंनिवर्तकंसत्त्वशोधकमितियावत् किंतत् भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूतेभगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मण्यप्र
च्युतपूर्णरूपे ॥ ३२ ॥ ननुसंसारहेतोःकर्मणःकथंतापत्रयनिवर्तकत्वम् सामग्रीभेदेनघटतइतिसदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् यआमयोरोगोयेनघृ

तस्यैवंमेऽनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः॥ श्रद्दधानस्यबालस्यदांतस्यानुचरस्यच ॥ २९ ॥ ज्ञानंगुह्यतमंयत्त
त्साक्षाद्भगवतोदितम्॥ अन्ववोचन्गमिष्यंतःकृपयादीनवत्सलाः ॥ ३० ॥ येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवे
धसः॥ मायाऽनुभावमविदंयेनगच्छंतितत्पदम्॥ ३१॥ एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्॥ यदीश्वरे
भगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम्॥ ३२ ॥ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत॥ तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनाति
चिकित्सितम्॥ ३३ ॥ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः॥ तएवाऽऽत्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे
॥ ३४॥ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परितोषणम्॥ ज्ञानंयत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितम्॥ ३५॥

तादिनाजायतेतदेवकेवलमामयकारणभूतंद्रव्यंतमामयंनपुनातिननिबर्तयतीत्यर्थः किंतुचिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ॥ ३३॥
तथा आत्मविनाशायकर्मनिवृत्तयेकल्पंतेसमर्थाभवंति परेईश्वरेकल्पिताअर्पिताःसंतः अत्रचप्रथमंमहत्सेवाततश्चतत्कृपाततस्तद्धर्मश्रद्धात
तोभगवत्कथाश्रवणंततोभगवतिरतिस्तयाचदेहद्वयविवेकात्मज्ञानंततोदृढाभक्तिस्ततोभगवत्तत्त्वज्ञानंततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणावि
र्भावइतिक्रमोदर्शितः॥३४॥ ननुचज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशस्तच्चज्ञानंभक्तियोगाद्भवतिकथंकर्मणाकर्मनाशःस्यात्तत्राऽऽह यदत्रेति ॥३५॥

---

१ येनमायानुभावज्ञानेन २ भक्तियोगसमन्वितयज्ज्ञानंतत् हिनिश्चितंअत्रलोकेभगवत्परितोषणंयत्कर्मपुरुषैःक्रियतेतदधीनमित्यन्वयः भगवदर्पितकर्मणाभगवद्भ
क्तियुक्तंज्ञानमुत्पद्यतेतथाचकर्मनिवर्तकभक्तियुक्तज्ञानोत्पादनद्वाराकर्मणांकर्मनाशकत्वमितिभावः

भगवदर्पणेनक्रियमाणंकर्मभक्तियोगंजनयतीतिसदाचारेणदर्शयति यत्रयदाभगवतःशिक्षयाकर्माणिकुर्वाणाभवंतितदाश्रीकृष्णस्यगुणनामानिगृणंत्यनुस्मरंतिचकृष्णमित्यर्थः इयंचभगवच्छिक्षा यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति ॥ ३६ ॥ कीर्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तंज्ञानहेतुत्वमाहद्वाभ्याम् नमइति नमोधीमहिमनसानमनंकुर्वीमहि ॥ ३७ ॥ अमूर्तिकंमंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यम् यजतेपूजयति सपुमान्सम्यग्दर्शनोभवति ॥ ३८ ॥ एवंकृतवतिमयिहरिःस्वसदृशंज्ञानादिकंदत्तवानित्याह इ

कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयाऽसकृत्॥ गृणंतिगुणनामानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ॥ ३६ ॥ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ॥ ३७ ॥ इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम्॥ यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान्॥ ३८॥ इमंस्वनिगमंब्रह्मन्नवेत्यमदनुष्ठितम्॥ अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः॥ ३९ ॥ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितम्॥ प्रख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभा० म० प्र० व्यासनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ सूतउवाच एवंनिशम्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच॥ भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासःसत्यवतीसुतः॥ १ ॥

मंस्वनिगमंस्वोपदेशंमदनुष्ठितंमयाऽनुष्ठितमवेत्यज्ञात्वा भावंचप्रीतिंच ॥ ३९ ॥ अतस्त्वमप्येवंकुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रमनल्पंश्रुतंयस्य हेअदभ्रश्रुतविभोर्विश्रुतंयशःप्रख्याहिकथय येनविश्रुतेनबुद्धेनविदांविदुषांबुभुत्सितंबोद्धुमिच्छासमाप्यते यद्यतोदुःखैःपीडितानांक्लेशशांतिंप्रकारांतरेणनमन्यंते ॥ ४० ॥ ॥ इतिप्रथमेटीकायांपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यासस्यप्रत्ययार्थंचषष्ठेप्राग्जन्मसंभवम् ॥ स्वभाग्यंनारदःप्राहकृष्णसंकथनोद्भवम् ॥ १ ॥ १ ॥

१ मूर्तिवाचकमंत्रेण २ मंत्रप्रतिपाद्यमूर्तिम् ३ संकीर्तनोद्भवमित्यपिपाठः

स्वयमपितथाचिकीर्षुर्गुरूपदेशानंतरभावितच्चरितंपृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसितेदूरदेशगमनेकृतेसति विज्ञानस्यादेष्टृभिरुपदेशकर्तृभिः ॥ २ ॥ परंवयउत्तरमायुः तेत्वया वर्तितंनीतम् इदमितिदासीपुत्रभूतंकलेवरमुदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसि ॥ ३ ॥ एषकल्पांतलक्षणःकालस्ते स्मृतिंकथंनव्यवधान्नखंडितवान् अडागमाभावस्त्वार्षः हियतएषसर्वस्यनिराकृतिरपलापोयस्मात्सः ॥ ४ ॥ अकारषंकृतवानहम् रेफष कारयोर्विश्लेषश्छंदोऽनुरोधेन ॥ ५ ॥ तत्रतावत्कंचित्कालंतत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोन्यवसमित्याहत्रिभिः एकएवाहमात्मजोयस्याःसा यो

व्यासउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव ॥ वर्तमानोवयस्याद्येततःकिमकरोद्भवान् ॥ २ ॥ स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयः ॥ कथंचेदमुदस्राक्षीःकालेप्राप्तेकलेवरम् ॥ ३ ॥ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम ॥ नह्येषव्यवधात्कालएषसर्वनिराकृतिः ॥ ४ ॥ नारदउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम ॥ वर्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषम् ॥ ५ ॥ एकात्मजामेजननीयोषिन्मूढाचकिंकरी ॥ मय्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्नेहानुबंधनम् ॥ ६ ॥ साऽस्वतंत्रानकल्पाऽऽसीद्योगक्षेमंममेच्छती ॥ ईशस्यहिवशेलोकोयोषादारुमयीयथा ॥ ७ ॥ अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदवेक्षया ॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ॥ ८ ॥ एकदानिर्गतांगेहाद्दुहंतींनिशिगांपथि ॥ सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ॥ ९ ॥ तदातदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः ॥ अनुग्रहंमन्यमानःप्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् ॥ १० ॥

षिदितिमूढेतिचस्नेहानुबंधेहेतुः ॥ ६ ॥ किंकरीत्यस्यार्थंप्रपंचयति सेति अस्वतंत्रासाऽतोनकल्पानसमर्थाआसीत् दारुमयीयोषेत्यतिपारवश्येदृष्टांतः ॥ ७ ॥ तदेवंसास्नेहंचक्रेऽहंचदिगादिष्वनभिज्ञोऽतस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहंचतस्मिन्ब्रह्मकुलेतस्यामातुःस्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाविरमेदितिप्रतीक्षयेत्यर्थः ऊषिवान्वासंकृतवान् पंचहायनःपंचवर्षः ॥ ८ ॥ गेहान्निर्गतांगांदुहंतीम् हेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुंनिर्गतामित्यर्थः पदापादेनाऽऽस्पृष्टईषदाक्रांतः अदशदखादत् ॥ ९ ॥ तन्मातुर्मरणंभक्तानांशंकल्याणमभीप्सतईशस्यानुग्रहंमन्यमानःप्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि ॥ १० ॥

---

१ इदंपूर्वश्लोकस्थमत्राप्यनुषक्तम् २ एतद्वक्ष्यमाणम् ३ कृपणामनाथाम्

॥ १७॥

स्फीतान्जनपदादीनतियातःसन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः जनपदादिषुनानागुणदोषयुक्तेषुसमदृष्टिःसन्गतोऽहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान्समृद्धान् जनपदान्देशान् तत्रतस्यांदिशि पुरग्रामव्रजाकरान् तत्रपुराणिराजधान्यः ग्रामाभृगुप्रोक्ताः विप्राश्वविप्रभृत्याश्वयत्रचै ववसंतिते सतुग्रामइतिप्रोक्तःशूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुलानि आकरारत्नाद्युत्पत्तिस्थानानितान् खेटाःकर्षकग्रामाः खर्वटागिरितट ग्रामाः भृगुप्रोक्तावा एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतःस्थितम् मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति वाट्यःपूगपुष्पादीनांवाटिकास्ताः वना निस्वतःसिद्धवृक्षाणांसमूहाः उपवनानिरोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ॥ ११॥ चित्रैर्धातुभिःस्वर्णरजताद्यैर्विचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्नाभुजाःशा

स्फीताञ्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् ॥ खेटखर्वटवाटीश्ववनान्युपवनानिच ॥ ११ ॥ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् ॥ जलाशयान्शिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः ॥ १२ ॥ चित्रस्वनैःपत्त्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् ॥ १३ ॥ एकएवानियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् ॥ घोरंप्रतिभयाकारंव्यालोलूकशिवाऽजिरम् ॥ १४॥ परिश्रांतेंद्रियात्माऽहंतृट्परीतोबुभुक्षितः ॥ स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्या उपस्पृष्टोगतश्रमः॥ १५ ॥तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः[1] ॥ आत्मनाऽऽत्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् ॥ १६ ॥ ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्जितचेतसा ॥ औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः ॥ १७ ॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः ॥ आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने ॥ १८ ॥

खायेषांतेद्रुमायेषुतान् शिवानिभद्राणिजलानियेषांतान् नलिनीःसरसीः ॥ १२ ॥ चित्राःस्वनायेषांतैःपत्त्ररथैःपक्षिभिस्तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रमद्भिर्भ्रमरैःश्रीःशोभायासांतानलिनीरतियातोऽतिक्रम्यगतःसन्महद्विपिनंवनमद्राक्षम् कीदृशम् नलवेणुशराणांस्तंबैःकुशैःकीचकैश्चगह्वरंदुर्गमम् तत्रवेणुजातयएवविपुलांतरालगर्भाःकीचकाः ॥ १३ ॥ घोरंदुःसहम् प्रतिभयाकारंभयंकररूपम् व्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानम् ॥ १४॥परिश्रांतानींद्रियाण्यात्मादेहश्चयस्य तृषापरीतोव्याप्तः उपस्पृष्टआचांतः ॥ १५ ॥ पिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूले आश्रितउपविष्टः आत्मनाबुद्ध्यामनसावा आत्मस्थंहृदिस्थम् आत्मानंपरमात्मानम् ॥१६॥ भावेनभक्त्यानिर्जितंवशीकृतंयच्चेतस्तेन औत्कंठ्येनाश्रुकलायुक्तेअक्षिणीयस्य ॥ १७ ॥ प्रेम्णोऽतिभरेणनिर्भिन्नपुलकान्यंगानियस्य आनंदानांसंप्लवेमहापूरेपरमानंदे उभयमात्मानंपरंच ॥ १८ ॥

[1] आस्थितइतिमूलटीकयोःक्वचित्पाठः

मनसः कांतमभीष्टम् शुचाशोकस्तामपहंतीतितथाततः उत्तस्थे॰ुत्थितोऽस्मि ॥ १९ ॥ त्वदिमनःप्रणिधायस्थिरीकृत्याविवृप्तोऽहमातुरइ वाभवमितिशेषः ॥ २० ॥ गिरामगोचरःसंवेदनस्याविषयभूतईश्वरः ॥ २१ ॥ हंतेतिसानुकंपसंबोधने माइतिमाम् द्रष्टुंनार्हति यतः नविप क्वादग्धाःकषायामलाःकामादयोयेषांतेषांकुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् ॥ २२ ॥ कुतस्तर्हिदृष्टोऽसितत्राऽऽह सकृद्दर्शितंमयेतियदेतत्का

रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंशुचाऽपहम् ॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्याद्दुर्मनाइव ॥ १९ ॥ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधायमनोहृदि ॥ वीक्षमाणोऽपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः ॥ २० ॥ एवंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् ॥ गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव ॥ २१ ॥ हंतास्मिन्जन्मनिभवान्मामांमाद्रष्टुमिहार्हति ॥ अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम् ॥ २२ ॥ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेतत्कामायतेऽनघ ॥ मत्कामःशनकैःसाधुःसर्वान्मुंचतिहृच्छयान् ॥ २३ ॥ सत्सेवयाऽदीर्घयातेजातामयिदृढामतिः ॥ हित्वाऽवद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसि ॥ २४ ॥ मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् ॥ प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात् ॥ २५ ॥ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् ॥ अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णाऽवनामंविदधेऽनुकंपितः ॥ २६ ॥ नामान्यनंतस्यहतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् ॥ गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहःकालंप्रतीक्षन्विमदोविमत्सरः ॥ २७ ॥

मायमय्यनुरागाय त्वत्कामेनकिमित्यतआह मत्कामःपुमान् हृच्छयान्कामान् ॥ २३ ॥ अदीर्घयाऽपिसतांसेवया अवद्यंनिंद्यम् इमंलोकंदेहम् मज्जनतांमत्पार्षदतांगंताऽसि ॥ २४ ॥ प्रजानांसर्गेसृष्टौनिरोधेसंहारेपि प्रजासर्गस्यनिरोधइतिवा ॥ २५ ॥ तत्प्रसिद्धंसमहद्भूतम् अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेः कीदृशम् ईश्वरंसर्वनियंतृ नभसिलिंगंमूर्तिर्यस्यतन्नभोलिंगम् सन्निहितमपिनलिंग्यत इत्यलिंगंतस्मैअदृष्टायावनामंप्रणामंविदधेकृतवानहम् तेनानुकंपितःसन् ॥ २६ ॥ अनंतस्यनामानिपठन्ननवरतंगृणन्हृतत्रपस्त्यक्तलज्जो विमत्सरोजातइतिशेषः ॥ २७ ॥

---

१ वेदत्वाचामविषयइतिक्वचित्पाठः २ केषुचित्पुस्तकेषु (उत्तस्थौ इत्यार्षपाठोमूलेटीकायांचपरस्मैत्वात्मनेपदपाठएवयुक्तोभाति समाधिव्युत्थानस्यानूर्ध्वकर्मत्वा) ३ भवान्नमाद्रष्टुमित्यार्षकेषुचित्पुस्तकेषुपाठः ४ दासीपुत्रकलेवरमित्यर्थः ५ नभसिहार्दाकाशे ६ एतदादिर्गृणन्नित्यंतःपाठोनकेषुचिदपिप्राचीनपुस्तकेषुदृश्यते

कालेस्यावसरेकालोमृत्युःप्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टांतः तडिदिति सौदामनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थम् तथाहि सुदामामालातत्रभवासौदामनीमालाकारेत्यर्थः यद्वा सुदामानामाकश्चित्स्फटिकपर्वतः ततस्तेनैकदिगितिसूत्रेणाण् स्फटिकादिमयपर्वतप्रांतभवाहिविद्युदतिस्फुटाभवतितद्वदित्यर्थः यद्वा तडिदित्यंतिकेइत्यर्थः तडिदित्यंतिकवधयोरितिनैरुक्तस्मरणात् ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमानेमयितामिति अयमर्थः हित्वाऽवद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसीतियाभागवतीभगवत्पार्षदरूपाशुद्धासत्त्वमयीतनुःप्रतिश्रुतातांप्रतिभगवतामयिप्रयुज्यमानेनीयमानेआरब्धंयत्कर्मतन्निर्वाणंसमाप्तंयस्यआरब्धकर्मणोनिर्वाणमेवनिर्वाणंयस्येतिवासपंचभूतात्मकोदेहोन्यपतत् अनेनपार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति ॥२९॥ इदंत्रैलोक्यमादायोपसंहृत्योदन्वतएकार्णवस्यांभसिशयानेश्रीनारायणे

एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ॥ कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामनीयथा ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमानेमयितांशुद्धांभागवतींतनुम् ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः ॥ २९ ॥ कल्पांतइदमादायशयानेंऽभस्युदन्वतः ॥ शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंऽतरहंविभोः ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः ॥ मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ॥ ३१ ॥ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ॥ ३२ ॥ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् ॥ मूर्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥

शिशयिषोःशयनंकर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणोंऽतर्मध्यमनुप्राणंनिःश्वासेनसहविविशेप्रविष्टोऽहम् ततोऽवतीर्यविश्वात्मादेहमाविश्यचक्रिणः अवाप्यवैष्णवींनिद्रामेकीभूयाथविष्णुनेतिकौर्मोक्तेः स्वायनेंऽभसीतिपाठे स्वायनेस्वस्यायनेआश्रयेंऽभसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमित्यवगंतव्यम् ॥ ३० ॥ प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः अहंमरीचिमिश्रास्तन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे॥ ३१ ॥येकर्मिणस्तेबहिर्नयांति येतपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेंऽतर्नयांति अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहादखंडितब्रह्मचर्यव्रतःसन्नंतर्बहिश्चपर्यैमिपर्यटामि क्वचिदप्यविघाताऽप्रतिहतागतिर्यस्यसः ॥ ३२ ॥ किमितिपर्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमित्याहचतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्ताम् स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाइतिसप्तएवब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेनविभूषिताम् स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्छयित्वामूर्छनालापवतींकृत्वा ॥ ३३ ॥

---

१ इतआरभ्यस्मरणादित्यंतोग्रंथःप्राचीनपुस्तकेष्वंकितांभ्रपुस्तकेचोपलब्धः २ त्रिलोक्याबहिरित्यर्थः एवंतस्याअंतरित्यर्थः ३ बहिर्लोकंगताइत्यपिक्वचित्पाठः

स्वप्रयोजनमाह प्रगायतइति ॥ ३४ ॥ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाभोगास्तेषामिच्छयाआतुराणिचित्तानियेषां
तेषांहरिचर्याऽनुवर्णनंयदेतदेवभवसिंधौप्लवःपोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येनकिंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवेत्युक्तमव
धारणमनुभवेनद्रढयति यमादिभिरिति यमादिभिस्तथानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनःशाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामा
त्रेणशाम्यतिकिंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ॥ ३६ ॥ भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातम् ॥ ३७ ॥ आमंत्र्यानुज्ञाप्य यादृच्छिकःस्वप्रयोज

प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः॥ आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि॥३४॥ एतद्ध्यातुरचित्तानां
मात्रास्पर्शेच्छयामुहुः॥ भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्याऽनुवर्णनम्॥ ३५॥ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतो
मुहुः॥ मुकुंदसेवयायद्वत्तथाऽऽत्माऽद्धानशाम्यति॥ ३६॥ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ ॥ जन्मक
र्मरहस्यंमेभवतश्चाऽऽत्मतोषणम्॥३७॥ सूतउवाच एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम्॥आमंत्र्य
वीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः ॥ ३८ ॥ अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः ॥ गायन्माद्यन्निदंतं
त्र्यारमयत्यातुरंजगत्॥ ३९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेव्यासनारदसंवादेषष्ठोऽध्यायः॥६॥
शौनकउवाच निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः॥श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः ॥ १ ॥ सूतउ
वाच ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेतटे॥ शम्याप्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्धनः॥ २॥

नसंकल्पशून्यः ॥ ३८ ॥ हरिकथागायकनारदभाग्यंश्लाघते अहोइति माद्यन्हृष्यन् तंत्र्यावीणया ॥ ३९ ॥ ॥ इतिप्रथमेटीकायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ अथभागवतश्रोतुर्जन्मवक्तुंपरिक्षितः ॥ सुप्तबालवधाद्द्रौणेर्दंडःसप्तमउच्यते ॥ १ ॥ तस्यनारदस्या
भिप्रेतंश्रुतवान्सन् ॥ १ ॥ ब्रह्मनद्यांब्रह्मदैवत्यायांब्राह्मणैराश्रितायांच सत्रंकर्मवर्धयतीतितथा ॥ २ ॥

---

१ अहोदेवऋषिर्धन्यइत्यपिक्वचित्पाठः २ शम्यायगकीलास्ताःपुरःपरिध्यर्थंप्रास्यंतेप्रक्षिप्यंतेअस्मिन्नितिशम्याप्रासः अथवाक्षेत्रपरिमाणप्रदर्शनार्थंशम्यायज्ञायुधंत
त्प्रास्यतेअस्मिन्निितिशम्याप्रासः ३ जन्मकर्मपरीक्षितइतिक्वचित्पाठः ४ सतःसाधून्मुमुक्षूनितियावत् तांस्त्रायतइतिसत्रंब्रह्मविचारस्तंवर्धयतीतितथेत्यप्यर्थांतरमन्यत्र ॥

बदरीणांषंडेनसमूहेनमंडिते मनःप्रणिदध्यौस्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टितमितिनारदोपदिष्टंध्यानंकृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रणिहितेनिश्चले अत्रहेतुः भक्तियोगेनामले पूर्वंप्रथमंपुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमितिवापाठः तदुपाश्रयामीश्वराश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत् ॥ ४ ॥ ईशमायाकृतांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह ययेति ययासंमोहितःस्वरूपावरणेनविक्षिप्तःपरोऽपिगुणत्रयाद्यतिरिक्तोऽपितत्कृतं त्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ॥ ५ ॥ अनर्थमुपशमयति योऽधोक्षजेसाक्षाद्भक्तियोगस्तंचापश्यत् एतत्सर्वंस्वयंदृष्ट्वाएवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभागवतार्थःसंक्षेपतोदर्शितः एतदुक्तंभवति विद्याशक्त्यामा

तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीषंडमंडिते ॥ आसीनोऽपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनःस्वयम् ॥ ३ ॥ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्रणिहितेऽमले ॥ अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदुपाश्रयाम् ॥ ४ ॥ ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् ॥ परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ॥ ५ ॥ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहिताम् ॥ ६ ॥ यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यतेपुंसःशोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥ ससंहितांभागवतींकृत्वाऽनुक्रम्यचात्मजम् ॥ शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिः ॥ ८ ॥ शौनकउवाच सवैनिवृत्तिनिरतःसर्वत्रोपेक्षकोमुनिः ॥ कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ॥ ९ ॥

यानियंतानित्याविर्भूतपरामानंदस्वरूपःसर्वज्ञःसर्वशक्तिरीश्वरस्तन्माययासंमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्माजीवस्तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णुस्वामिना ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टःसच्चिदानंदईश्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवःसंक्लेशनिकराकरः तथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयाऽर्दितः स्वाविर्भूतपरानंदःस्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ॥ ६ ॥ संहितायाअनर्थोपशामकत्वंदर्शयति यस्यामिति यस्यांवैश्रूयमाणायामेवकिंपुनःश्रुतायामित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुक्रम्यशोधयित्वा ॥ ८ ॥ कस्यवाहेतोः बृहतींवितताम् ॥ ९ ॥

निर्ग्रंथाःग्रंथेभ्योनिर्गताः तदुक्तंगीतासु यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेति यद्वा ग्रंथिरेवग्रंथः (निर्वृत्तःक्रोधाहंकाररूपोग्रंथिर्येषांते) निवृत्तहृदयग्रंथयइत्यर्थः ननुमुक्तानांकिंभक्त्येत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थंभूतगुणइति ॥ १० ॥ ननुभक्तिंकुर्वंतुनामएतच्छास्त्राभ्यासेशुकस्यकिंकारणमित्यतआह हरेरिति अध्यगादधीतवान् विष्णुजनाःप्रियायस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेनतत्संगतिकामइतिभावः एतेनतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिनाशुकस्यव्याख्यानेप्रवृत्तिःकथमितियत्पृष्टंतस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११॥ यदन्यत्पृष्टंपरीक्षितःप्रायोपवेशेनश्रवणंकथमितितस्यजन्ममहाश्चर्यमित्यादिनातस्योत्तरंवक्तुमाह परीक्षितइति विलायनंमुक्तिंमृत्युंवा सं

सूतउवाच आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः ॥ १० ॥ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ॥ अध्यगान्महदाख्यानंनित्यंविष्णुजनप्रियः ॥ ११ ॥ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलायनम् ॥ संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयम् ॥ १२ ॥ यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु ॥ वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि ॥ उपाहरद्विप्रियमेवतस्यतज्जुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति ॥ १४ ॥

स्थांमहाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयोयथाभवतितथा ॥ १२ ॥ तत्रपरीक्षितोजन्मनिरूपयिष्यन्नादौतावद्गर्भस्थएवाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्रात्कृष्णेनरक्षितइतिवक्तुंकथांप्रस्तौति यदेत्यादिना यदाद्रौणिरश्वत्थामाकृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्युपाहरत्तदातन्माताऽरुदत्तांच सांत्वयन्किरीटमाल्यर्जुनआहेतितृतीयेनान्वयः किमितिबालानांशिरांस्यानीतवानित्यपेक्षायामाह मृधेयुद्धे यद्यपिपांडवाअपिकौरवाएव तथाऽपिसृंजयवंशजोधृष्टद्युम्नःपांडवानांसेनापतिरितिसृंजयानामित्युक्तम् वीरगतिंस्वर्गम् अथोअनंतरम् वृकोदरेणाऽऽविद्धायाःक्षिप्तायागदायाअभिमर्शेनाभिघातेनभग्नावूरूदंडौयस्यतथाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेसति ॥ १३ ॥ भर्तुर्दुर्योधनस्य स्मेतिवितर्के इत्येवंप्रियंस्यादितिपश्यन् तस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यांतरम् विप्रियत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति ॥ १४ ॥

---

१ अयमधिकोग्रंथःप्राचीनतरएकस्मिन्पुस्तकेउपलब्धः २ संस्थानंपांडुपुत्राणामितिपाठोमूलेटीकायांचक्कचित्

घोरंदुःसहंयथाभवति बाष्पस्यकलाभिर्बिंदुभिराकुलेअक्षिणीयस्याः किरीटस्यैकत्वेऽपितद्रूपाणांबहुत्वात्किरीटमालीत्युक्तम् ॥ १५ ॥ शुचःशोकाश्रूणि प्रमृजामिपरिमार्जयामि यद्यदा ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य आततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेह्याततायिनइतिस्मरणादत्राततायीशस्त्रपाणिस्तेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गांडीवाद्धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरेत्वत्समीपमानयामियच्छिरआक्रम्याऽऽसनंविधाय दग्धपुत्रासती ॥ १६ ॥ वल्गवोरम्याविचित्राजल्पाभाषणानितैः सोऽर्जुनः अच्युतएवमित्रंसूतश्चयस्य दंशितोबद्धकवचः उग्रंधनुश्चापंयस्य कपिर्हनुमान्ध्वजेयस्यसः गुरोःपुत्रंरथेनान्वाद्रवदन्वधावत् ॥ १७ ॥ आपतंतमाधावंतम् सद्रौ

माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना ॥ तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली ॥ १५ ॥ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नांस्यसिदग्धपुत्रा ॥ १६ ॥ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः॥ अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन ॥ १७ ॥ तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन ॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयावद्गमंरुद्रभयाद्यथाकः ॥ १८ ॥ यदाऽशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्मजः ॥ १९ ॥

णिः कुमारहाबालघाती उद्विग्नमनाःकंपितहृदयः प्राणपरीप्सुःप्राणान्लब्धुमिच्छुर्नतुकीर्तिम् यावद्गमंयावद्गंतुंशक्यंतावदुर्व्यांपराद्रवद्पलायत कोब्रह्मामृगोभूत्वासुतांयब्धुमुद्यतःसन्रुद्रस्यभयाद्यथापलायतेस्म अर्कइतिपाठेवामनपुराणकथासूचिता तथाहि विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहेश्वरस्तस्मैरुद्रेणसौवर्णंविमानंदत्तम् ततोऽसावर्कस्यपृष्ठतोभ्राम्यन्विमानदीप्त्याराात्रिंविलोकितवान् ततोऽर्केणनिजतेजोभिर्द्राविर्यित्वातद्विमानंपातितम् तच्छ्रुत्वाकुपितेरुद्रेभयादर्कःपराद्रवत् ततोरुद्रस्यक्रूरदृष्ट्यादंदह्यमानःपतन्वाराणस्यांपतितोलोलार्कनाम्नाविख्यातइति ॥ १८ ॥ अशरणंरक्षकरहितम् ननुपलायनमेवरक्षकमस्ति न तस्यापिकुंठितत्वादित्याह श्रांतावाजिनोयस्यतम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रंब्रह्मास्त्रम् द्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शितामाह ॥ १९ ॥

---

१ स्थास्यसीत्यपिपाठोऽंकतांभपु० तथागांजीवमुक्तैरित्यपिपुस्तकांतरे तत्रगांजीवेतिगांडीवस्यैवनामांतरम्

तद्ब्रह्मास्त्रन् समाहितःकृतध्यानः उपसंहारमजानतोपिसंधानेहेतुः प्राणकृच्छ्रइति ॥२०॥ ततोऽस्त्रात्सर्वतोदिशंप्रादुष्कृतंप्रकटीभूतंतेजोऽभिप्रे
क्ष्यततःप्राणापदंचाभिप्रेक्ष्य ॥ २१ ॥ प्रस्तुतंविज्ञापयितुंप्रथमंस्तौति कृष्णेतिचतुर्भिः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानांतस्याअपवर्गोऽपवर्जयिता नाश
कइत्यर्थः ॥ २२ ॥ यतस्त्वमीश्वरःसाक्षात् कुतः यतःप्रकृतेःपरःपुरुषः तत्कुतः यतआद्यःकारणम् कारणत्वेप्यविकारितामाह मायांव्युदस्या
भिभूयकैवल्यरूपेआत्मन्येवस्थितइति ॥ २३ ॥ त्रिवर्गदातापित्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितःसएवमायाभिभूतस्यजनस्य

अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः॥ अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते॥ २०॥ ततःप्रादुष्कृतंतेजः
प्रचंडंसर्वतोदिशम्॥ प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह ॥ २१ ॥ अर्जुनउवाच कृष्णकृष्णमहाभा[1]
गभक्तानामभयंकर॥ त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः॥ २२॥ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेः
परः॥मायांव्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि॥२३॥सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः॥ विध
त्सेस्वेनवीर्येणश्रेयोधर्मादिलक्षणम्॥ २४॥ तथाऽयंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया॥ स्वानांचानन्यभावा
नामनुध्यानायचासकृत् ॥ २५ ॥ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् ॥ सर्वतोमुखमायातितेजःपरम
दारुणम् ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम्॥ नैवासौवेदसंहारंप्राणबा
धउपस्थिते॥२७॥नह्यस्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्शनम्॥ जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा॥२८॥

धर्मादिफलमुपासितःसन्विधत्से वीर्येणप्रभावेन ॥ २४ ॥ तथाचानेनावतारेणतवसाधुपक्षपातोलक्ष्यतइत्याह तथेति किंभूभारहरणंमदि
च्छामात्रेणनभवतितत्राऽऽह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायच तथाऽनन्यभावानामेकांतभक्तानांच ॥२५॥ एवंस्तुत्वाप्रस्तुतंविज्ञापयति किमि
ति किमात्मकमिदंकुतोवाआयातीति स्विद्वितर्के ॥ २६ ॥ इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रम् तेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलम् नतत्प्रयोगेकु
शलइत्यर्थः यतोऽसावुपसंहारंनवेद एतच्चत्वंतुवेत्थजानासि ॥ २७ ॥ प्रत्यवकर्शनंकृशत्वकरम् निवर्तकमित्यर्थः अतस्तदस्त्रतेजउन्नद्धमु
त्कटंब्रह्मास्त्रतेजसैवजहिघातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रंतदुपसंहृत्यस्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि ॥ २८ ॥

---

१ महाबाहोइत्यपिक्वचित्पाठः

परेशत्रवस्तएववीरास्तान्हंतीतितथाविधःफाल्गुनोऽर्जुनोऽपःस्पृष्ट्वाऽऽचम्यतंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मायब्रह्मास्त्रंनिवर्तयितुम् ॥ २९ ॥ ततश्चोभयोर्ब्रह्मास्त्रयोस्तेजसीशरैःसंवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वाववृधातेअवर्धेताम् किंकृत्वा रोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निरुपरिस्थितोऽर्कश्चसंहत्यवर्धेतेतद्वत् ॥ ३० ॥ तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः तेनदह्यमानाःसांवर्तकंप्रलयाग्निममंसतमेनिरे ॥ ३१ ॥ लोकानांव्यतिकरंव्यत्ययंनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचाऽऽलक्ष्यब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान्॥३२॥ गौतमवंशजागौतमीकृपीतस्याःसुतम् अमर्षेणकोपेनताम्रेअक्षिणीयस्यसः निष्कपत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनंधर्मइत्यत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकःपशुमिति रशनयारज्वा ॥ ३३ ॥ शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्यधर्मनिष्ठाख्यापनायश्रीकृष्णवाक्यंतदाहषड्भिः शिबिरायराजनिवेशायनेतुमिच्छंतम् प्रकुपितइवेति ॥ ३४ ॥ अनागसोनिरपराधान् ॥ ३५ ॥ रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थैर्दर्शयति मत्तमिति मत्तंमद्यादिना प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तंग्रहवातादिना जडमनुद्यमम् प्रपन्नंशरणागतम् विरथंभग्नरथम् ॥ ३६ ॥

सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा ॥ स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे ॥ २९ ॥ संहत्यान्योऽन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते॥ आवृत्त्यरोदसीखंचववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रीँल्लोकान्प्रदहन्महत् ॥दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥ प्रजोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ॥ मतंचवासुदेवस्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ॥ ३२ ॥ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् ॥ बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरशनयायथा ॥ ३३ ॥ शिबिरायनिनीषंतंरज्ज्वाबद्ध्वारिपुंबलात् ॥ प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ॥ ३४ ॥ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि॥ योऽसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान्॥ ३५॥ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडम्॥ प्रपन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित्॥ ३६॥

---

१ प्राचीनतरपुस्तके (प्रदहत्तत) इतिमूलपाठष्टीकायां (ततस्तेनदह्यमानाः) इत्यर्थकरणंचवर्तते अयमेवयुक्तोभाति तेनेत्यस्यानध्याहारलाघवात् २ तद्वधाभावेनामर्षप्राप्तइवेत्यंकितांध्रपुस्तके

तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयःपुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहिताद्दोषात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरंति राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यद्यपिचोदितस्तथापिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रंहंतारमपि यतोमहान् ॥ ४० ॥ गोविंदःप्रियःसारथिर्यस्यसः आत्मजान्शोचंत्यै ॥ ४१ ॥ तथापरिभवेनाह्रतमानीतम् कर्मणोजुगुप्सितेनदोषेणावाङ्मुखम् अपकृतमपकारिणम् कृपयानिरीक्ष्य वामःशोभनःस्वभावोयस्याःसा ॥ ४२ ॥ ननामचोवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमःसूचितः बंधनेनान

स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः॥तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपुमान् ॥३७॥ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैश्रृण्वतोमम॥आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ॥३८॥ तदसौवध्यतांपापआततायात्मबंधुहा ॥ भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ॥ ३९ ॥ सूतउवाच एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृष्णेनचोदितः॥ नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान्॥ ४० ॥ अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः॥ न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्हतान् ॥४१॥ तथाह्रतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन॥ निरीक्ष्यकृष्णाऽपकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननामच ॥४२॥ उवाचचासहंत्यस्यबंधनानयनंसती॥मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः॥ ४३ ॥ सरहस्योधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमः॥ अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ॥४४॥ सएषभगवान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्तते॥ तस्यात्मनोऽर्धपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ॥४५॥ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् ॥ वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

यनमसहमाना ॥ ४३ ॥ सरहस्योगोप्यमंत्रसहितः विसर्गोऽस्त्रप्रयोगः उपसंयमउपसंहारः ताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ॥ ४४ ॥ किंच तस्य द्रोणस्यात्मादेहस्तस्यार्धंकृपीआस्ते अर्धत्वेहेतुः पत्नी अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः जायापतीअग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरेकाकारत्वावगमाच्च ननुभर्तरिमृतेसाकथंजीवतितत्राऽऽह नान्वगाद्भर्तारम् यतोवीरसूःपुत्रवती ॥ ४५ ॥ तत्तस्माद्गौरवंगुरोःकुलंभवद्भिःकर्तृभिर्वृजिनंदुःखंप्राप्तुंनार्हतिकिंतुपूज्यंवंद्यंच ॥ ४६ ॥

---

१ आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेरित्यर्थः २ दुर्योधनस्य ३ इदंप्राचीनतरएकस्मिन्पुस्तके

मृतवत्सामृतपुत्रा ॥ ४७ ॥ विपक्षेदोषमाह यैरिति तेषांराजन्यानांकुलंकर्म कथंभूतम् सानुबंधसपरिवारम् शुचाशोकेनार्पितंव्याप्तंच ब्रह्म कुलंकर्तृप्रदहति ॥ ४८ ॥ धर्म्यमित्यादयोवचसःषड्गुणाःपूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः तत्रधर्मंधर्मादनपेतंमुच्यतांमुच्यतामिति न्याय्यंन्यायाद नपेतंसरहस्यइत्यादि सकरुणंतस्यात्मनोऽर्धमिति निर्व्यलीकंतद्धर्मज्ञेति समंमारोदीदितिदुःखसाम्योक्तेः महत्यैःकोपितमितिनिष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् एवंभूतंराज्ञ्यावचोहेद्विजाःप्रत्यनंददनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥ नकुलादयश्चप्रत्यनंदन् युयुधानःसात्यकिः ॥ ५० ॥ तस्यतथावि धस्यद्रौणेर्वधएवश्रेष्ठः अन्यथाऽस्यनरकपातप्रसंगात् तदाह नभर्तुरिति अहन्जघान ॥ ५१ ॥ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भीमेतंहंतुंप्रवृत्तेद्रौप

मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता ॥ यथाऽहंमृतवत्सार्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ॥ ४७॥ यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः ॥ तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचार्पितम् ॥ ४८ ॥ सूतउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत्॥ राजाधर्मसुतोराज्ञ्याःप्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ॥ ४९ ॥ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः॥ भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ॥ ५० ॥ तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृतः ॥ नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ॥ ५१ ॥ निशम्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः॥ आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ॥५२॥ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायीवधार्हणः॥ मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३॥ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियाम्॥ प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ॥ ५४ ॥

द्यांचसहसातन्निवारणेप्रवृत्तायामुभयोःसंवरणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ॥ ५२ ॥ वधार्हणोवधार्हः मयैवशास्त्रकृता ब्राह्मणोनहंतव्यः तथा आततायिनमायांतमपिवेदांतपारगम् जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदितिचवदता तदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ॥ ५३ ॥ तवचप्रतिज्ञांपूरयेत्याह कुर्विति प्रियांसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरुप्रियंचकुरु मह्यंमम तत्रवधेभीमस्यप्रियंभवतिअवधेद्रौपद्याद्वयेश्रीकृष्णस्य ॥ ५४ ॥

१ तत्रत्याद्विजाःसभ्याअपिप्रत्यनंदन्निति वेतिप्रकारांतरेणापियोजनाप्राचीनतरपुस्तकेटिप्पणीरूपेणोपलब्धा २ रामानुजीयचंद्रिकाव्याख्यायांयाज्ञाइतिपाठांतरम् यज्ञाग्निसंभूतायाद्रौपद्याइतितद्व्याख्यानंचवर्तते ३ जिघांसीहंतुमिच्छन्सनइयाद्गच्छेदित्यर्थः

हार्दमभिप्रायमाज्ञायज्ञात्वा नह्यशक्यमुभयंविदध्यादतोस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वेत्यर्थः असिनाखड्गेन मूर्धन्यंमूर्धनिजातम् सहमूर्ध
जंसकेशम् ॥ ५५ ॥ मणिनाचहीनम् निरयापयन्निःसारितवान् ॥ ५६ ॥ अनेनश्रीकृष्णोक्तंसर्वंसंपादितमित्याह वपनमिति ॥ ५७ ॥
निर्हरणंदाहार्थंनयनम् ॥ ५८ ॥ ॥ इतिप्रथमेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अष्टमेकुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षापरीक्षितः ॥
श्रीकृष्णेनस्तुतिःकुंत्याराज्ञःशोकश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ तेपांडवाःसंपरेतानांमृतानांगंगायामुदकंदातुंसकृष्णाःश्रीकृष्णेनसहिताः स्त्रियःस्त्रीःपुरस्कृ

सूतउवाच अर्जुनःसहसाऽऽज्ञायहरेर्हार्दमथासिना॥ मणिंजहारमूर्धन्यंद्विजस्यसहमूर्धजम्॥५५॥ विमु
च्यरशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभम् ॥ तेजसामणिनाहीनंशिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥ वपनंद्रविणादानं
स्थानान्निर्यापणंतथा॥ एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योऽस्तिदैहिकः॥ ५७॥ पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृ
ष्णया॥ स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम्॥ ५८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्रौ
णिनिग्रहोनामसप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ ॥७॥ ॥७॥ सूतउवाच अथतेसंपरेतानांस्वानामुदकमि
च्छताम्॥ दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्ययुयुःस्त्रियः ॥ १ ॥ तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः॥ आप्लुताह
रिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ २ ॥ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंसहानुजम् ॥ गांधारींपुत्रशोकार्तांपृथांकृष्णां
चमाधवः ॥ ३ ॥ सांत्वयामासमुनिभिर्हतबंधूञ्शुचाऽर्पितान् ॥ भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम्
॥ ४ ॥ साधयित्वाऽजातशत्रोःस्वराज्यंकितवैर्हृतम्॥ घातयित्वाऽसतोराज्ञःकचस्पर्शक्षतायुषः॥ ५॥

त्याऽग्रतःकृत्वा तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥ निनीयदत्वा हरिपादाब्जरजोभिःपूतायासरिद्गंगातस्याजले पुनर्ग्रहणादादाव
पिस्नाताइतिगम्यते ॥ २ ॥ कुरुपतिंयुधिष्ठिरम सहानुजंभीमादिभिःसहितम् (पुत्रशोकार्तामितितिसृणांविशेषणम्) ॥ ३ ॥ मुनिभिःस
हितः ॥ ४ ॥ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याःकचग्रहणादिनाक्षतंनष्टमायुर्येषांतान् ॥ ५ ॥

---

१ सहमूर्धजैरितिक्वचित्पाठोमू०टी० २ राज्ञ्याइत्यपिक्वचित्पाठः ३ इदंप्राचीनपुस्तकेषुनबहुषुलभ्यते

याजयित्वेत्यादिभाविकथासंक्षेपः शतमन्योःशतक्रतोरिव ॥ ६ ॥ शैनेयःशिनेर्नप्तासात्यकिस्तेनचोद्धवेनचसंयुतः ॥ ७ ॥ रथमास्थितःस न्नुत्तरांपरीक्षिन्मातरम् (भयेनविह्वलांव्याकुलाम्) अभिमुखंधावंतीमुपलेभेददर्श ॥ ८ ॥ उत्तराश्रीकृष्णंप्रार्थयते पाहिपाहीतिद्वाभ्याम् अन्यस्तुप्रार्थनायोग्योनास्तीत्याह ॥ त्वत्त्वत्तोऽन्यमभयंभयरहितंनपश्यामि यत्रलोकेपरस्परम् (अन्योऽन्यम्) मृत्युर्भवति ॥ ९ ॥ तत्र भस्तुतंभयमावेदयति अभिद्रवत्यभिमुखमायाति तप्तमायसंलोहमयंशल्यंयस्यसः अतिकार्पण्येनाह काममिति कामंयथेच्छम् ॥ १० ॥

याजयित्वाऽश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः[1] ॥ तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥ आमंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः ॥ ७ ॥ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथमास्थितः ॥ उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरांभयविह्वलाम् ॥ ८ ॥ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते ॥ नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् ॥ ९ ॥ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो ॥ कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यताम् ॥ १० ॥ सूतउवाच उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥ तर्ह्येवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् ॥ आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ॥ सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः ॥ १३ ॥ अंतस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः ॥ स्वमाय॑याऽऽवृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंतवे ॥ १४ ॥ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियम् ॥ वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्वह ॥ १५ ॥

पराभवेनातिकुपितस्यद्रौणेरपांडवंपांडवशून्यमिदंविश्वंकर्तुंप्रवृत्तंब्रह्मास्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥ अतएवबहुमुखंतदागतमित्याह तर्ह्येवेति तर्ह्येव तदानीमेव ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात्तदुष्परिहरंव्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषयआत्मायेषाम् स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १३ ॥ वैराट्याउत्तरायाअंतःस्थःसन्गर्भमावृतवान् तत्रहेतुः यतआत्माऽंतर्यामी योगेश्वरइतिबहिःस्थस्यापिप्रवेशघटनार्थमुक्तम् कुरूणांतंतवे संतानाय पांडवानामपिकुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् ॥ १४ ॥ अमोघमप्रतिक्रियंच समशाम्यत्संशांतमासीत् ॥ १५ ॥

---

१ मुख्यकल्पयुतैर्नत्वनुकल्पयुक्तैरित्यर्थः २ अनेनशरेणेत्यर्थः ३ स्वयमेवावृणोदितिपाठःप्राचीनतरपुस्तके

एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यंमामंस्थानमन्यस्य इदंजगत् ॥ १६ ॥ कृष्णयासह ॥ १७ ॥ त्वात्वांनमस्येनमस्करोमि ननुकनिष्ठंमांकथंनमस्क रोषितत्राऽऽह आद्यंपुरुषम् कुतः प्रकृतेःपरम् तत्कुतः ईश्वरंप्रकृतेरपिनियंतारम् अतएवसर्वभूतानामंतर्बहिश्चपूर्णत्वेनावस्थितम् तथाऽप्यल क्ष्यम् ॥ १८ ॥ तत्रहेतुः मायैवजवनिकातिरस्करिणीतयाआच्छन्नंप्रतिच्छन्नम् अतोऽहमज्ञाभक्तियोगानभिज्ञाकेवलंनमस्यामि अधः अक्षजमिंद्रियजंज्ञानंयस्मात्तम् अव्ययमपरिच्छिन्नम् तत्प्रपंचः मूढदृशादेहाभिमानिनापुंसानत्वंलक्ष्यसे ॥ १९ ॥ किंच परमहंसाना मात्मानात्मविवेकिनांततोमुनीनांमननशीलानामपिततश्चामलात्मनांनिवृत्तरागादीनामपितथातेननिजमहिम्नानलक्ष्यसेऽतोभक्तियोगंवि

मामंस्थात्ह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ॥ यइदंमाययादेव्यासृजत्यवतिहंत्यजः ॥ १६ ॥ ब्रह्मतेजोविनि र्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया ॥ प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती ॥ १७ ॥ कुंत्युवाच नमस्येपुरुषंत्वाद्य मीश्वरंप्रकृतेःपरम् ॥ अलक्ष्यंसर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् ॥ १८ ॥ मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजम व्ययम् ॥ नलक्ष्यसेमूढदृशानटोनाट्यधरोयथा ॥ १९ ॥ तथापरमहंसानांमुनीनाममलात्मनाम् ॥ भक्तियो गविधानार्थंकथंपश्येमहिस्त्रियः ॥ २० ॥ कृष्णायवासुदेवायदेवकीनंदनायच ॥ नंदगोपकुमारायगोविंदा यनमोनमः ॥ २१ ॥ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने ॥ नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये ॥ २२ ॥ यथाहृषीकेशखलेनदेवकीकंसेनरुद्धाऽतिचिरंशुचार्पिता ॥ विमोचिताऽहंचसहात्मजाविभोत्वयैवनाथे नमुहुर्विपद्गणात् ॥ २३ ॥

धातुंत्वांवयंस्त्रियःकथंहिपश्येम यद्वा परमहंसादीनामपिभक्तियोगविधानार्थंत्वाम् आत्मारामाणामप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्यभक्तियोगंवि धातुंकारयितुमवतीर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वापुनःकेवलंनमस्करोति कृष्णायेतिद्वाभ्याम् ॥ २१ ॥ पंकजंनाभौय स्य पंकजानांमालाऽस्तियस्य पंकजवत्प्रसन्नेनेत्रेयस्य पंकजांकितावंघ्रीयस्यतस्मै ॥ २२ ॥ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेतिद्वाभ्याम् अयमर्थः मातृतोऽपिमय्यधिकातवप्रीतिः तथाहि हेहृषीकेशयथादेवकीकंसेनरुद्धात्वयाविमोचिताअहंचतथैवकिंविमोचितेतिकाक्काम हान्विशेषउक्तः तंदर्शयति साऽतिचिरंरुद्धासतीतस्मादेवसकृद्विमोचिता तथाशुचाऽर्पिताचसती नचतस्याःपुत्रारक्षिताः अस्तिचान्योना थस्तस्याः अहंतुविपद्गणात्तत्रापिमुहुःशीघ्रंचसात्मजाचत्वयैवचनाथेनेति ॥ २३ ॥

विपद्गणमेवदर्शयति विषाद्भीमस्यविषमोदकदानात् महाग्नेर्जतुगृहदाहात् पुरुषादाहिडिंबादयोराक्षसास्तेषांदर्शनात् असत्सभायाद्यूतस्थानात् अभितोरक्षिताआस्मअभवाम ॥ २४ ॥ यत्यासुविपत्सु कीदृशंदर्शनम् नास्तिपुनरपिभवदर्शनंयस्मात् ॥ २५ ॥ संपदस्तुश्रेयःपरिपंथिन्यइत्याह जन्मसत्कुले जन्मादिभिरेधमानोमदोयस्यसः अभिधातुंश्रीकृष्णगोविंदेतिवक्तुमपि अकिंचनानांगोचरंविषयभूतम् ॥ ३६ ॥ प्रस्तुतमनोरथपूरणायपुनःप्रणमति अकिंचनाभक्ताएववित्तंसर्वस्वंयस्यतस्मै ततःकिम् निवृत्तागुणवृत्तयोधर्मार्थकामविषयायस्मात्तस्मै तत्कुतः आत्मारामाय तत्कुतःशांतायरागादिरहिताय किंच कैवल्यपतयेकैवल्यंदातुंसमर्थाय ॥ २७ ॥ ननुदेवकीपुत्रंमांकथमे

विषान्महाग्नेःपुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृच्छ्रतः ॥ मृधेमृधेऽनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेऽभिरक्षिताः॥ २४॥ विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगद्गुरो॥ भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम्॥ २५ ॥ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान्॥ नैवार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम्॥ २६ ॥ नमोऽकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये॥ आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः॥ २७॥ मन्येत्वांकालमीशानमनादिनिधनंविभुम्॥ समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः[२] ॥ २८ ॥ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनम्॥ नयस्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम्॥ २९॥ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः॥ तिर्यङ्नृषिषु[३]यादस्सुतदत्यंतविडंबनम्॥ ३०॥

वंस्तौषितत्राऽऽह मन्येत्वांकालंननुदेवकीपुत्रम् तत्रहेतवः ईशानंनियंतारम् अनादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुंप्रभुम् समंयथाभवतितथासर्वत्रचरंतम् ननुपार्थसारथेःकथंममसाम्यंतत्राऽऽह यद्यतस्त्वत्तोनिमित्तभूताद्भूतानामेवमिथःकलिःकलहोभवतिनतुत्वतस्त्वयिवैषम्यम् ॥२८॥ ननुनिग्रहानुग्रहरूपंमयिप्रसिद्धंवैषम्यमतआह नवेदेति नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यकुर्वतः यस्मिंस्त्वयिविषमामतिरनुग्रहनिग्रहरूपाभवति॥ २९ ॥ तेअजस्यजन्म अकर्तुःकर्म तिर्यक्षुवराहादिरूपेण नृषुरामादिरूपेण ऋषिषुवामनादिरूपेण यादस्सुमत्स्यादिरूपेण॥३०॥

---

१ नास्तित्वद्यतिरिक्तंपरमार्थतयाभिमतंकिंचनापिवस्तुयेषांतेऽकिंचनाभक्तास्तेषांगोचरम् २ कलिरितिमित्रत्वादीनामुपलक्षणम् ३ नृऋषिष्वित्यत्रऋतिसवर्णेऋवेतिपूर्वपरयोर्ऋआदेशः

नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति गोपीयशोदात्वयिकृतागसिदधिभांडस्फोटनंकृतवतियावद्दामरज्जुमाददेजग्राहतावत्तत्क्षणमेवयाते दशाऽवस्थासामांविमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिःकलिलंव्यामिश्रमंजनंययोस्तेचतेसंभ्रमेव्याकुलेअक्षिणीयस्मिंस्तद्वक्त्रंनिनीयाऽधः कृत्वाताडयिष्यतीतिभयस्यभावनयास्थितस्य यद्यतस्त्वत्तोभीरपिस्वयंबिभेतितस्यतेदशा ॥ ३१ ॥ अतएवजगन्मोहनतयादुर्ज्ञेयत्वात्तव जन्मादिबहुधावर्णयंतीत्याह केचिदितिचतुर्भिः पुण्यश्लोकस्ययुधिष्ठिरस्यकीर्तये यदोरेवकीर्तयइतिवा मलयस्यकीर्तयेवंशेवाचंदनं यथा ॥ ३२ ॥ तथावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यामजएवत्वमभ्यगात् पुत्रत्वमितिशेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्षः अभूत्वमितिपाठःसुगमः ताभ्यामेव

गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाऽश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् ॥ वक्त्रंनिनीयभयभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति ॥ ३१ ॥ केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्तये ॥ यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचंदनम् ॥ ३२ ॥ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोऽभ्यगात् ॥ अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायचसुरद्विषाम् ॥ ३३ ॥ भारावतरणायान्येभुवोनावइवोदधौ ॥ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवाऽर्थितः ॥ ३४ ॥ भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्निति केचन ॥ ३५ ॥ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशःस्मरंतिनंदंतितवेहितंजनाः ॥ तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ॥ ३६ ॥

पूर्वंसुतपःपृश्निरूपाभ्यांयाचितःसन् अस्यजगतःक्षेमाय ॥ ३३ ॥ आत्मभुवेतिब्रह्मप्रार्थनस्यप्राधान्यविवक्षया ॥ ३४ ॥ मतांतरम् परमानंदस्वरूपाज्ज्ञानमविद्याततोदेहाद्यभिमानात्कामस्ततःकर्माणितैःक्लिश्यमानानांतन्निवृत्तयेश्रवणाद्यर्हाणिकर्माणिकरिष्यन् ॥ ३५ ॥ अस्य पक्षस्यसिद्धांततामभिप्रेत्यश्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंत्यन्यैःकीर्त्यमानमभिनंदंति येजनाः ईहितंचरितम् तावकंत्वदीयंपदांबुजं तएवपश्यंत्येवअचिरेणैवेतिचसर्वत्रावधारणम् कीदृशम् भवप्रवाहस्यजन्मपरंपरायाउपरमोयस्मिंस्तत् ॥ ३६ ॥

---

१ अस्यैवविशेषणंमियस्येति २ अस्मिन्पक्षेयदोरेवविशेषणद्वयम् ३ अजस्त्वमित्यत्र ४ अवतारणायेतिक्वचित्पाठः

इदानींतवास्मत्परित्यागोऽनुचितइत्याशयेनाऽऽह अपीतिचतुर्भिः हेप्रभोसुहृदोऽतिस्निग्धाननुजीविनश्चनोऽद्याऽपिस्वित्किंस्वित्त्वंजिहासि येषामस्माकमन्यत्परायणंनैवास्ति तत्कुतः राजसुयोजितमंहोदुःखंयैस्तेषाम् स्वानांकृतमीहितमपेक्षितंयेनतस्यसंबोधनम् विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणम् ॥ ३७ ॥ ननुतवबंधवोयदवःपुत्राश्चपांडवाःशूराःसमर्थाश्चतत्किंकार्पण्यंभाषसेऽतआह केवयमिति यर्हिभवतोऽदर्शनंयदात्वमस्मान्नपश्यसितदानामरूपाभ्यांनाम्नाविख्यात्यारूपेणसमृद्ध्याचयदुभिःसहिताःपांडवानामकेवयंनकेपि अतितुच्छाइत्यर्थः हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुर्जीवस्यादर्शनेयथानकिंचिन्नामचरूपंचतद्वत् ॥३८॥ किंच यथेदानीमियमस्मत्पाल्याभूमिःस्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशा

अप्यद्यनस्त्वंस्वकृतेहितप्रभोजिहाससिस्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ॥ येषांनचान्यद्भवतःपदांबुजात्परायणंराजसुयोजितांहसाम् ॥ ३७ ॥ केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः॥ भवतोऽदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः॥ ३८॥ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानींगदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिताभातिस्वलक्षणविलक्षितैः॥ ३९॥ इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः॥ वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षितैः॥ ४० ॥ अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्तेस्वकेषुमे॥ स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढंपांडुषुवृष्णिषु ॥ ४१ ॥ त्वयिमेऽनन्यविषयामतिर्मधुपतेऽसकृत् ॥ रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौघमुदन्वति ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य॥ गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते॥ ४३॥

दिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकितासतीभाति तत्रतदात्वयिनिर्गतेसतिनशोभिष्यते ॥ ३९ ॥ अपिच इमेजनपदादेशाःस्वृद्धाःसुसमृद्धाःसंतः ॥ ४० ॥ गमनेपांडवानामकुशलमगमनेचयादवानामित्युभयतोव्याकुलचित्तासतीतेषुस्नेहनिवृत्तिंप्रार्थयते अथेति विश्वेशेत्यादिसंबोधनानिस्नेहपाशच्छेदेसामर्थ्यख्यापनाय दृढंसंतम् ॥ ४१ ॥ ततःकिमतआह त्वयीति अनन्यविषयासतीमेमतिःरतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नांप्रीतिंकरोत्वित्यर्थः ओघंपूरम् यथागंगाप्रतिबंधंनगणयत्येवंमतिरपिविघ्नान्मागणयत्वितिभावः ॥ ४२ ॥ एवमभ्यर्थ्यपुनःप्रणमति हेश्रीकृष्णतेनमः उपकारराननुस्मरंतीबहुधासंबोधयति कृष्णसखाऽर्जुनस्यसखे वृष्णीनामृषभश्रेष्ठ अवन्यैभूम्यैद्रुह्यंतियेराजन्यास्तेषांवंशस्यदहन एवमप्यनपवर्गवीर्याऽक्षीणप्रभाव गोविंदप्राप्तकामधेन्वैश्वर्य गोद्विजसुराणामार्तिहरोऽवतारोयस्येति ॥ ४३ ॥

कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैःपरिणूतःस्तुतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसः णुंस्तुतावित्यस्मात् परिणुतेतिवक्तव्येदीर्घश्छंदोऽनुरोधेन मं
दमीषत् तस्यहासएवमाया वक्ष्यतिहि हासोजनोन्मादकरीचमायेति ॥ ४४ ॥ त्वयिमेऽनन्यविषयामतिरितियत्प्रार्थितंतद्गाढमित्यंगीकृत्य
रथस्थानाद्गजसाह्वयमागत्यपश्चात्तांचान्याश्चसुभद्राप्रमुखाःस्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन्राज्ञायुधिष्ठिरेणप्रेम्णानैवकंचित्कालंनि
वसेतिसंप्रार्थ्यनिवारितः ॥ ४५ ॥ अथभीष्मनिर्याणोत्सवंवक्तुमुपोद्घातकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैःप्रबोधितोपिशुचाव्याप्तःसन्नाबुध्यतविवेकं
नप्राप कुतः ईश्वरेहायाअज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यंतत्रतन्मुखेनैवायंप्रबोधनीयइतीश्वराभिप्रायःकार्यद्व

सूतउवाच पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः॥ मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ॥ ४४ ॥ तांबाढ
मित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम्॥ स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ॥ ४५॥ व्यासाद्यैरीश्वरेहा
ज्ञैःकृष्णेनाद्भुतकर्मणा॥ प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचाऽर्पितः ॥ ४६॥ आहराजाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृ
दांवधम्॥ प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः ॥ ४७॥ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः ॥ पारक्य
स्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ॥ ४८ ॥

यविधायकस्तमजानद्भिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापिप्रबोधितोनाबुध्यत अत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोपियथोचितमेवव
दन्नपिविग्रहमेवदृढीकृतवानेवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्यर्थः ॥४६॥ अबोधमेवप्रपंचयति आहेतिषड्भिः प्राकृतेनाविवेकव्या
प्तेनात्मनाचित्तेन हेविप्राः ॥ ४७ ॥ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थे मेमया अक्षौहिणीरक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणंतुव्यासे
नोक्तम् अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानांद्विजसत्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिः शतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्चसप्ततिः गजानां
चप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्राणितथाश्वानांशता
निच दशोत्तराणिषट्प्राहुःसंख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ॥ ४८ ॥

---

१ णूस्तवनेइतितौदादिकस्यणूधातोःसत्वात्तेनैवैतत्सिद्धावितत्प्रयासोऽयुक्तइतिभाति २ (२१८७० रथाः, २१८७० गजाः, १०९३५० पदातयः ६५६१० अश्वाः मिलिता संख्या २१८७००)

सुहृदः संबंधिनः मित्राणिसखायः पितरःपितृव्याः ॥ ४९ ॥ स्मृत्याद्यनुशासनाद्धर्मयुद्धेनदोषइतिचेत्तत्राऽऽह नैनोराज्ञइति द्विषांवधएनःपा
पंनभवतीतियच्छासनंशिक्षारूपंवचः कुतोनकल्पते यतस्तद्वचःप्रजाभर्तुरेव अयंभावः स्वप्रजानामन्यतोबाधेप्रसक्तेतद्वधोऽनुज्ञातःदुर्योध
नेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ॥ ५० ॥ किंच युद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मः स्त्रीणांतुमयाह
ताबंधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुद्दिष्टोप्युत्थितस्तंव्यपोहितुमपाकर्तुंकल्पःसमर्थोनाहम् गृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ॥ ५१ ॥ ननुसर्वपा
प्मानंतरतितरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेःपापमश्वमेधेननश्येदेवेत्याशंक्याऽविवेकविजृंभितंहेतुवादमाश्रित्यनिराक

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ॥ नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिवर्षायुतायुतैः ॥ ४९ ॥ नैनोराज्ञःप्रजा
भर्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् ॥ इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ॥ ५० ॥ स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोऽसा
विहोत्थितः ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ॥ ५१ ॥ यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् ॥ भूत
हत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीभा० म० प्र० युधिष्ठिरानुतापोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
सूतउवाच इतिभीतःप्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ॥ ततोविनशनंप्रागाद्यत्रदेवव्रतोऽपतत् ॥ १ ॥ तदातेभ्रा
तरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन्रथैर्विप्राव्यासधौम्यादयस्तथा ॥ २ ॥ भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनं
जयः ॥ सतैर्व्यरोचतनृपःकुबेरइवगुह्यकैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरम् ॥ प्रणेमुःपांडवाभी
ष्मंसानुगाःसहचक्रिणा ॥ ४ ॥ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तम ॥ राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् ॥ ५ ॥

रोति यथेति यथाघनपंकेनपंकांभोनमृज्यतेयथावासुरालेशकृतमपावित्र्यंबह्व्यासुरयानमृज्यतेतथैवभूतहत्यामेकांप्रमादतोजातांबुद्धिपू
र्वहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतीति ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥
युधिष्ठिरायभीष्मेणसर्वधर्मनिरूपणम् ॥ कृष्णस्तुतिश्चमुक्तिश्चनवमेतस्यवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदर्थंतस्याविवेकःश्रीकृष्णेनसंवर्धितस्तद्दर्शयतिइ
तीति सर्वेषांधर्माणांविवित्सयावेदितुमिच्छया विनशनंकुरुक्षेत्रम् देवव्रतोभीष्मः ॥ १ ॥ संतःश्रेष्ठाअश्वायेषुतैरथैः ॥ २ ॥ ३ ॥ सानुगाःप
रिवारसहिताः ॥ ४ ॥ तत्रतदा तत्राऽऽसन् तत्क्षणमेवागताइत्यर्थः भरतपुंगवंभीष्मम् ॥ ५ ॥

१ अयमवतरणग्रंथःप्राचीनतमेपुस्तकउपलब्धः २ अंकितांध्रपुस्तकेतुमूलेटीकायांचविशसनमितिपाठः ३ तदातमित्यपिक्वचित्पाठः

रेणुकासुतःपरशुरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मरातःशुकः आंगिरसोबृहस्पतिः ॥ ८॥ वसूत्तमोभीष्मः देशकालविभागविदित्युत्थातुमशक्यत्वाच्छ
यानएवमनसावाचाचपूजयामासेत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास ॥ १० ॥ उपासीनान्समीपेउपविष्टान् प्रश्रयो
विनयःप्रेमस्नेहस्ताभ्यांसंगतानुपसन्नान् पाठांतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्टाऽभ्यभाषत अनुरागास्रैःस्नेहाश्रुभिरंधीभूतेनचक्षुषोपलक्षि
तः ददर्शेतिवा ॥ ११ ॥ अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हेधर्मनंदनाःक्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथयूयमितियदेतद्दहोकष्टंजुगु

पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः ॥ बृहदश्वोभरद्वाजःसशिष्योरेणुकासुतः ॥ ६ ॥ वसिष्ठइंद्रप्रमद
स्त्रितोगृत्समदोऽसितः॥ कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्चकौशिकोऽथसुदर्शनः ॥ ७ ॥ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरा
तादयोमलाः॥ शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांऽगिरसादयः ॥ ८ ॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्त
मः॥ पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् ॥ ९ ॥ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम्॥ हृदिस्थंपू
जयामासमाययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रै
रंधीभूतेनचक्षुषा॥ ११ ॥ अहोकष्टमहोऽन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः ॥ जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माऽच्युताश्र
याः॥ १२ ॥ संस्थितेऽतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः॥ युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः॥ १३ ॥ स
र्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम्॥ सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः॥ १४॥ यत्रधर्मसुतोराजा
गदापाणिर्वृकोदरः॥ कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत्॥ १५॥

प्सितम् अहोअन्याय्यंचैतत् यतोयूयंविप्राधर्मोऽच्युतश्चाश्रयोयेषांते ॥ १२ ॥ किंच संस्थितेमृते बालाःप्रजाःपुत्रायस्याःसा वधूश्चेतिदै
न्यंदर्शितम् तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैःसहक्लेशान्प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालकृतत्वेनशोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्याम् भवतामपि यद्व
शेयस्यवशवर्ती ॥ १४ ॥ अहोदुर्घटघटनापटुःकालइत्याह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततस्तत्रापिविपत् पुण्यशारीरबलास्त्रनैपुण
शस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१ अयंग्रंथोजीर्णतरपुस्तकेउपलब्धः २ प्रेमसन्नतानित्येवंरूपे ३ एतत्क्लेशेनजीवनम् ४ इंद्रादिसहितोलोकश्चतुर्दशभुवनात्मकः सकालोयद्वशेलोकइत्यपिकेषु
चित्पुस्तकेषुपाठः तत्रयद्वशेलोकःसकालइत्यन्वयः

ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्तुमिष्टंयत् यस्यविधित्सितस्यजिज्ञासया ॥ १६ ॥ इदंसुखादिदैवतंत्रमीश्वराधीनंव्यवस्यनिश्चित्यतस्येश्वरस्यानुविहितोऽनुवर्तीसन् कर्तरिक्तः हेनाथकुलपरंपरागतस्वामिन्प्रभोसमर्थाऽनाथाःप्रजाःपाहि ॥ १७ ॥ अनुविधेयःपरमेश्वरश्चश्रीकृष्णएवेत्याह एषएवभगवान्सर्वेश्वरः यतआद्यःपुमान् तच्चकुतः यतोनारायणःसाक्षात् ॥ १८ ॥ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंप्रभावम् ॥ १९ ॥ त्वमज्ञानाद्यमेवंमन्यसे मातुलेयंदेवक्याःसुतम् प्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिकर्तारम् सुहृत्तममुपकारानपेक्ष्योपकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोःकृतवानसि सचिवंमंत्रिणम् ॥ २० ॥ नन्वीश्वरश्चेत्कथंनीचेसारथ्यादौप्रवृत्तस्तत्राऽऽह सर्वेति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतंममयोग्यमयोग्यमितिमतेर्वैषम्यंक्वचिदपिनास्ति कुतः निरवद्यस्यरागादिशून्यस्य तत्कुतः अनहंकृतेः तच्चकुतः अद्वयस्य तदपिकुतः समदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टंवाहेतुहेतुमद्भावः ॥ २१ ॥ तथापिसमत्वेपि हेभूप अनुकंपितमनुकंपाम् ॥ २२ ॥ इदानींस्वदेहत्यागपर्यंतंश्रीकृष्णावस्थानंप्रार्थयते भक्त्येतिद्वाभ्याम् ॥ २३ ॥

नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि ॥ १६ ॥ तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोऽनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो ॥ १७ ॥ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् ॥ मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु ॥ १८ ॥ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप ॥ १९ ॥ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥ अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् ॥ २० ॥ सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् ॥ २१ ॥ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्यभूपानुकंपितम् ॥ यन्मेऽसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः ॥ २२ ॥ भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः ॥ २३ ॥

---

१ अनुवर्तनीयः २ मुह्यंतइतिपाठेआत्मनेपदमार्षम् ३ कामनयाकृतैःसंसारबंधनहेतुभूतैःकर्मभिः काम्यकर्मभिरित्यपिक्वचित्पाठः

यावदिति विलंबंद्योतयति अहंहिनोमित्यजामीतिस्वातंत्र्यम् इदमित्यनात्मत्वेनज्ञातम् प्रसन्नहासेनारुणलोचनाभ्यांचोल्लसद्रुचिरंमुखांबु जंयस्य ध्यानस्यपंथाविषयः योऽन्यैश्चिंत्यतेकेवलंसोऽग्रतःस्थितःसन्मांप्रतीक्षतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्सानुकंपंवाक्यमाकर्ण्य ॥ २५ ॥ पुरुषस्वभावेनविहितान्नरजातिसाधारणान्वर्णयामासेतितृतीयेनान्वयः यथावर्णंवर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपा धिभ्यांक्रमेणाऽऽम्नातमुभयंनिवृत्तिप्रवृत्तिरूपंलक्षणंयेषांतान् ॥ २६ ॥ पुनस्तत्रैवविशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान्शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान्द्वादश्यादिनियमरूपान् समासव्यासौसंक्षेपविस्तारौतावेवयोगावुपायौततस्ताभ्याम् ॥ २७ ॥ धर्मादींश्चयथाऽधिकारंप्रतिनि

सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानप थश्चतुर्भुजः॥ २४ ॥ सूतउवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्यशयानंशरपंजरे॥ अपृच्छद्विविधान्धर्मान्ऋषीणाम नुशृण्वताम्॥ २५॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णयथाश्रमम् ॥ वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्ष णान्॥ २६॥ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥ २७ ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने॥ नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित्॥ २८॥ धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः॥ योयोगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः॥ २९॥ तदोपसंहृत्यगिरःस हस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे॥ कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत्॥ ३०॥ विशु द्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यंविसृजन् जनार्दनम् ॥ ३१ ॥

यतोपायसहितान् यथायथावत् नानाख्यानेषुयेइतिहासास्तेषुयथासंतितथावर्णयामासेति ॥ २८ ॥ छंदेनेच्छयामृत्युर्यस्य ॥ २९ ॥ सह स्रणीर्युद्धेसमीपस्थान्सहस्रंरथिनोनयतिपालयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणीरितिपाठेसहस्रार्थवतीर्गिरः लसंतौपीतौपटौयस्यतस्मिन् अमीलितदृगेवमनोव्यधारयत् ॥ ३० ॥ अनयैवविशुद्धयाधारणयाहतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्यैवगतआयुधश्रमोय स्यसः अतएवनिवृत्तःसर्वेंद्रियवृत्तीनांविभ्रमोविविधंभ्रमणंयस्मात्सः जन्यंदेहम् ॥ ३१ ॥

---

१ धर्मानित्यपिपाठः २ पर्युपस्थितइत्यपिपाठः ३ ध्यानविशेषेण ४ व्यथापर्यायेणविग्रहः केषुचित्पुस्तकेषुश्रमइत्येवमूलपाठः

परमफलरूपांश्रीकृष्णेरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयति इतिनानाधर्माद्युपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणाउपकल्पितासमर्पिता क सात्वतानांपुंगवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णेतिवाछेदः अवितृप्तेत्यर्थः विगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वंनास्तीत्यर्थः तदेव परमैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचिद्विहर्तुंक्रीडितुंप्रकृतिंयोगमायामुपेयुषिस्वीकृतवति नतुस्वरूपतिरोधानेनजीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यद्यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसृष्टिपरंपराभवति ॥ ३२ ॥ इदानींश्रीकृष्णमूर्तिवर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयंयत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवन्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातःकालीनारवेःकराइवस्वतएवगौरेपीतवरेनिर्मलेचांबरेयस्मिंस्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिंस्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अनव

भीष्मउवाच इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि॥ स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः॥ ३२ ॥ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने ॥ वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ॥ ३३ ॥ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ॥ ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा॥ ३४ ॥ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य॥ स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ॥ ३५ ॥

द्याअहैतुकीफलाभिसंधिरहितारतिरस्तु ॥ ३३ ॥ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन्रतिंप्रार्थयते युधियुद्धे तुरगाणांखुररजस्तुरगरजस्तेनविधूम्राधूसरास्तेचतेविष्वंचइतस्ततश्चलंतःकचाःकुंतलास्तैर्लुलितंविकीर्णंश्रमवारिस्वेदबिंदुरूपंतेनभक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंयस्यतस्मिन्श्रीकृष्णेममात्मामनोऽस्तु रमतामित्यर्थः पुनःकिंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैःशरैर्विभिद्यमानात्वग्यस्यतस्मिन् शरैरेवविलसत्त्रुट्यत्कवचंयस्यतस्मिन् ॥ ३४ ॥ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेहंयोद्धुकामानवस्थितानितिसख्युरर्जुनस्य वचोनिशम्यसपदितत्क्षणमेवस्वपरयोर्बलयोःसैन्ययोर्मध्येरथंनिवेश्यस्थितेपार्थसखेममरतिरस्तु तत्रस्थित्वाकृतंसख्यंदर्शयति परस्यदुर्योधनस्यसैनिकानामायुरक्ष्णाकालदृष्ट्याहृतवति असौभीष्मोऽसौद्रोणोऽसौकर्णइतितत्तत्प्रदर्शनव्याजेनदृष्ट्यैवसर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्यजयंकृतवति ॥ ३५ ॥

---

१ पूर्वंविशेषणेत्वग्विभेदप्रतिपादनादत्रविलसदितिपदस्यविश्लिष्टंलसतीतिविलसदितिव्युत्पत्त्याधातूनामनेकार्थत्वेनवैतादृगर्थकरणमितिभावः

रेणुकासुतःपरशुरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मरातःशुकः आंगिरसोबृहस्पतिः ॥ ८॥ वसूत्तमोभीष्मः देशकालविभागविदित्युत्थातुमशक्यत्वाच्छ
यानएवमनसावाचाचपूजयामासेत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास ॥ १० ॥ उपासीनान्समीपेउपविष्टान् प्रश्रयो
विनयःप्रेमस्नेहस्ताभ्यांसंगतानुपसन्नान् पाठांतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्टाऽभ्यभाषत अनुरागास्रैःस्नेहाश्रुभिरंधीभूतेनचक्षुषोपलक्षि
तः ददर्शेतिवा ॥ ११ ॥ अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हेधर्मनंदनाःक्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथयूयमितियदेतद्दहोकष्टंजुगु

पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः ॥ बृहदश्वोभरद्वाजःसशिष्योरेणुकासुतः ॥ ६ ॥ वसिष्ठइंद्रप्रमद
स्त्रितोगृत्समदोऽसितः॥ कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्चकौशिकोऽथसुदर्शनः ॥ ७ ॥ अन्येचमुनयोत्रह्मन्ब्रह्मरा
तादयोमलाः ॥ शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांऽऽगिरसादयः ॥८॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्त
मः॥पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित्॥ १०॥कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम्॥ हृदिस्थंपू
जयामासमाययोपात्तविग्रहम् ॥ १० ॥ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रै
रंधीभूतेनचक्षुषा ॥ ११ ॥ अहोकष्टमहोऽन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः॥ जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माऽच्युताश्र
याः॥ १२॥ संस्थितेऽतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः॥ युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः॥ १३॥स
र्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम्॥ सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः॥ १४॥ यत्रधर्मसुतोराजा
गदापाणिर्वृकोदरः॥ कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत् ॥ १५॥

प्सितम् अहोअन्याय्यंचैतत् यतोयूयंविप्राधर्मोऽच्युतश्चाश्रयोयेषांते ॥ १२ ॥ किंच संस्थितेमृते बालाःप्रजाःपुत्रायस्याःसा वधूश्चेतिदै
न्यंदर्शितम् तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैःसहक्लेशान्प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालकृतत्वेनशोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्याम् भवतामपि यद्व
शेयस्यवशवर्त्ती ॥ १४ ॥ अहोदुर्घटघटनापटुःकालइत्याह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततस्तत्रापिविपत् पुण्यशारीरबलास्त्रनैपुण
शस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ अयंग्रंथोजीर्णतरपुस्तकेउपलब्धः २ प्रेमसन्नतानित्येवंरूपे ३ एतत्क्लेशेनजीवनम् ४ इंद्रादिसहितोलोकश्चतुर्दशभुवनात्मकः सकालोयद्वशेलोकइत्यपिकेषु
चित्पुस्तकेषुपाठः तत्रयद्वशेलोकःसकालइत्यन्वयः

ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्त्तुमिष्टंयत् यस्यविधित्सितस्यजिज्ञासया ॥ १६ ॥ इदंसुखादिदैवतंत्रमीश्वराधीनंव्यवस्यनिश्चित्यतस्येश्वरस्यानुविहितोऽनुवर्त्तीसन् कर्त्तरिक्तः हेनाथकुलपरंपरागतस्वामिन्प्रभोसमर्थाऽनाथाःप्रजाःपाहि ॥ १७ ॥ अनुविधेयःपरमेश्वरश्चश्रीकृष्णएवेत्याह एषएवभगवान्सर्वेश्वरः यतआद्यःपुमान् तच्चकुतः यतोनारायणःसाक्षात् ॥ १८ ॥ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंप्रभावम् ॥ १९ ॥ त्वमज्ञानाद्यमेवंमन्यसे मातुलेयंदेवक्याःसुतम् प्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिकर्त्तारम् सुहृत्तममुपकारानानपेक्ष्योपकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोःकृतवानसि सचिवंमंत्रिणम् ॥ २० ॥ नन्वीश्वरश्चेत्कथंनीचेसारथ्यादौप्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतंममयोग्यमयोग्यमितिमतंवैषम्यंक्वचिदपिनास्ति कुतः निरवद्यस्यरागादिशून्यस्य तत्कुतः अनहंकृतेः तच्चकुतः अद्वयस्य तदपिकुतः समदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टंवाहेतुहेतुमद्भावः ॥ २१ ॥ तथापिसमत्वेपि हेभूप अनुकंपितमनुकंपाम् ॥ २२ ॥ इदानींस्वदेहत्यागपर्यंतंश्रीकृष्णावस्थानंप्रार्थयते भक्त्येतिद्वाभ्याम् ॥ २३ ॥

नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि ॥ १६ ॥ तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोऽनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो ॥ १७ ॥ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् ॥ मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु ॥ १८ ॥ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप ॥ १९ ॥ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥ अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् ॥ २० ॥ सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् ॥ २१ ॥ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्यभूपानुकंपितम् ॥ यन्मेऽसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः ॥ २२ ॥ भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्त्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः ॥ २३ ॥

१ अनुवर्तनीयः २ मुह्यंतइतिपाठेआत्मनेपदमार्षम ३ कामनयाकृतैःसंसारबंधनहेतुभूतैःकर्मभिः काम्यकर्मभिरित्यपिक्वचित्पाठः

यावदितिविलंबंद्योतयति अहंहिनोमित्यजामीतिस्यातंऽयम् इदमित्यनात्मत्वेनज्ञातम् प्रसन्नहासेनारुणलोचनाभ्यांचोल्लसद्रुचिरंमुखांबु
जंयस्य ध्यानस्यपंथाविषयः योऽन्यैश्चित्यतेकेवलंसोऽपतःस्थितःसन्मांप्रतीक्षतामित्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्सानुकंपंवाक्यमाकर्ण्य ॥ २५ ॥
पुरुषस्वभावेनविहितान्नरजातिसाधारणान्वर्णयामासेतितृतीयेनान्वयः यथावर्णवर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपा
धिभ्यांक्रमेणाम्नातमुभयंनिवृत्तिप्रवृत्तिरूपंलक्षणंयेषांतान् ॥ २६ ॥ पुनस्तत्रैवविशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान्शमदमादीन् भगवद्धर्मान्
हरितोषणान्द्वादश्यादिनियमरूपान् समासव्यासौसंक्षेपविस्तारौतावेवयोगावुपायौततस्ताभ्याम् ॥ २७ ॥ धर्मादींश्चयथाऽधिकारंप्रतिनि

सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानप
थश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥ सूतउवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्यशयानंशरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणाम
नुशृण्वताम् ॥ २५ ॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णयथाश्रमम् ॥ वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्ष
णान् ॥ २६ ॥ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः ॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः
॥ २७ ॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित् ॥ २८ ॥ धं
र्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः ॥ योयोगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः ॥ २९ ॥ तदोपसंहृत्यगिरःस
हस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे ॥ कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥ ३० ॥ विशु
द्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यंविसृजन्
जनार्दनम् ॥ ३१ ॥

यतोपायसहितान् यथायथावत् नानाख्यानेषुयेइतिहासास्तेषुयथासंतितथावर्णयामासेति ॥ २८ ॥ छंदेनेच्छयामृत्युर्यस्य ॥ २९ ॥ सह
स्रणीर्युद्धेसमीपस्थान्सहस्रंरथिनोनयतिपालयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणीरितिपाठेसहस्रार्थवतीर्गिरः लसंतौपीतौपटौयस्यतस्मिन्
अमीलितदृगेवमनोव्यधारयत् ॥ ३० ॥ अनयैवविशुद्धयाधारणयाहतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्यैवगतआयुधश्रमोय
स्यसः अतएवनिवृत्तःसर्वेंद्रियवृत्तीनांविभ्रमोविविधंभ्रमणंयस्मात्सः जन्यंदेहम् ॥ ३१ ॥

---

१ धर्मानित्यपिपाठः २ पर्युपस्थितइत्यपिपाठः ३ ध्यानविशेषेण ४ व्यथापर्यायेणविग्रहः केषुचित्पुस्तकेषुश्रमइत्येवमूलपाठः

परमफलरूपांश्रीकृष्णेरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयति इतिनानाधर्माद्युपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणाउपकल्पितासमर्पिता क सात्वतानांपुं
गवेश्रेष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णेतिवाछेदः अवितृप्तेत्यर्थः विगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वंनास्तीत्यर्थः तदेव
परमैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचिद्विहर्त्तुंक्रीडितुंप्रकृतियोगमायामुपेयुषिस्वीकृतवति नतुस्वरूप
तिरोधानेनजीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्त्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यद्यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसृष्टिपरंपराभवति ॥ ३२ ॥ इदानींश्रीकृष्णमू
र्त्तिवर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयंयत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवन्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातः
कालीनारवेःकराइवस्वतएवगौरेपीतेवरेनिर्मलेचांबरेयस्मिंस्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिंस्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अनव

भीष्मउवाच इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि ॥ स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्त्तुंप्र
कृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने॥वपुरलककुलावृ
ताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेनवद्या॥ ३३॥ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये॥
ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ॥ ३४॥ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनि
जपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य॥ स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु॥ ३५॥

द्याअहैतुकीफलाभिसंधिरहितारतिरस्तु ॥ ३३ ॥ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन्रतिंप्रार्थयते युधियुद्धे तुरगाणांखुररजस्तुरगरजस्तेनविधू
म्राधूसरास्तेचतेविष्वंचइतस्ततश्चलंतःकचाःकुंतलास्तैर्लुलितंविकीर्णंश्रमवारिस्वेदबिंदुरूपंतेनभक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंयस्यतस्मि
न्श्रीकृष्णेममात्मामनोऽस्तु रमतामित्यर्थः पुनःकिंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैःशरैर्विभिद्यमानात्वग्यस्यतस्मिन् शरैरेवविलसन्त्रुट्यत्कव
चंयस्यतस्मिन् ॥ ३४ ॥ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेहंयोद्धुकामानवस्थितानितिसख्युरर्जुनस्य
वचोनिशम्यसपदितत्क्षणमेवस्वपरयोर्बलयोःसैन्ययोर्मध्येरथंनिवेश्यस्थितेपार्थसखेममरतिरस्तु तत्रस्थित्वाकृतंसख्यंदर्शयति परस्यदुर्यो
धनस्यसैनिकानामायुरक्ष्णाकालदृष्ट्याहृतवति असौभीष्मोऽसौद्रोणोऽसौकर्णइतितत्तत्प्रदर्शनव्याजेनदृष्ट्यैवसर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्यज
यंकृतवति ॥ ३५ ॥

१ पूर्वविशेषणेत्वग्विभेदप्रतिपादनादत्रविलसदितिपदस्यविश्लिष्टंलसतीतिविलसदितिव्युत्पत्त्याधातूनामनेकार्थत्वेनवैतादृगर्थकरणमिति भावः

नकेवलमर्जुनस्यसपत्नायुर्हरणेनैवजयमावहत्किंत्वविद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितादूरेस्थितायापृतनातस्यामुखमिवमुखमग्रेस्थितान्भी ष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्यनिवृत्तस्य तदुक्तंगीतासु एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशोकसंवि ग्नमानसइति कुमतिमहंहंतेत्यादिकुबुद्धिम् ॥ ३६ ॥ ममतुमहांतमनुग्रहंकृतवानित्याह द्वाभ्याम् स्वनिगममशस्त्रएवाहंसाहाय्यमात्रंकरि ष्यामीत्येवंभूतांस्वप्रतिज्ञांहित्वाश्रीकृष्णंशस्त्रंग्राहयिष्यामीत्येवंरूपांमत्प्रतिज्ञामृतंसत्यंयथाभवतितथाअधिअधिकांकर्तुंयोरथस्थःसन्नवप्लु तःसहसैवावतीर्णःसन्योऽभ्ययादभिमुखमधावत् इभंहंतुंहरिःसिंहइव किंभूतः धृतोरथचरणश्चक्रंयेनसः तदाचसंरंभेणमानुष्यनाट्यविस्मृ तेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेणप्रतिपदंचलद्गुश्चलंतीगौःपृथ्वीयस्मात्सः तेनैवसंरंभेणपथिगतंपतितमुत्तरीयंवस्त्रंयस्यसमुकुंदोमेगतिर्भवत्वित्यु

व्यवहितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरम स्यतस्यमेऽस्तु ॥ ३६ ॥ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतोरथस्थः ॥ धृतरथचरणोऽभ्ययाच्च लद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंगतोत्तरीयः ॥ ३७ ॥ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे ॥ प्रस भमभिससारमद्वधार्थंसभवतुमेभगवान्गतिर्मुकुंदः ॥ ३८ ॥ विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृतहयरश्मिनित च्छ्रियेक्षणीये ॥ भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताःसरूपम् ॥ ३९ ॥

त्तरेणान्वयः ॥ ३७ ॥ एवंयदाऽभ्ययात्तदास्मयमानस्याततायिनोधन्विनोमेशितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतोऽतोविशीर्णदंशोविध्वस्तकवचःक्ष तजेनरुधिरेणपरिप्लुतोव्याप्तःसन्प्रसभंबलाद्वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्यमद्वधार्थमभिससाराऽभिमुखंजगाम एवंयोलोकप्रतीत्यार्जुनपक्षपा तीवलक्षितोवस्तुवस्तुममैवानुग्रहंकृतवान्यन्मद्भक्तेनोक्तंवचोमामृषास्त्विति सभगवान्मेगतिर्भवत्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदेवमन्यायैरपिभृत्यरक्षा व्यपेक्षणेरतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनस्तस्यरथएवकुटुंबमकृत्यशतैरपिरक्षणीयोयस्यतस्मिन् आत्तंतोत्रंप्रतोदोयेनतस्मिन् धृताश्वतेहयानांर श्मयःप्रग्रहास्तेसंतियस्यतस्मिन् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपिरश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रियातयासारथ्यश्रियाईक्षणीयेशोभमाने मुमूर्षोर्म र्तुमिच्छोः नन्वन्यायवर्तिनिकिमितिरतिःप्रार्थ्यतेऽतआह भगवत्यचिंत्यैश्वर्ये तदाह इहयुद्धेहताःसर्वेयंनिरीक्ष्यसरूपंतत्समानंरूपंगताःप्रा प्ताइतिदिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह ॥ ३९ ॥

---

१ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनोपदिष्टया २ स्वरूपमित्यपिक्वचित्पाठः सचटीकाननुगुणः ३ वृथास्त्वित्यपिपाठः ४ वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्याशिशुःसुतः अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिन्यायेनेत्यर्थः ५ सारथ्यकरणोपयोगिवेषेणेतियावत्

क्षत्रधर्मेणयुध्यमानास्तत्सरूपंप्रापुरित्येतन्नचित्रंयतोमदांधाअपिप्रापुरित्याह ललितगतिश्चविलासश्चवल्गुहासादिश्च मंजुगत्यादिभिरा त्मीयैस्तदीयैर्वाकल्पितउरुर्मानःपूजायासांताः अतउत्कटेनमदेनांधाविवशाः अतएवतदेकचित्तत्वेनतस्यकृतंकर्मगोवर्धनोद्धरणादिकमनु कृतवत्योगोपवध्वोयस्यप्रकृतिंस्वरूपमगन्नगमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धम् तस्मिन्मेरतिरस्त्वितिपूर्वेणैवान्वयः ॥ ४० ॥ जगत्पू ज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणैर्नृपवर्यैश्चसंकुलेव्याप्तेंऽतःसदसिसभामध्येयुधिष्ठिरस्यराजसूयेएषांमुनिगणादीनामीक्षणीयःअहोरूपमहोमहि मेत्येवमाश्चर्येणविलोकनीयःसन्नर्हणमुपपेदेप्राप एषजगतामात्मामममदृशिगोचरोदृष्टिविषयःसन्नाविःप्रकटोवर्तते अहोमेभाग्यमितिभावः

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ॥ कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमग न्किलयस्यगोपवध्वः॥ ४० ॥ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेंऽतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम् ॥ अर्हणमुपपेदई क्षणीयोममदृशिगोचरएषआविरात्मा ॥ ४१ ॥ तंमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पिता नाम् ॥ प्रतिदृशमिवनैकधार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥ सूतउवाच कृष्णएवंभगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्यसोंऽतःश्वासउपारमत् ॥ ४३ ॥ संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्म णिनिष्कले ॥ सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिनात्यये ॥ ४४ ॥ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवमानववादिताः ॥ शशंसुः साधवोराज्ञांखात्पेतुःपुष्पवृष्टयः ॥ ४५ ॥

॥ ४१ ॥ सोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजंसम्यगधिगतःप्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदर्थंभेदस्यौपाधिकत्वमाह आत्मक ल्पितानांस्वयंनिर्मितानांशरीरभाजांप्राणिनांहृदिहृदिप्रतिहृदयंधिष्ठितमधिष्ठितमधिष्ठायस्थितमितियावत् अकारलोपस्त्वार्षः नैकधाअने कधा अधिष्ठानभेदादनेकधाभातमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः सर्वप्राणिनांदृशंदृशंप्रत्येकमेवार्कमनेकधाप्रतीतमिवेति ॥ ४२ ॥ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनिश्रीकृष्णे अंतरेवविलीनःश्वासोयस्यसः ॥ ४३ ॥ निष्कलेनिरुपाधौ संपद्यमानंमिलितमाज्ञायाऽऽलक्ष्य वयांसिपक्षि णइव ॥ ४४ ॥ देवैर्मानवैश्चवादिताः राज्ञांमध्येयेसाधवोऽनसूयवः ॥ ४५ ॥

१ एतच्छ्लोकात्पूर्वम् (क्षितिभरमवरोपितुंकुरूणांश्वसनइवासृजदक्षवंशवह्निम् तमिममहमनुव्रतार्तिहांघ्रिंह्रदिपरिरभ्यजहामिमर्त्यनीडम) इतिश्लोकः (किंचवं शानांवह्निर्यथा अक्षएववंशवह्निस्तंयोऽसृजत्तंपरिरभ्यमर्त्यनीडंजहामि) इतितट्टीकाचांकितांप्रपुस्तकेधिकादृश्यते २ एकीभावमापन्नमितियावत्

निर्हरणादीनिदाहसंस्कारादीनि सम्यक्[1]परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तस्यैगुह्यनामभिर्वेदोक्तैः कृष्णएवत्द्दयंयेषांतेकृष्णत्द्दयाः ॥ ४७ ॥ पितरंधृतराष्ट्रम् तपस्विनींसंतापवतीम् ॥ ४८ ॥ राजायुधिष्ठिरः अनुमतोऽनुज्ञातः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशमेकृतकार्यस्यहस्तिनापुरतोहरेः ॥ स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः ॥ १ ॥ राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रपृच्छति हत्वेति स्वस्यरिक्थेधनेस्पर्धंतेस्मयेतेतथा यद्वा स्वरिक्थायस्पृत्संग्रामोयेषामतएवधनादिहरणादात

तस्यनिर्हरणादीनिसंपरेतस्यभार्गव ॥ युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ तुष्टुवुर्मुनयोत्द्दष्टा कृष्णंतद्गुह्यनामभिः ॥ ततस्तेकृष्णत्द्दयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ॥ ४७ ॥ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् ॥ पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्विनीम् ॥ ४८ ॥ पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः ॥ चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभोजनःकथंप्रवृत्तःकिमकारषीत्ततः ॥ १ ॥ सूतउवाच वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्ह्रतंसंरोहयित्वाभवभावनोहरिः ॥ निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह ॥ २ ॥ निशम्यभीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयःपरिध्युपांतामनुजानुवर्तितः ॥ ३ ॥

तायिनस्तान्हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनोबंधुवधदुःखेनसंकुचितभोगोराज्यलाभेनप्राप्तभोगोवा कथंराज्येप्रवृत्तःप्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत् ॥ १ ॥ राज्यप्रवृत्तौश्रीकृष्णस्यप्रीतिपर्यालोच्यप्रवृत्तइत्याशयेनोत्तरमाह वंशंकुरोःसंरोहयित्वापरीक्षिद्रक्षणेनसंरोह्यांकुरितंकृत्वा कथंभूतम् वंशदवाग्निनिर्ह्रतंवंशएवदवोवनंतस्मादुद्भूतोयःक्रोधरूपोऽग्निस्तेननिर्ह्रतंदग्धम् निजराज्येनिवेश्यच ॥ २ ॥ प्रवृत्तौहेतुमुक्त्वाकिमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह प्रवृत्तंयद्विज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगन्नस्वतंत्रमित्येवंभूतंतेनविधूतोविभ्रमोऽहंकर्तेत्येवंभूतोमोहोयस्यसः अनुजैरनुवर्तितःसेवितःसन् अजितःश्रीकृष्णएवाश्रयोयस्यसः परिधिःसमुद्रस्तत्पर्यंतांगांपृथ्वींपालयामास ॥ ३ ॥

---

१ सम्यक्परंपरमात्मानमितस्यप्राप्तस्येत्यंकितांधपुस्तके २ इयंटीकाऽधिकाप्राचीनतरेपुस्तके ३ संतापःपुत्रशोकनिमित्तः ४ भक्तानांभवमुदयंभावयतीतितथासः उपेंद्रवज्रावंशस्थयोरुपजातिः अच्युतोदितमितिक्वचित्पाठस्तत्रवंशस्थमेव

तस्यराज्यमनुवर्णयति काममितित्रिभिः महीसर्वकामदोग्ध्रीबभूव व्रजान्गोष्ठानि ऊधस्वतीरूधस्वत्यः ऊधःक्षीराशयस्तद्वत्यःस्थूलोधसइत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन्॥४॥अन्वृतुऋतावृतौ॥५॥ आधयोमनोव्यथाः व्याधयोरोगाः क्लेशाःशीतोष्णादिकृताःदैवंचभूतानिचात्माचहेतुर्येषामाधिदैविकादीनांतेजंतूनांनाभवन् ॥ ६ ॥ इदानींद्वारकागमनंनिरूपयितुमाह उषित्वेति स्वसुःसुभद्रायाः ॥ ७ ॥ तंयुधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ युयुत्सुर्धृतराष्ट्राद्वैश्यायांजातः गौतमःकृपः यमौनकुलसहदेवौ ॥ ९ ॥ अन्याश्चस्त्रियः मत्स्यसुताउत्तरा तस्याःपुनर्ग्रहणंगर्भरक्षककृष्णविर

कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही॥ सिषिचुःस्मव्रजान्गावःपयसोधस्वतीर्मुदा ॥४॥ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पतिवीरुधः॥ फलंत्योषधयःसर्वाःकाममन्वृतुतस्यवै ॥५॥ नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः॥ अजातशत्रावभवन्जंतूनांराज्ञिकर्हिंचित् ॥६॥ उषित्वाहास्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः॥ सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यतम्॥ आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः॥८॥ सुभद्राद्रौपदीकुंतीविराटतनयातथा॥ गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ॥९॥ वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियोमत्स्यसुतादयः॥ नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः॥ १० ॥ सत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः॥ कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम्॥ ११ ॥ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम्॥ दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः॥ १२॥ सर्वेतेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः॥ वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह॥ १३॥

हेमोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुतासत्यवती ॥ १० ॥ तेषांकृष्णविरहासहनंकैमुत्यन्यायेनाऽऽह सत्संगादितिद्वाभ्याम् सतांसंगाद्धेतोर्मुक्तःपुत्रादिविषयोदुःसंगोयेनसः सद्भिःकीर्त्यमानंरुचिकरंयस्ययशःसकृदप्याकर्ण्यसत्संगंत्यक्तुंनशक्नोति ॥ ११ ॥ दर्शनादिभिस्तस्मिन्श्रीकृष्णेन्यस्ताअध्यस्ताधीर्येषांते ॥ १२ ॥ अतएवानिमिषैर्नेत्रैस्तमेववीक्षमाणास्तत्रतत्रार्हणानयनाद्यर्थंचलंतिस्म यतःस्नेहेनसम्यग्बद्धाः अतएवतमनुद्रुतानिगतानिचेतांसियेषांते ॥ १३ ॥

१ मुहुरित्यपिक्वचित्पाठः २ नदीनांफलंदेशस्यनदीमातृकत्वसंपादनेनव्रीह्यादिसमृद्धिः समुद्राणांरत्नादिसंपत्तिः गिरिवनस्पतिवीरुधांधातुफलपुष्पादिसमृद्धिः ओषधीनांयवगोधूमादिसमृद्धिः ३ प्राचीनतरपुस्तकेमूलेटीकायांचत्वत्सृरितिपाठः ४ किमुतसाक्षादितत्संगमितिभावः

अगारान्निर्यातिनिर्गच्छनिसति औत्कंठ्यादासक्त्यतिशयाद्धेतोरुद्गलत्स्रवद्बाष्पमश्रुन्यरुंधन्नेत्रेष्वेवस्तंभितवत्यः तत्रहेतुः अभद्रंनोस्याद मंगलंमाभूदित्येतदर्थम् ॥ १४ ॥ मृदंगादयोदशवाद्यभेदाः ॥ १५ ॥ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमीक्षणंयासांताः ॥ १६ ॥ गुडाकानिद्रातस्याई शोजितनिद्रोऽर्जुनः ॥ १७ ॥ व्यजनेचामरेजगृहतुः मधुपतिःश्रीकृष्णः ॥ १८ ॥ सत्याःश्रीकृष्णेतासामव्यभिचारात्किंतुनानुरूपाश्चानु रूपाश्च निर्गुणस्यपरमानंदस्यसुखीभवेत्यादयोनानुरूपागुणात्मनोमानुष्यनाट्यावतारेऽनुरूपाश्चेत्यर्थः संधिरार्षः ॥ १९ ॥ सर्वासांश्रुतीनां

न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते॥ निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः॥ १४॥ मृदंगशंखभे र्यश्चवीणापणवगोमुखाः ॥ धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा ॥ १५ ॥ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्यो दिदृक्षया॥ ववृषुःकुसुमैःकृष्णेप्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः॥ १६॥ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम्॥ रत्न दंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह॥ १७॥ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते॥ विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेम धुपतिःपथि ॥ १८ ॥ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः॥ नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः॥ ॥ १९॥ अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम्॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः॥ २० ॥ सवैकि लायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि॥ अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमिलितात्मन्निशिसुप्त शक्तिषु॥ २१॥

मनोहरः उपनिषदोऽपिमूर्तिमत्यःसत्यस्तंसंजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ तत्रतेजःसौंदर्याद्यतिशयेनविस्मिताभ्यःसखीभ्योऽन्याःस्त्रियःक थयंतिनात्रविस्मयःकार्यःसाक्षादीश्वरत्वादस्येति सवाइतिचतुर्भिः वैस्मरणे किलेतिप्रसिद्ध्याप्रमाणद्योतकम् यएकएवाद्वितीयःपुरुषआसी त्सएवायंश्रीकृष्णः कुत्राऽऽसीत् अविशेषेआत्मनिनिष्प्रपंचेनिजस्वरूपे कदा अग्रेगुणेभ्योगुणक्षोभात्पूर्वम् तथानिशिप्रलयेच तस्यलक्षणम्[4] जगतामात्मनिजीवे निमीलितात्मनि निमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतंपदम् जातावेकवचनम् ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषुसत्स्वित्यर्थः ननुजीवा नांब्रह्मत्वात्कथंलयस्तत्राऽऽह सुप्तासुशक्तिषुसतीषु जीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलयएवजीवलयइत्यर्थः ॥ २१॥

---

१ गुडावक्राआसमंतात्केशायस्येत्यन्ये २ चर्चरीतिझर्झरीतिचपाठौपुस्तकांतरे ३ सममितिप्राचीनतरेपु०पा० ४ तस्यप्रलयस्य

तदेवंसृष्टेरादौप्रलयानंतरंचनिष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वासृष्टिप्रलययोर्मध्येसप्रपंचावस्थानमाहुः सएवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेवप्रकृतिमनुससाराऽ
धिष्ठितवान् भूयःपुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदितांस्वकालशक्तिप्रेरिताम् स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम्
अतएवसिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छंतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपेआत्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः
कर्माणिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति ॥ २२ ॥ अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवैअयम् यस्यपदंस्वरूपमं
घ्रिंवा निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः हेसखेत्वमार्षम् तेसूरयएवपश्यंति केन भक्त्योत्कलितउत्कंठितोऽमलोयआत्माबुद्धिस्तेन दृश्यतेत्वग्ग्यया

सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम्॥अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानो
ऽनुससारशास्त्रकृत्॥ २२ ॥ सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः॥ पश्यंतिभक्त्युत्कलि
तामलात्मनानन्वेषसत्त्वंपरिमार्ष्टुमर्हति॥२३॥ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः॥
यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते॥ २४ ॥ यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रै
षहिसत्त्वतःकिल॥ धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे॥ २५॥

बुद्ध्येतिश्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्याप्ययमेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखिएषएवसत्त्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हतिनतुयोगादयइत्यर्थः यद्वा
नुअहोएषसत्त्वंज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हतिकिंत्वनेनसहैवगंतव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुण्यश्लोकतामाहुः हेसखि
योवेदेषुरहस्यागमेषुचरहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः अनुगीताःसंत्यःकथायस्यसएवायम् गानप्रकारमाहुः यएकईशइत्यादि ॥ २४ ॥ एवं
भूतस्यनानावतारेकारणमाहुः यदाहीति तमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपायदाऽधर्मेणजीवंतिकेवलंप्राणान्पुष्णंतितत्रतदैषएवभवायस्थित्यैसत्त्वतो
विशुद्धसत्त्वेनरूपाणिदधद्भगादीनिधत्तेप्रकटयति युगेयुगेतत्तदवसरे भगमैश्वर्यम् सत्यंसत्यप्रतिज्ञत्वम् ऋतंयथार्थोपदेशकत्वम् दयांभक्तकृ
पाम् यशोऽद्भुतकर्मत्वम् ॥ २५ ॥

१ अर्थादस्माभिः २ नारदपंचरात्रादिषु ३ सत्यःअव्यभिचारिण्यः

विशेषतःश्रीकृष्णावतारसौभाग्यंवर्णयंति अहोइतिपंचभिः यद्यस्मादेषपुरुषोत्तमःश्रियःपतिःस्वजन्मनायदोःकुलमंचतिपूजयतिसत्करोति अतःश्लाघ्यतमंतत् चंक्रमणेनचमधोर्वनंमथुरांसत्करोत्यतस्तत्पुण्यतममिति तमबर्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽलमिति तत्राप्याश्चर्येअहोइत्युक्तम् ॥ २६॥ द्वारकांश्लाघंते अहोबताऽत्याश्चर्यम् किंतत् कुशस्थलीद्वारका स्वर्गउत्कृष्टइतियद्यशस्तस्यतिरस्करीपरिभवकर्त्री भुवश्चपुण्ययशःकर्त्रीभवति यद्यतोयत्रत्याःसर्वाःप्रजाः स्वांनुग्रहेणेषितंप्रेषितम् स्मितपूर्वकोऽवलोकोयस्यतम् यद्वा अनुग्रहार्थमिषितमिष्टम् अनुग्रहोषितमितिपाठेस्वानुग्रहार्थमुषितंकृतनिवासम् ऐकपद्यपाठेत्वनुग्रहेणेषितंप्रेषितंयत्स्मितंतत्पूर्वकोवलोकोयस्यतम् स्वस्यात्मनःपतिंश्रीकृष्णंन

अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलमहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनम् ॥ यदेषपुंसामृषभःश्रियःप्रियःस्वजन्मनाचंक्रमणेनचांचति॥ २६॥ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः ॥ पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितंस्मितावलोकंस्वपतिंस्मयत्प्रजाः॥ २७॥ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः॥ पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः॥ २८॥ यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः ॥ प्रद्युम्नसांबांबसुतादयोऽपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः ॥ २९ ॥ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंबतसाधुकुर्वते॥यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ॥ ३०॥

तुपित्रादिवद्देहमात्रपतिंनित्यंपश्यंतिस्म नैतत्स्वर्गेऽस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेसखि अस्यगृहीतपाणिभिःपत्नीभिरीश्वरोऽयमेवनूनंजन्मांतरेषुसमर्चितः यस्मिन्नधरामृतेआशयश्चित्तंयासांताःसंमोहंप्राप्ताइतिमनोहरत्वमुक्तम् ॥२८॥ एतत्प्रपंचयंति याइतिद्वाभ्याम् वीर्यंप्रभावएवशुल्कंमूल्यंतेन शुष्मिणोबलिष्ठान् प्रद्युम्नश्चसांबश्चांबश्चसुतायासांरुक्मिणीजांबवतीनाग्नजितीनांताआदिर्यासांसत्यभामादीनांताः याश्चापराः अस्यश्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः॥२९॥ एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते किंभूतम् अपास्तंगतंपेशलंभद्रंस्वातंत्र्यंयस्मात्तत् निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपि जातुकदाचिदपिनापैतिननिर्गच्छति आहृतिभिर्व्याहारैः यद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैः हृदिस्पृशन्नानंदयन् ॥ ३० ॥

---

१ मूलस्थप्रियइत्यस्यार्थःपतिरिति केषुचित्पु०मूलेश्रियःपतिरित्येवपाठः २ इदमधिकमंकितांध्रपुस्तके ३ कर्तृभूतेन

एवंविधाविचित्रागिरःसस्मितेननिरीक्षणेनाभिनंदन्सहरिर्ययौ ॥ ३१ ॥ मधुद्विषोपिगोपीथायरक्षणायस्नेहात्परेभ्यःशत्रुभ्यःशंकितःसन् प्रायुंक्त हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगंस्याच्चतुर्विधमित्येवंचतुरंगिणीम् पृतनांसेनाम् ॥ ३२ ॥ पांडोःकुरुवंशजत्वात्पांडवाअपिकौरवाएवतान् प्रियैरुद्धवादिभिःसह ॥ ३३ ॥ कुरुक्षेत्रंकुरुदेशांतरगतमेव क्रमोऽत्रनविवक्षितः ॥ ३४ ॥ मरुर्निरुदकोदेशःधन्वोऽल्पोदकः आनर्ताख्यो द्वारकादेशः संविभुरुपागात्प्राप्तः हेभार्गव मनागीषत्श्रांतावाहायस्यसः ॥ ३५ ॥ तत्रतत्रदेशेतत्रत्यैर्जनैःप्रत्युद्यतानिनिवेदितान्यर्हणान्यु

एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिताम् ॥ निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुःपृतनांगोपीथायमधुद्विषः ॥ परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ॥ ३२ ॥ अथदूरागतान्शौरिःकौरवान् विरहातुरान् ॥ सन्निवर्त्यदृढंस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ॥ ३३ ॥ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान् ॥ ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमत्स्यान्सारस्वतानथ ॥ ३४ ॥ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोःपरान् ॥ आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः ॥ ३५ ॥ तत्रतत्रहतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः ॥ सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥

सूतउवाच आनर्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धाञ्जनपदान्स्वकान् ॥ दध्मौदरवरंतेषांविषादंशमयन्निव ॥ १ ॥

पायनानियस्मैसः सायमपराह्णे पश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशंभेजेप्राप्तः तदाचगविष्ठःस्वर्गस्थः सूर्योगामुदकंगतःप्रविष्टोऽस्तंगतइत्यर्थः अद्भ्योवा एषप्रातरुदेत्यपःसायंप्रविशतीतिश्रुतेः यद्वा तदासायंकालेजातेरथादवतीर्यगविष्ठोभूमौस्थितस्ततोगांजलाशयंगतःसन्पश्चाद्दिशंसंध्यांभेजे उपासितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आनर्तैःस्तूयमानस्यपुरीनिर्विश्यबंधुभिः ॥ एकादशेरतिःसम्यग्यादवेंद्रस्यवर्ण्यते ॥ १ ॥ उत्सवैरुच्चलत्पौरमुदंचद्ध्वजतोरणम् ॥ उल्लसद्रत्नदीपालिस्वपुरंप्रभुराविशत् ॥ २ ॥ स्वृद्धान्समृद्धान् दरवरंपांचजन्यंशंखम् दध्मौवादितवान् ॥ १ ॥

१ पूर्वश्लोकस्थंसयामुनानित्यत्रत्रसइतिपदमत्यविभुपदेनान्वितमुभयोरेकान्वयात् २ इदंसूतवाक्यम् अंकितांधपुस्तकेत्वेतस्मात्प्राक्सूतउवाचेतिपाठः ३ रामानुजीयचंद्रिकायांमरुधन्वावतिक्रम्येतिपाठः ४ असौवागविष्टोप्सूदेत्यप्स्वस्तमेतीतिश्रुतेरितिविजयध्वज्याम्

सइति दरःशंखोदाध्मायमानोभगवताआपूर्यमाणउच्चकाशेऽतिशयेनशुशुभेइत्यन्वयः कथंभूतोदरः धवलमुदरंयस्यसः तथाप्युरुक्रमस्यकृष्णस्याधरस्ययःशोणगुणस्तेनशोणिमायस्यसः करकंजेकरकमलेतयोःसंपुटेमध्येवर्तमानः कथमुच्चकाशे अब्जषंडेरक्तकमलसमूहेकलहंसोराजहंसउत्स्वनउच्चशब्दोयथातद्वत् ॥ २ ॥ जगतोयद्भयंतस्यभयावहम् प्रत्युद्ययुःप्रत्युज्जग्मुः भर्तुर्दर्शनेलालसौत्सुक्यंयासांताः ॥३॥ तत्रतस्मिन्श्रीकृष्णेउपनीताःसमर्पिताबलयउपायनानियाभिस्ताः निरपेक्षेऽपितस्मिन्नादरेणसमर्पणेदृष्टांतः रवेर्दीपमिवेति पितरमर्भकाइव

सउच्चकाशेधवलोदरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा॥दाध्मायमानःकरकंजसंपुटेयथाऽब्जषंडेकलहंसउत्स्वनः॥ २ ॥ तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयावहम्॥ प्रत्युद्ययुःप्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः॥ ३॥ तत्रोपनीतबलयोरवेर्दीपमिवादृताः॥ आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ॥ ४ ॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा॥ पितरंसर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥ ५ ॥ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजंविरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितम्॥ परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालःप्रभवेत्परप्रभुः ॥ ६ ॥ भवायनस्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमाताथसुहृत्पतिःपिता॥ त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ॥ ७॥ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपानामपिदूरदर्शनम्॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम्॥८॥

तंसर्वसुहृदमवितारंप्रोचुरित्युत्तरेणान्वयः सुहृत्त्वेनैवावितारंनतुकामेन अत्रहेतुः आत्मारामम् तत्रापिहेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैवपूर्णकामम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमूचुरितितदाह नताःस्मेति विरिंचोब्रह्मा वैरिंच्याःसनकादयः इहसंसारेपरंक्षेममिच्छतांपरायणंपरमंशरणम् कुतः परेषांब्रह्मादीनांप्रभुरपिकालोयत्रप्रभुर्नभवेत् ॥ ६ ॥ अतोभवायोद्भवायनोऽस्माकंत्वंभव हेविश्वभावन कृतिनःकृतार्थाबभूविमजातावयम् ॥ ७ ॥ कृतार्थत्वमेवाहुः अहोभवतावयंसनाथाःस्म यद्यस्मात्तवरूपंपश्येम त्रैविष्टपानामपिदूरेदर्शनंयस्यतत् देवानामपिदुर्लभदर्शनमित्यर्थः प्रेम्णायत्स्मितंतद्युक्तंस्निग्धंनिरीक्षणंयस्मिंस्तदाननंयस्मिंस्तद्रूपम् सर्वेषुचांगेषुसौभगंयस्मिंस्तत् ॥ ८ ॥

---

१ एतदग्रे ‘ जगद्भवभयापहमितिपाठे जगतांजीवानांभवानांभवात्संसाराद्यद्भयंतदपहंतीतितथातम् ’ इत्यधिकःपाठोंकितांध्रपुस्तके २ तेजोरूपत्वेननिरपेक्षस्यापिरवेरग्रेयथादीपंसमर्पयंतितथानिरपेक्षस्यश्रीकृष्णस्याग्रेसमर्पितबलयःस्वाभ्युदयार्थमित्यर्थः

अर्भकाइवसकरुणमाहुः यर्ह्ययदा भोअंबुजाक्ष नोभवानितिपाठेनइत्यनादरेषष्ठी अस्माननादृत्यापससारापहायजगाम कुरून्हस्तिनापुरम् मधून्मथुरांवा तत्रतदा रविंविनाआंध्यादक्ष्णोर्यथैकोपिक्षणोऽब्दकोटिप्रतिमोभवेत् एवंतवनस्त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इतिचएवंविधाअन्याश्चोच्चारितावाचःशृण्वन्दृष्ट्यासाभिनंदनावलोकेनानुग्रहंकुर्वन्पुरींद्वारकांप्राविशत् ॥ १० ॥ तांद्वारकांस्तौति पंचभिः स्वतुल्यबलैर्मधुभोजादिभिर्गुप्तांरक्षिताम् ॥ ११ ॥ सर्वेष्वृतुषुसर्वेविभवाःपुष्पादिसंपदोयेषांतेपुण्यवृक्षालताश्रमालतामंडपाश्चयेषुतैरु

यर्ह्यंबुजाक्षापससारभोभवान्कुरून्मधून्वाथसुहृद्दिदृक्षया ॥ तत्राब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवद्रविंविनाऽक्ष्णोरिवनस्तवाच्युत ॥ ९ ॥ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोऽनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ॥ १० ॥ मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः ॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांनागैर्भोगवतीमिव ॥ ११ ॥ सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् ॥ १२ ॥ गोपुरद्वारमार्गेषुकृतकौतुकतोरणाम् ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपाम् ॥ १३ ॥ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ॥ सिक्तांगंधजलैरुप्तांफलपुष्पाक्षतांकुरैः ॥ १४ ॥ द्वारिद्वारिगृहाणांचदध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥ अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥

द्यानादिभिर्वृतायेपद्माकराःसरांसितैःश्रीःशोभायस्यांताम् उद्यानंफलप्रधानम् उपवनंपुष्पप्रधानम् आरामःक्रीडार्थंवनम् ॥ १२ ॥ गोपुरंपुरद्वारम् द्वारंगृहद्वारम् कृतानिकौतुकेनोत्सवेनतोरणानियस्यांताम् ॥ गरुडादिचिह्नांकिताध्वजाः जयप्रदयंत्रांकिताःपताकाः चित्राणांध्वजपताकानामग्रैरंतःप्रतिहतआतपोयस्यांताम् ॥ १३ ॥ संमार्जितानिनिःसारितरजस्कानिमहामार्गादीनियस्यांताम् महामार्गाराजमार्गाः रथ्याइतरमार्गाः आपणकाःपण्यवीथयः चत्वराण्यंगनानि फलादिभिरुप्तामवकीर्णाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

---

१ एतदारभ्यभवेदित्यंतोग्रंथःप्राचीनतरेपुस्तकेऽधिकः तस्मिन्नेवपुस्तकेपुस्तकांतरेचनवमश्लोकानंतरम् (कथंत्वयंनाथचिरोषितेत्वयिप्रपन्नतृष्णाखिलतापशोषणम् जीवामतेसुंदरहासशोभितमपश्यमानावदनंमनोहरम्) इतिमूलेधिकःश्लोकः (नकेवलंतवादर्शनेनास्माकमांध्यंकिंतुजीवनमपिदुर्लभमित्याहुः कथमिति हेनाथप्रपन्नानांतृष्णारूपोऽखिलोयस्तापस्तस्यशोषणंनाशकम् त्वांप्रपन्नानांतृष्णाऽसंभवात् । इतितट्टीकाचाधिकोपलब्धा

प्रेष्ठमंतरात्मानमायांतंनिशम्यश्रुत्वावसुदेवादयःप्रत्युज्जग्मुरितिचतुर्थेनान्वयः ॥ १६ ॥ प्रहर्षवेगेनोच्छ्वशितान्युल्लंघितानिशयनादीनियै स्ते शशप्लुतगतौ ॥ १७ ॥ वारणेंद्रंमंगलार्थंपुरतःकृत्वा ससुमंगलैःसुमंगलंपुष्पादितद्युक्तपाणिभिः ब्रह्मघोषोमंत्रपाठः ॥ १८ ॥ प्रणयेनस्नेहे नाऽऽगतंसाध्वसंसंभ्रमोयेषांते वारमुख्यानटादयश्चप्रत्युज्जग्मुः लसत्कुंडलैर्निर्भातानियानिकपोलानितैर्वदनेषुश्रीःशोभायासांताः वारमुख्या नर्तक्योवेश्याइतियावत् ॥ १९ ॥ अद्भुतानिचेतिचकारस्यबंदिनश्चेत्यन्वयः नटानवरसाभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेणनृत्यंतोनर्तकाः गंध

निशम्यप्रेष्ठमायांतंवसुदेवोमहामनाः॥ अक्रूरश्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः॥ १६॥ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबोजांबवतीसुतः॥ प्रहर्षवेगोच्छ्वशितशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥ वारणेंद्रंपुरस्कृत्यब्राह्मणैःससुमंग लैः॥ शंखतूर्यनिनादेनब्रह्मघोषेणचादृताः॥ १८ ॥ प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाःप्रणयागतसाध्वसाः॥ वारमुख्याश्च शतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः॥ लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ १९ ॥ नटनर्तकगंधर्वाःसूतमागध बंदिनः॥ गायंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच ॥ २० ॥ भगवांस्तत्रबंधूनांपौराणामनुवर्तिनाम् ॥ य थाविध्युपसंगम्यसर्वेषांमानमादधे ॥ २१ ॥ प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः॥ आश्वास्यचाश्व पाकेभ्योवरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥ २२ ॥ स्वयंचगुरुभिर्विप्रैःसदारैःस्थविरैरपि॥ आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्बंदि भिश्चाविशत्पुरम् ॥ २३॥

र्वागायकाः सूताःपौराणिकाःप्रोक्तामागधावंशशंसकाः बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाःप्रस्तावसदृशोक्तयः तेसर्वेगायंतिचेत्यन्वयः उत्तमश्लोकस्याद्भु तानिचरित्राणिभक्तवात्सल्यादीनि ॥ २० ॥ यथाविधि यैःसहयथोचितंतैस्तथासमागमंकृत्वा सर्वेषांमानमादधेकृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥ तदाह प्रह्वेति प्रह्वंप्रह्वत्वंशिरसानतिः अभिवादनंवाचानतिः आश्वास्याभयंदत्त्वा श्वपाकानभिव्याप्यवरैरभीष्टदानैश्चमानंकृतवान् ॥ २२॥ अन्यैश्चबंदिभिश्च ॥ २३ ॥

---

१ अतिप्रीतिविषयम् बहुषुपुस्तकेष्वंतरात्मानमितिनास्ति २ कपोलशब्दस्यनपुंसकत्वंविचारणीयम् ३ अंकितांध्रपुस्तके (येचसांबगदादयः) इतिपाठः ४ सर्व पुस्तकेषुउच्छ्वसितेतिपाठोदृश्यतेपरंतुसलेखकप्रमादइतिभाति टीकायांशशप्लुतगतावित्यनेनशशधातुनिष्पन्नत्वेनबोधनात् प्राचीनपुस्तकेषुशशितेतिपाठस्योपलंभाच्च

हेविप्रशौनक तस्येक्षणेनमहानुत्सवोयासांताः ॥ २४ ॥ यद्यस्मान्नित्यंसदाऽच्युतंनिरीक्षमाणानामपिदृशोनैवतृप्यंत्यतआरुरुहुः कथंभूतम् श्रियःशोभायाधामस्थानमंगंयस्यतम् ॥ २५ ॥ एतदेवाभिनयेनाऽऽह श्रियोलक्ष्म्याः यस्योरोवक्षोनिवासः यस्यमुखंसर्वप्राणिनांदृशांसौंदर्यामृतपानायपात्रम् यस्यबाहवोलोकपालानांनिवासः सारंश्रीकृष्णंगायंतीतिसारंगाभक्तास्तेषांयस्यपदांबुजंनिवासः तंनिरीक्षमाणानांदृशइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतोमंडितः अर्कश्चोडुपोनक्षत्रसहितश्चंद्रश्चचापमिंद्रधनुश्चवैद्युतंविद्युत्तेजश्चतैः अर्क

राजमार्गंगतेकृष्णेद्वारकायाःकुलस्त्रियः॥ हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रतदीक्षणमहोत्सवाः॥ २४॥ नित्यंनिरीक्षमाणानांयदपिद्वारकौकसाम्॥ नवितृप्यंतिहिदृशःश्रियोधामांगमच्युतम्॥ २५॥ श्रियोनिवासोयस्योरःपानपात्रंमुखंदृशाम्॥ बाहवोलोकपालानांसारंगाणांपदांबुजम्॥ २६॥ सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्षितःपथि॥ पिशंगवासावनमालयाबभौघनोयथाऽर्कोडुपचापवैद्युतैः॥ २७॥ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमातृभिः॥ ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा॥ २८॥ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः॥ हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः॥ २९॥ अथाविशत्स्वभवनंसर्वकाममनुत्तमम्॥ प्रासादायत्रपत्नीनांसहस्राणिचषोडश॥ ३०॥

श्छत्रस्योपमानम् नक्षत्राणिपुष्पवृष्टेः चंद्रःपरिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापंवनमालायाः विद्युत्तेजःपिशंगवाससोः अभूतोपमेयम् यदिघनस्योपरिसूर्यबिंबमुभयतश्चंद्रौसर्वतोनक्षत्राणिमध्येचमिलितंचापद्वयंस्थिरंविद्युत्तेजश्चयदिभवेत्तर्हिसघनोयथाभातितथाहरिर्बभावित्यर्थः ॥ २७ ॥ देवकीप्रमुखाःसप्तववंदइतिमातृसौदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम् अष्टादशापिवसुदेवभार्यामातृतुल्यत्वान्नमस्कृताएव ॥ २८ ॥ नेत्रजैर्जलैर्हर्षाश्रुभिः ॥ २९ ॥ स्वगृहप्रवेशमाह अथेति सहस्राणिचषोडशेतिचकारादष्टोत्तरशताधिकानीतिज्ञेयम् ॥ ३० ॥

१ नविद्यतेउत्तमंयस्मात्तत्सर्वोत्तममित्यर्थः

प्रोष्यदेशांतेरउषित्वा आराद्दूरादेवविलोक्यसंजातोमनसिमहोत्सवोयासांताः आसनादाशयाच्च आसनाद्देहेनोत्तस्थुः आशयोंऽतःकरणं तस्मादप्यात्मनोत्तस्थुः श्रीकृष्णेनात्मनःसंश्लेषेंऽतःकरणव्यवधानमपितानासहंतेत्यर्थः व्रीडितानिलोचनान्याननानिचयासांताः अपांगैरेव वीक्षणाद्व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः साकंव्रतैरिति हास्यक्रीडावर्जनादिनियमाअपिताभ्यउत्तस्थुरित्यर्थः धृतव्रताएवोत्तस्थुरितिवा व्रतानिचयाज्ञवल्क्येनोक्तानि क्रीडांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शनम् हास्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ॥ ३१ ॥ आयां तंतंपतिंदर्शनात्पूर्वमात्मनाबुद्ध्यांतर्हृदयेपरिरेभिरेततोदृष्टिभिस्ततःसमीपमागतमात्मजैःपुत्रैर्गृहीतकंठमालिंगयंत्यइवस्वयमालिंगितवत्यइत्य

पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजातमनोमहोत्सवाः॥ उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः॥ ३१ ॥ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम्॥ निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्लवात्॥ ३२ ॥ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तथापितस्यांघ्रियुगंनवंनवम्॥ पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलापियच्छ्रीर्नजहातिकर्हिचित्॥३३॥ एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम्॥ विधायवैरंश्वसनोयथाऽनलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः॥ ३४ ॥ सएषनरलोकेस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया॥ रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतोयथा॥ ३५॥

र्थः अत्रहेतुः दुरंतभावागंभीराभिप्रायाः तदाचतासांनेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुबाष्पंवैक्लव्याद्वैवश्यादास्रवदीषत्सुस्राव अतएवधैर्यहान्याविलज्जतीनाम् हेभृगुवर्य चित्रंशृण्विति ॥ ३२ ॥ पार्श्वगतःसमीपस्थस्तत्रापिरहोगतएकांतेप्रवर्ततेस्म पदेपदेप्रतिक्षणंनवंनवमेव अत्रकैमुत्यन्यायः काविरमेतेति चलाचंचलस्वभावापि ॥ ३३ ॥ उक्तंश्रीकृष्णचरितंसंक्षिप्याह एवमितिद्वाभ्याम् क्षितेर्भारायजन्मयेषाम् अक्षौहिणीभिःकृत्वापरिवृत्तंसर्वतःप्रसृतंतेजःप्रभावोयेषाम् श्वसनोवायुर्वेणूनामन्योन्यसंघर्षेणानलंविधायमिथोदाहेनयथोपशाम्यतितद्वत् ॥ ३४ ॥ स्त्रीरत्नकूटस्थउत्तमस्त्रीकदंबस्थः ॥ ३५ ॥

---

१ अंकिताभ्रपुस्तके आत्मजैःपुत्रैः पुत्रानुद्दृश्यतत्कंठमालिंगयंत्यइवेतिपाठः टीकांतरेत्वात्मजैर्देहजैरोमांचादिभिःसहेत्यर्थःकृतः २ वर्णितस्नेहस्यविचित्रत्वादिदमध्याहृत्ययोजितमितिभाति ३ पापातिशयेनकेवलंभूभारायोत्पन्नानामित्यर्थइत्यंकिताभ्रपुस्तके

नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिःसंसारप्रतीतेःकथंभगवानवतीर्णइत्युच्यतेतत्राऽऽह उद्दामेतिद्वाभ्याम् यासामुद्दामोगंभीरोयोभावोऽभिप्रायस्तस्यपिशुनः सूचकोऽमलोवल्गुःसुंदरोहासोव्रीडाऽवलोकश्चताभ्यांनिहतःअमदनःश्रीमहादेवोपिसंमुह्यलज्जयाचापंपिनाकमजहात् एवंप्रभावायाःस्त्रिय इत्येतावद्विवक्षितम् यद्वा भगवतोमोहिनीरूपेणमहेशोपिमोहितएवमेताश्चतादृग्विलासाएवेतितथोक्तम् ताःकुहकैःकपटैर्विभ्रमैर्यस्येंद्रियंम नोविमथितुंक्षोभयितुंनशेकुर्नशक्ताः अथवानिहतस्ताडितोमदनोपिजगद्विजयीसंमुह्यतत्तत्कर्तव्यतामूढःसंश्चापंधनुर्लज्जयाऽजहाज्जहौता श्चप्रमदोत्तमाःकामविजयिन्योपीत्यादिपूर्ववत् ॥ ३६ ॥ तंश्रीकृष्णमयंप्राकृतोलोकआत्मौपम्येनस्वसादृश्येनसंगिनंमनुजंमन्यते अत्रहेतुः व्यापृण्वानंव्याप्रियमाणम् यतोऽयमबुधोऽतत्त्वज्ञः ॥ ३७ ॥ कुतइत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशस्यईशनमैश्वर्यनामैतदेव

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडाऽवलोकनिहतोमदनोपियासाम् ॥ संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमा स्तायस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ॥ ३६ ॥ तमयंमन्यतेलोकोत्यसंगमपिसंगिनम् ॥ आत्मौपम्येनमनुजं व्यापृण्वानंयतोऽबुधः ॥ ३७ ॥ एतदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः ॥ नयुज्यतेसदात्मस्थैर्यथाबुद्धिस्तदा श्रया ॥ ३८ ॥ तंमेनिरेऽबलामूढाःस्त्रैणंचानुव्रतंरहः ॥ अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा ॥ ३९ ॥ ॥इति श्रीभागवतेम०प्र०श्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

किंतत् प्रकृतिस्थोपितस्यागुणैःसुखदुःखादिभिःसदानयुज्यतइतियत् यथाऽऽत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रयापिबुद्धिर्नयुज्यतेतद्वत् वैधर्म्येदृ ष्टांतोवा आत्मस्थैःसत्ताप्रकाशादिभिर्यथाबुद्धिर्युज्यतइति एवंवा असदात्मादेहस्तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रयाबुद्धिस्तदुपाधिर्जीवोयथायुज्यतेए वंप्रकृतिस्थोपितद्गुणैर्नयुज्यतइतियदेतदीशनमीशस्येति ॥ ३८ ॥ तत्पत्न्योपितस्यतत्त्वंनजानंतीत्याह तंस्त्रैणमात्मवश्यंरहएकांतेऽनुव्रतमनुसृ तंचमेनिरे भर्तुरप्रमाणविदःप्रमाणमियत्तांमहिमानमजानंत्यइत्यर्थः ईश्वरंक्षेत्रज्ञंमतयोऽहंवृत्तयोयथास्वाधीनंस्वधर्मयोगिनंमन्यंतेतद्वत् यद्वा यथायथातासांमतयःकल्पनास्तथातथातमीश्वरंस्त्रैणादिरूपंमेनिरइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकाया मेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ एतदारभ्यपूर्वविदित्यंतोग्रंथःप्राचीनतमपुस्तकेऽधिकः

पुरोक्तंयत्प्रसंगायद्द्रौणिदंडादिविस्तरात् ॥ द्वादशेतुतदेवाथपरीक्षिज्जन्मवर्ण्यते ॥ १ ॥ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलायनम् संस्थांचपांडु
पुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयमितिप्रतिज्ञायपांडवानांराज्यस्थितिरुपोद्घातरूपासप्रसंगंसप्तमाध्यायमारभ्यनिरूपिता इदानीमौपोद्घातिकमुक्ता
नुवादपूर्वकंपृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेनविसृष्टेन तस्यजन्मादिब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १॥ सपरीक्षित् प्रेत्यदेहंत्यक्त्वा ॥२ ॥ प्रार्थयेनत्वा
ज्ञापयामीत्याह गदितुंयदिमन्यसेऽनुग्रहेणतर्हिब्रूहीति यस्यज्ञानमदाच्छुकइतिश्रवणेच्छायांकारणम् ॥ ३ ॥ निस्पृहस्यापिराज्ञःश्रीकृष्णा
नुग्रहात्ताद्दृक्पौत्रःसमजनीतिवक्तुंतस्यश्रीकृष्णेभक्त्युद्रेकमाह अपीपलदितित्रिभिः पितृवदपीपलत्पालयामास ॥४॥ कृतवस्तदुपार्जिता

शौनकउवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ॥ उत्तरायाहतोगर्भईशेनाजीवितःपुनः ॥ १ ॥ तस्य
जन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचमहात्मनः ॥ निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा ॥ २ ॥ तदिदंश्रोतुमिच्छामि
गदितुंयदिमन्यसे ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः ॥ ३ ॥ सूतउवाच अपीपलद्धर्मराजःपि
तृवद्रंजयन्प्रजाः ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादानुसेवया ॥ ४ ॥ संपदःक्रतवोलोकामहिषीभ्रातरोमही ॥
जंबूद्वीपाधिपत्यंचयशश्चत्रिदिवंगतम् ॥ ५ ॥ किंतेकामाःसुरस्पार्हामुकुंदमनसोद्विजाः ॥ अधिजह्रुर्मुदंरा
ज्ञःक्षुधितस्ययथेतरे ॥६॥ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन ॥ ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥ ७ ॥
अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् ॥ अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससमच्युतम् ॥८॥ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंत
प्तकांचनकुंडलम् ॥ क्षतजाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् ॥ परिभ्रमंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदांमुहुः ॥ ९ ॥

लोकाश्च ॥ ५ ॥ सुरस्पार्हाःसुराणांस्पृहणीयास्तेसंपदादयःकामाविषयाराज्ञःकिंमुदंप्रीतिमधिजह्रुःकृतवंतः नकृतवंतइत्यर्थः अत्रहेतुः मु
कुंदेएवमनोयस्येति क्षुधितस्यान्नैकमनसोयथेतरेस्रक्चंदनादयोनकुर्वंतितद्वत् ॥ ६ ॥ प्रस्तुतमाह मातुरिति सपरीक्षित् ॥ ७ ॥ पुरटंसुवर्णम्
स्फुरत्पुरटमौलिर्यस्यास्तितम् व्रीह्यादिभ्यश्चेतिइनिप्रत्ययः अपीच्यमतिसुंदरंदृश्यतइतिदर्शनंरूपंयस्यतम् तडिद्वद्वाससीयस्येतिश्यामांमिति
चपदाभ्यांविद्युद्युक्तमेघोपमासूचिता अच्युतमविकारम् ॥८॥ तप्तंदाहोत्तीर्णंयत्कांचनंतन्मयेकुंडलेयस्य क्षतजाक्षंसंरंभादत्यारक्तनेत्रम् ॥ ९ ॥

---

१ चिंतांप्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातंविदुर्बुधाः २ अहोमद्भक्तस्यापिगर्भेऽस्त्रपीडेतिक्रोधादितिभावः

अस्त्रतेजोविषमंतंविनाशयंतम् नीहारंहिमंगोपतिःसूर्यइव सन्निकर्षेसमीपेददर्श दृष्ट्वाचासौकइतिपर्यैक्षतवितर्कितवान् ॥ १० ॥ अमेयात्माकथंतद्विधूतवानित्यवितर्क्यरूपः धर्मंगोपायतीतिधर्मगुप् यद्वा धर्मंगोपायंतीतिधर्मगुपोराजानस्तत्प्रभुस्तेषामपिपालकत्वात् दशमासपरिच्छेद्यस्यतस्यमिषतःपश्यतोयत्रदृष्टस्तत्रैवांतर्हितोनत्वन्यत्रगतः यतोविभुःसर्वगतः ॥ ११ ॥ उदर्कउत्तरफलम् सर्वगुणानामुत्तरो[illegible]धिक्यसूचकेलग्ने तत्रहेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैःसहितानांशुभग्रहाणामुदयोयस्मिन् ॥ १२ ॥ जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहम् ॥ १३ ॥ वरान् श्रेष्ठान् स्वन्नंशोभनमन्नंच तीर्थविद्दानकालज्ञः यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचना

अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः ॥ विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ ॥ १० ॥ विधूयतदमेयात्मा भगवान्धर्मगुब्विभुः ॥ मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ॥ ११ ॥ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये ॥ जज्ञेवंशधरःपांडोर्भूयःपांडुरिवोजसा ॥ १२ ॥ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ॥ जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम् ॥ १३ ॥ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ॥ प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित् ॥ १४ ॥ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् ॥ एषह्यस्मिन्प्रजातंतौकुरूणांपौरवर्षभ ॥ १५ ॥ दैवेनाप्रतिघातेनशुक्लेसंस्थामुपेयुषि ॥ रातोवोऽनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ १६ ॥ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः ॥ भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहान् ॥ १७ ॥

त्ततःपूर्वंप्रादात् आमान्नंवा प्रजातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले पुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षयमितिस्मृतेः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् आयांतिहिनृपश्रेष्ठपुण्याहमितिचाब्रुवन्निति च ॥ १४ ॥ हेपौरवर्षभकुरूणांकुरुवंश्यानांशुक्लेशुद्धेऽस्मिन्प्रजातंतौ दैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेनदुर्वारेण संस्थांनाशमुपेयुषिगतेसतिवोऽनुग्रहार्थाययस्मात्प्रभवनशीलेनश्रीविष्णुनारातोदत्तस्तस्माल्लोकेविष्णुरातइतिनाम्नाभविष्यतिमहाभागवतश्च गुणैश्चमहान्भविष्यति नात्रसंदेहइतितंराजानंब्राह्मणाऊचुरितित्रयाणामन्वयः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ सप्तमश्लोकस्थमेतदत्रान्वितम् २ इदमर्धांतरमंकितपुस्तकांतरेषुपुरातनेष्वंकितांध्रपुस्तकेचनास्ति ३ सर्वेगुणाएत्रोदर्काउत्तरफलानियस्मिन्निति समासेफलितमिदम् ४ पुरूणामितिक्वचित्पाठः ५ ब्रुवंतिचेत्यर्थः आयांतिहिगृहंतस्मात्सूर्यग्रहशताधिकमित्यपिपाठः तदातुपुत्रजन्माख्यंसूर्यग्रहशताधिकंपर्वेत्यर्थः

महाभागवतोभविष्यतीत्युक्तेल्हृष्टः पृच्छति अपिस्वित्किंस्वित् साधुवादेनयशसासत्कीर्त्याचानुवर्तिताभविष्यतीतिपूर्वस्यैवातःपरमप्यनुषंगः ॥ १८ ॥ प्रजानामवितारक्षकःमानवोमनोःपुत्रः ब्राह्मणेषुहितःसत्यप्रतिज्ञश्चश्रीरामोयथा ॥ १९ ॥ उशीनरदेशाधिपतिःशिबिः येन स्वमांसंश्येनायदत्त्वाशरणागतःकपोतोरक्षितः स्वानांज्ञातीनांयज्वनांचयशोविस्तारकोदौष्यंतिर्भरतइव ॥ २० ॥ अर्जुनयोःपार्थकार्तवीर्ययोः ॥ २१ ॥ हिमवानिवसतांनिषेव्योऽनन्यगतिकत्वेन वसुधेवतितिक्षुःक्षंता प्रीत्यामातापितराविवसहिष्णुः ॥ २२ ॥ पितामहोब्रह्मातेन समः साम्येसमत्वे रमाश्रयोहरिः ॥ २३ ॥ सर्वैःसद्गुणैर्माहात्म्यंयत्तस्मिन्श्रीकृष्णतुल्यः ॥ २४ ॥ धृत्याधैर्येण सद्ग्रहःसन्भद्रोग्रहोऽभिनिवेशोयस्यसः आहर्ताकर्ता ॥ २५ ॥ राजर्षीणांजनमेजयादीनाम् ॥ २६ ॥ द्विजपुत्रेणप्रेरितात्तक्षकादात्मनोमृत्युमुपश्रुत्यविरक्तःसन्हरेःपदंप्रपत्स्यतेभजिष्यति ॥ २७ ॥

युधिष्ठिरउवाच अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ॥ अनुवर्तितास्विद्यशसासाधुवादेनसत्तमाः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणाऊचुः पार्थप्रजाऽवितासाक्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः ॥ ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा ॥ १९ ॥ एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरःशिबिः ॥ यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्वनाम् ॥ २० ॥ धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ॥ हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइवदुस्तरः ॥ २१ ॥ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव ॥ तितिक्षुर्वसुधेवासौसहिष्णुःपितराविव ॥ २२ ॥ पितामहसमःसाम्येप्रसादेगिरिशोपमः ॥ आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोरमाश्रयः ॥ २३ ॥ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः ॥ रंतिदेवइवोदारोययातिरिवधार्मिकः ॥ २४ ॥ धृत्याबलिसमःकृष्णेप्रह्लादइवसद्ग्रहः ॥ आहर्तैषोऽश्वमेधानांवृद्धानांपर्युपासकः ॥ २५ ॥ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचोत्पथगामिनाम् ॥ निग्रहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यकारणात् ॥ २६ ॥ तक्षकादात्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् ॥ प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः ॥ २७ ॥

१ शृंगिनाम्ना २ उपसर्जितादित्यस्यायमर्थः

ततश्चजिज्ञासितमात्मनोयाथात्म्यंयेनसः इदंशरीरंगंगायांहित्वाऽकुतोभयंपदंयास्यति अद्धानिश्चयेन ॥ २८ ॥ लब्धाअपचितिःपूजायैस्ते ॥ २९ ॥ परीक्षिदितिनामनिर्वक्ति सएषइति यद्यस्मात्प्रभुःसमर्थःसन्गर्भेदृष्टंपुरुषमनुध्यायन्निहदृश्यमानेषुनरेषुमध्येसर्वमपिनरंपरीक्षेताऽय मसौभवेन्नोवेतिविचारयेद्तःपरीक्षिदितिविख्यातः पूर्वदृष्टमितिवापाठः तदामातृगर्भेपूर्वंदृष्टमित्यर्थः ॥ ३० ॥ शुक्लेशुक्लपक्षेसप्रसिद्धउडुपो

जिज्ञासितात्मयाथात्म्योमुनेर्व्याससुतादसौ ॥ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥ २८ ॥ इतिराज्ञउपादिश्यविप्राजातककोविदाः ॥ लब्धाऽपचितयःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृहान् ॥ २९ ॥ सएषलोकविख्यातःपरीक्षिदितियत्प्रभुः ॥ गर्भेदृष्टमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्विह ॥ ३० ॥ सराजपुत्रोववृधआशुशुक्लइवोडुपः ॥ आपूर्यमाणःपितृभिःकाष्ठाभिरिवसोऽन्वहम् ॥ ३१ ॥ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया ॥ राजाऽलब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंडयोः ॥ ३२ ॥ तदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोऽच्युतचोदिताः ॥ धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांदिशिभूरिशः ॥ ३३ ॥ तेनसंभृतसंभारोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयज्ञैःसमयजद्धरिम् ॥ ३४ ॥ आहूतोभगवान्राज्ञायाजयित्वाद्विजैर्नृपम् ॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृदांप्रियकाम्यया ॥ ३५ ॥ ततोराज्ञाभ्यनुज्ञातःकृष्णयासहबंधुभिः ॥ ययौद्वारवतींब्रह्मन्सार्जुनोयदुभिर्वृतः ॥ ३६ ॥ इ० भा० म० प्र० परीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ६९ ॥

ऽन्वहंयथाकाष्ठाभिःपंचदशकलाभिरापूर्यमाणोवर्धतेएवंपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिःकामैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोववृधे ॥ ३१ ॥ पूर्वमपकृष्योक्तानश्वमेधान्स्वावसरेसप्रकारंकथयति ज्ञातिद्रोहस्यहानेच्छयायक्ष्यमाणःकरदंडयोरन्यत्रताभ्यांविनाऽलब्धधनोदध्यौचिंतयामास करदंडजस्यपरिजनभरणमात्रोपक्षीणत्वात् ॥ ३२ ॥ प्रहीणंमरुत्तस्ययज्ञेत्यक्तंसुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ॥ ३३ ॥ संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतोज्ञातिद्रोहात् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ लब्धोपचितयइतिपाठेपिसएवार्थः २ युधिष्ठिरः ३ उदीच्यांदिशिप्रहीणमित्यन्वयः प्राचीनतरेपुस्तकेउदीच्याभूरिशोदिशइतिपाठः तदाउदीच्यादिशःसकाशादाजह्रुरित्यन्वयः ४ यज्ञैःसमयजदित्यंकितांधपुस्तकेपाठः ५ एतच्छ्लोकद्वयमष्टसुप्राचीनपुस्तकेष्वंकितांधपुस्तकेटीकांतरपुस्तकेषुचमूलएवास्ति ६ ज्ञातिद्रोहजनितपापस्य ७ करःषष्ठांशग्रहणम् दंडोदुष्टनिग्रहजनितोधनलाभः ८ मूलेदध्यौनान्यत्रेतिपाठेनलब्धधनइत्यन्वयः

निर्गमोधृतराष्ट्रस्यविदुरोक्त्यात्रयोदशे ॥ उक्तःपौत्राभिषेकेणवक्तुंराज्ञोमहापथम् ॥ १ ॥ इदानींपरीक्षितःकलिनिग्रहादिकर्माणिकथयि
ष्यन्विदुरागमनेनधृतराष्ट्रप्रस्थानंततोर्जुनागमनंततःश्रीकृष्णांतर्धानंनिशम्यपांडवप्रस्थानंचनिरूपयतित्रिभिरध्यायैः गतिंहरिम् तयाऽऽत्मग
त्याऽवाप्तंविविदिषितंज्ञातुमिष्टंसर्वंयेन ॥ १ ॥ तदेवाऽऽह यावतःकर्मयोगव्रतादिविषयान्प्रश्नान्प्रथमंकृतवान् कौषारवस्यमैत्रेयस्यपुरतः प
श्चान्निचतुःप्रश्नार्थज्ञानमात्रेणगोविंदेजातैकभक्तिःकृतार्थःसंस्तेभ्यःप्रश्नेभ्यउपरराम ततःपरंनविजिज्ञासितवान् ॥ २ ॥ सूतःसंजयः शार

सूतउवाच विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिम् ॥ ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविविदिषितः ॥ १ ॥
यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गोविंदेतेभ्यश्चोपरराम ह ॥ २ ॥ तंबंधुमागतंदृष्ट्वा
धर्मपुत्रःसहानुजः ॥ धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसूतःशारद्वतःपृथा ॥ ३ ॥ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्तराकृपी ॥
अन्याश्चजामयःपांडोर्ज्ञातयःससुताःस्त्रियः ॥ ४ ॥ प्रत्युज्जग्मुःप्रहर्षेणप्राणंतन्वइवागतम् ॥ अभिसंगम्य
विधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः ॥ ५ ॥ मुमुचुःप्रेमबाष्पौघंविरहौत्कंठ्यकातराः ॥ राजातमर्हयांचक्रेकृतासनप
रिग्रहम् ॥ ६ ॥ तंभुक्तवंतमासीनंविश्रांतंसुखमासने ॥ प्रश्रयावनतोराजाप्राहतेषांचशृण्वताम् ॥ ७ ॥ यु
धिष्ठिरउवाच अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ॥ विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्समातृकाः
॥ ८ ॥ कयावृत्त्यावर्तितंवश्चरद्भिःक्षितिमंडलम् ॥ तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानिसेवितानीहभूतले ॥ ९ ॥

द्वतःकृपः पृथाकुंती ॥ ३ ॥ कृपीद्रोणभार्या जामयोज्ञातिभार्याः अन्याश्चस्त्रियः ॥ ४ ॥ प्राणंतन्वइवेतिकुतश्चिन्मूर्छादिदोषतःप्राणेऽवस
न्नेसतितन्वःकरांघ्र्यादयोनिश्चेष्टाभवंतिपुनस्तस्मिन्नाविर्भूतेयथोत्तिष्ठंतितद्वत् ॥ ५ ॥ विरहेणयदौत्कंठ्यंतेनकातराविवशाः ॥ ६ ॥ तंवि
दुरम् ॥ ७ ॥ पक्षिणोह्यपत्यानियथाऽतिस्नेहेनपक्षच्छाययावर्धयंतितद्वद्युष्मत्पक्षपातच्छाययासमेधितान्वर्धितान्नोऽस्मान्किंस्मरथ समे
धितत्वमेवाऽऽह विपद्गणाद्यस्मान्मोचिताःस्मः ॥ ८ ॥ वोयुष्माभिःकयावृत्त्यावर्तितंदेहवृत्तिःकृता कानिचतीर्थादीनिसेवितानीति ॥ ९ ॥

१ बहुषुपुस्तकेषुमहोदयमितिपाठोयद्यपिदृश्यतेतथापिसोऽयुक्तः उत्तरत्रावतरणेपांडवप्रस्थानंचेतिकथनात् प्राचीनपुस्तकयोरंकितांध्रपुस्तकेचतथापाठदर्शनाच्च
२ आत्मगतिरूपहरिज्ञानेनेत्यर्थः

भवतांचतीर्थाटनंनस्वार्थंकिंतुतीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधाइति मलिनजनसंपर्केणमलिनानितीर्थानिसंतःपुनःस्वयंतीर्थीकुर्वंति स्वांतं मनस्तत्रस्थेन स्वस्यांतःस्थितेनेतिवा ॥ १० ॥ अपिकिंसुखमासते भवद्भिःक्वापिदृष्टाःश्रुतावा ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदुकुलक्षयावर्णनेकारणमाह नन्विति ॥ १३ ॥ श्रेयस्कृत्तत्त्वमुपदिशन् ॥ १४ ॥ ननुशूद्रोऽसौकथमुपदिशेत् नह्यसौशूद्रःकिंतुयमस्तद्रूपेणासीत् किंतत्रकारणं यमेचात्रागतेऽमुत्रकोदंडधरइत्यपेक्षायामाह अबिभ्रदिति धृतवानित्यर्थः मांडव्यस्यशापात् तथाहि क्वचिच्चोराननुधावंतोराजभटामांडव्यस्यक्षेपेस्तपश्चरतःसमीपेतान्संप्राप्यतेनसहनिबध्यानीयराज्ञेनिवेद्यतदाज्ञयासर्वान्शूलमारोपयामासुः ततोराजातमृषिंज्ञात्वाशूलादवतार्यप्रसादयामास ततोमुनिर्यमंगत्वाकुपितउवाच कस्मादहंशूलमारोपितइति तेनोक्तंत्वंबाल्येशलभंकुशाग्रेणाविध्यक्रीडितवानिति तच्छ्रुत्वामांडव्यस्तंशशाप बाल्येऽजानतोमेमहांतंदंडंयतस्त्वंकारितवानतःशूद्रोभवेति ॥ १५ ॥ इदानींराज्यस्यापकर्षंनिरूपयितुमुत्कर्षंनिगमयति युधिष्ठिरइति कुलंधरंवंशधरम् ॥ १६ ॥ तदीहयागृहव्यापारेणप्रमत्तानाम् अत्यक्रामदायुःकालोऽतिक्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः ॥ १७ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा ॥ १८ ॥

भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूताःस्वयंविभो ॥ तीर्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतस्थेनगदाभृता ॥ १० ॥ अपिनःसुहृदस्तातबांधवाःकृष्णदेवताः ॥ दृष्टाःश्रुतावायदवःस्वपुर्यांसुखमासते ॥ ११ ॥ इत्युक्तोधर्मराजेनसर्वंतत्समवर्णयत् ॥ यथाऽनुभूतंक्रमशोविनायदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥ नन्वप्रियंदुर्विषहंनृणांस्वयमुपस्थितम् ॥ नावेदयत्सकरुणोदुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतोदेववत्सुखम् ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यश्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीतिमावहन् ॥ १४ ॥ अबिभ्रदर्यमादंडंयथावदघकारिषु ॥ यावद्दधारशूद्रत्वंशापाद्वर्षशतंयमः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् ॥ भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया ॥ १६ ॥ एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानांतदीहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः ॥ १७ ॥ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदंभयमागतम् ॥ १८ ॥

१ नावेदयदित्यपिपाठः २ स्वकैरित्यपिपाठःक्व० ३ सूतोक्तिरियम् ४ तत्कालातिक्रमणम् तमभिप्रेत्येतिक्वचित्पाठः तत्रतंविनाशकालमित्यर्थः ५ भयंमृत्युभयम्

ननुतत्प्रतीकारःक्रियतांकिंनिर्गमनेनतत्राऽऽह प्रतिक्रियेति सर्वेषामिति यैःप्रतिकर्तव्यंतेषामपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कथंधनादिवियोगःसोढुं शक्योऽतआह येनचेति अभिपन्नोऽभिग्रस्तः ॥ २० ॥ अत्रावस्थानमतिदैन्यमितिदर्शयन्वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रितिसप्तभिः आत्माचदेहः ॥ २१ ॥ येनपुत्राहतास्तेनभीमेनदत्तंपिंडंगृहपालइव गृहपालःश्वा ॥ २२ ॥ निसृष्टःप्रक्षिप्तः गरोविषम् दूषिताअवमताः तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिःकियत्प्रयोजनम् नकिंचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्यापितवैवंदैन्यमनुभवतोऽपि परैतिक्षीयते अतएवंधीरोभवेति

प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो॥ सएवभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः ॥ १९ ॥ येनचैवाभिपन्नोयंप्राणैःप्रियतमैरपि ॥ जनःसद्योवियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः ॥ २० ॥ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्ते विगतंवयः॥ आत्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपाससे ॥ २१॥ अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशाययाभवान् ॥ भीमेनावर्जितंपिंडमादत्तेगृहपालवत् ॥ २२ ॥ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः ॥ हृतंक्षेत्रंधनंयेषां तद्दत्तैरसुभिःकियत् ॥ २३ ॥ तस्यापितवदेहोयंकृपणस्यजिजीविषोः॥ परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससी इव ॥ २४ ॥गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंधनः॥अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः॥२५॥ यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः॥ २६ ॥ अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान्॥ इतोऽर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः ॥ २७ ॥ एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितोत्याजमीढः॥ छित्त्वास्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृसंदर्शिताध्वा ॥ २८ ॥

॥ २४ ॥ किंलक्षणोधीरइत्यपेक्षायामाह गतस्वार्थंयशोधर्मादिशून्यम् मुक्तबंधनस्त्यक्ताभिमानः क्वगतइत्यविज्ञातागतिर्यस्य सधीरः प्राप्तदुःखस्यस्वयंसहनेनमुक्तिप्राप्तेः ॥ २५ ॥ नरोत्तमस्तुततःप्रागेवकृतप्रतीकारः स्वकात्स्वतएव परतःपरोपदेशतोवा ॥ २६ ॥ त्वंतुनरोत्तमोनाभूरतइदानींधीरोभवेत्याह अथेति अर्वागर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः गुणान्धैर्यदयादीन्विकर्षत्याच्छिनत्तीतितथा ॥ २७ ॥ आजमीढोऽजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवंबोधितःसन् द्रढिम्नश्चित्तदार्ढ्यात् भ्रात्रासंदर्शितोऽध्वाबंधमोक्षयोर्मार्गोयस्यसः ॥ २८ ॥

---

१ इदमग्रिममवतरणंचात्रासंगतमिवभाति अथोदीचीमितिश्लोकावतरणेधीरोभवेत्युक्तेः षट्सुप्राचीनेषुपुस्तकेषुतयोरनुपलब्धेश्च २ येनकालेन ३ भीमापवर्जितमितिप्राचीनतरेपुस्तकेंऽकितांध्रपुस्तकेचपाठः अयमेवयुक्तइतिभाति टीकायांदत्तमित्यर्थकरणस्वरसात् ४ वनमोक्षयोरित्यपिक्वचित्पाठः

सुबलस्यपुत्रीगांधारीसाध्वीसुशीलाहिमालयंप्रयांतंपतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमादिदुःखबहुलंहिमवंतंगताऽतआह न्यस्तदंडानांप्रहर्षोयस्मिंस्तम् दुःखदमपिकेषांचित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्रदृष्टांतः मनःस्विनांशूराणांयुद्धेसंस्तीव्रःसंप्रहारोयथा पाठांतरे सत्संप्रहारंयुद्धंयथेति ॥ २९ ॥ कृतंमैत्रंमित्रदैवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्य पितरौविदुरधृतराष्ट्रौ ॥ ३० ॥ हेगावल्गणेगवल्गणस्यपुत्रसंजय ॥ ३१ ॥ अकृतप्रज्ञेमंदमतौ शमलमपराधमाशंसमानआशंकमानः भार्ययासह ॥ ३२ ॥ यावरक्षतांतौ इतःस्थानात् ॥ ३३ ॥ कृपयास्नेहवैक्लव्याच्चातिपीडितआत्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन्विरहकर्शितश्चसूतःसंजयोनप्रत्युत्तरमाह ॥ ३४ ॥ आत्मनाबुद्ध्याऽऽत्मानंमनोविष्टभ्यधैर्ययुक्तंकृत्वा प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ॥ ३५ ॥ गांधार्याश्च व्यवसितंनिश्चितम् यतोमुषितोवंचितोऽस्मीति ॥ ३६ ॥ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन्नथनारदआजगाम अत्रास्तिकचित्पुस्तकेपाठांतरंतदुल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाहराजानत्वभ्यर्चयत् शोकाक्रांतःकृपाविष्टःश्रद्धयारहितःपुमान् गुरुदेवद्विजातीनांपूजनंनसमाचरेदितिस्मृतेः ॥ ३७ ॥

पतिंप्रयांतंसुबलस्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी ॥ हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः ॥ २९ ॥ अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभूमिरुक्मैः ॥ गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच ॥ ३० ॥ तत्रसंजयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥ गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ॥ ३१ ॥ अंबाचहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् ॥ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया ॥ आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ॥ ३२ ॥ पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् ॥ अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ॥ ३३ ॥ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्शितः ॥ आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ॥ ३४ ॥ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ संजयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन ॥ गांधार्यावामहाबाहोमुषितोऽस्मिमहात्मभिः ॥ ३६ ॥ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबुरुः ॥ प्रत्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥

१ जितेंद्रियाणाम् २ नेत्राभ्यामित्यर्थः ३ सःभार्ययेतिच्छेदः ४ अभ्यर्चयन्मुनिमित्येवंरूपमिलिंग्याख्येयम् प्राचीनतमयोःपुस्तकयोर्मूलेतथापाठस्योपलंभात् एकस्मिन्पुस्तके मुनिमितिपाठांतरमितिटीकापाठस्योपलंभाच्च

नाहंवेदवेद्मि तपस्विनीदुःखयुक्ता अपारेशोकार्णवेभगवांस्त्वमेवपारदर्शकः अतोब्रूहीतिशेषः ॥ ३८ ॥ आदावेवयथावृत्तकथनशोकेनमू
र्छितःपतेदितिप्रथमंतावच्छोकमुपशमयति कंचनमाशुचोमाशोचः नकेवलंतानेव यद्यस्मादीश्वराधीनंजगत् ॥ ३९ ॥ तदेवाऽऽह लोकाइ
तिसंयुनक्तिसंयोजयतिवियुनक्तिवियोजयतिच ॥ ४० ॥ गावोबलीवर्दानसिनासिकायांप्रोतास्तंत्यांदीर्घतंत्यांदामभिर्बद्धाःस्वामिनोबलिं
वहंतियथाएवंवाक्तंत्यांकर्तव्याकर्तव्यविधायकवेदलक्षणायांनामभिर्ब्राह्मणोब्रह्मचारीत्यादिवर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धाःपरमेश्वरस्यबलिंतेनप्रेरि
ताःसर्वेवहंतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ प्रवृत्तौपारतंत्र्यमुक्त्वासंयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणांक्रीडासाधनानाम् ॥ ४२ ॥ ईश्वराधी

युधिष्ठिरउ० नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः ॥ अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगताचतपस्विनी ॥ कर्णधारइ
वापारेभगवान्पारदर्शकः ॥ ३८ ॥ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः ॥ माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरव
शंजगत् ॥ ३९ ॥ लोकाःसपालायस्येमेवहंतिबलिमीशितुः ॥ ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ॥ ४० ॥
यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यांबद्धाःस्वदामभिः ॥ वाक्तंत्यांनामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ॥ ४१ ॥ यथाक्रीडो
पस्कराणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम् ॥ ४२ ॥ यन्मन्यसेध्रुवंलोकम
ध्रुवंवानचोभयम् ॥ सर्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ॥ ४३ ॥ तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमा
त्मनः ॥ कथंत्वनाथाःकृपणावर्तेरंस्तेचमांविना ॥ ४४ ॥ कालकर्मगुणाधीनोदेहोऽयंपांचभौतिकः ॥ कथम
न्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ॥ ४५ ॥

नत्वात्वशोकःकार्यइत्युक्तम् लोकतत्त्वेचविचार्यमाणेनिर्विषयोयंशोकइत्याह यद्यदिलोकंजनंध्रुवंजीवरूपेण अध्रुवंदेहरूपेण नचेति नध्रु
वंनाप्यध्रुवम् शुद्धब्रह्मरूपेणानिर्वचनीयत्वेनवा उभयंवाचिज्जडांशतः सर्वथाचतुर्ष्वपिपक्षेषुतेपित्रादयोनशोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेहएवकेव
लंशोकहेतुःसचाज्ञानमूलइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तस्मान्मांविनाकथंतेवर्तेरन्नित्यात्मनोमनसोवैक्लव्यंव्याकुलतांत्यज ॥ ४४ ॥ तत्रत्वद्देहतस्तेषां
वृत्तिरेतत्तावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमित्तम् गुणाउपादानम् तदधीनःपांचभौतिकोजडस्तद्विभागेनाशवांश्च सर्पग्रस्तो
ऽजगरगिलितोयथान्यंनरक्षतितद्वत् ॥ ४५ ॥

---

१ विगमोवियोगः २ वर्तेरन्वनमाश्रिताइति वर्तेरम्बतमांविनेतिचपाठः।प्राचीनपुस्तकेषुदृश्यनेतत्रटीकानुकूल्यंविचारणीयम्

ईश्वरेणविहितावृत्तिश्चसर्वतःसुलभैवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रैतेष्वहस्तादिष्वपिफल्गून्यल्पानि एवंजीवःसर्वोऽपिजीवस्यसर्वस्यजीवनंजीविका एतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ॥ ४६ ॥ मोहनिवृत्त्यर्थंद्वैतस्यावस्तुत्वमाह तदिदमहस्तसहस्तादिरूपं जगत्त्वदृग्भगवानेवनततःपृथक् सचैकएवनतुनाना ननुसजातीयविजातीयभेदेप्रत्यक्षेकुतएतत्तत्राऽऽह आत्मनांभोक्तॄणामात्मास्वरूपम् अतोनसजातीयभेदः अंतरोऽनंतरश्चअंतर्बहिश्चभोक्तृभोग्यरूपश्चभाति अतोनविजातीयभेदोऽपि नन्वेकःकथंतथाप्रतीयतेऽतआह मायया बहुधाभातितंपश्येति ॥ ४७ ॥ क्कासावस्तीदृशोमहामायावी द्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्यांभूम्याम् अभवायनाशाय ॥ ४८ ॥

अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् ॥ फल्गूनितत्रमहतांजीवोजीवस्यजीवनम् ॥ ४६ ॥ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् ॥ अंतरोऽनंतरोभातिपश्यतंमाययोरुधा ॥ ४७ ॥ सोऽयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः ॥ कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवायसुरद्विषाम् ॥ ४८ ॥ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते ॥ तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥ धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया ॥ दक्षिणेनहिमवतऋषीणामाश्रमंगतः ॥ ५० ॥ स्रोतोभिःसप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् ॥ सप्तानांप्रीतयेनानासप्तस्रोतःप्रचक्षते ॥ ५१ ॥

तर्हिश्रीकृष्णोऽत्रास्तीत्यत्रैवास्थांमाकृथाइत्याह तच्चदेवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षते यदुकुलक्षयमितिद्वदिस्थम् ततो निजंधामयास्यतिततोयूयमपिगच्छतेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवदेवनावर्णयत् ॥ ४९ ॥ तदेवंशोकमास्थांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयति धृतराष्ट्रइतिषड्भिः हिमवतोदक्षिणेभागे ॥ ५० ॥ तदपिकुत्रेत्याह स्रोतोभिरिति यावैप्रसिद्धास्वर्धुनीसाआत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिःस्रोतोभिःप्रवाहैःसप्तानामृषीणांप्रीतये अतएवतत्तीर्थंसप्तस्रोतोवदंति ॥ ५१ ॥

---

१ फल्गूनिमनुष्यादीनिमहतांराक्षसादीनांजीवनम् एवंजीवइतिपाठःप्राचीनएकस्मिन्पुस्तके २ बहुषुपुस्तकेषुनाम्नेतिपाठोदृश्यतेसचव्याख्यानविरुद्धः

तत्रतेनकृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानंहोमोऽभक्षणंचेतिनियमाउक्ताः भक्षस्थानेअपांस्वीकारादब्भक्षः उपशांतआत्माय स्यसः विगताःपुत्राद्येषणायस्मादितियमाउक्ताः ॥ ५२ ॥ जितासनइत्यादिनाआसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ता ध्वस्तारजःसत्त्वतमोरूपामलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम् ॥ ५३ ॥ समाधिमाह विज्ञानेतिद्वाभ्याम् आत्मानंमनोऽहंकारास्पदंस्थूलदेहाद्वियोज्यविज्ञानात्मनिबुद्धौसंयोज्यैकीकृत्यतंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्यतंचक्षेत्रज्ञंद्रष्टृंशाद्वियोज्याऽऽधारे आश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्रविलाप्य घटांबरंघटोपाधेर्वियोज्ययथामहाकाशेप्रविलाप्यतेतद्वत् ॥ ५४ ॥ व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति अंतर्गुण

स्नात्वानुसवनंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि ॥ अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ॥ ५२ ॥ जितासनोजितश्वासःप्रत्याहृतषडिंद्रियः ॥ हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥ विज्ञानात्मनिसंयोज्य क्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारेघटांबरमिवांबरे ॥ ५४ ॥ ध्वस्तमायागुणोदर्कोनिरुद्धकरणाशयः ॥ निवर्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाचलः ॥ ५५ ॥ तस्यांतरायोमैवाभूःसंन्यस्ताखिलकर्मणः ॥ सवाअद्यतनाद्राजन्परतःपंचमेहनि ॥ कलेवरंहास्यतिस्वंतच्चभस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥ दह्यमानेऽग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीसहोटजे ॥ बहिःस्थितापतिंसाध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

क्षोभाद्वाबहिरिंद्रियविक्षेपाद्वाव्युत्थानंभवेत्तदुभयंतस्यनास्ति यतोध्वस्तोमायागुणानामुदर्कउत्तरफलंवासनायस्यसः निरुद्धानिकरणानि चक्षुरादीन्याशयोमनश्चयस्यसः अतएवनिवर्तितोऽखिलआहारोभोज्यमिंद्रियैर्विषयाहरणंवायेनसः स्थाणुरिवनिश्चलआस्ते ॥ ५५ ॥ तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतंप्रत्याह तस्येति अंतरायोविघ्नः मैवाभूरित्यडागमश्छांदसः दर्शनमपितावत्कुर्यामित्युद्यतंप्रत्याह सवैअद्यतनादह्नः परतउत्तरत्र स्वंस्वाधीनम् तर्हितद्दाहार्थंगमिष्यामिनेत्याह तच्चेति ॥ ५६ ॥ तर्हिगांधार्यानयनायगमिष्यामिनेत्याह पत्युर्देहेसहोटजेपर्णशालासहितेयोगाग्निनासहगार्हपत्यादिभिर्दह्यमानेतस्यपत्नीबहिःस्थितासतीतंपतिमन्वग्निंवेक्ष्यतिप्रवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

---

१ रिवाधुनेतिकेषुचित्पु० पाठः

तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमेवनेत्याह विदुरस्तुतन्निशाम्यदृष्ट्वाभ्रातुःसुगत्याहर्षस्तन्मृत्युनाशोकश्चताभ्यांयुक्तस्तस्मात्स्थानात्तीर्थानिसेवितुं गंतागमिष्यति ॥ ५८ ॥ शुचःशोकान् ॥ ५९ ॥ ॥ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥७॥ ॥ चतुर्दशेत्वरिष्टानिदृष्ट्वा राजाविशंकितः ॥ अश्रृणोदर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्यचेतिचकारेणाभिप्रायंचज्ञातुम् ॥१॥ कतिचित्सप्त तदाकाला तिक्रमेऽपिततोद्वारकातोनायान्नागतः निमित्तान्युत्पातान् कुरूद्वहोयुधिष्ठिरः ॥२॥ रौद्रांघोराम् तदेवाऽऽह विपर्यस्ताकृतुधर्मायस्मिंस्तस्यवा

विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशाम्यकुरुनंदन॥ हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंतातीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं नारदःसहतुंबुरुः॥ युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाऽजहाच्छुचः॥५९॥ ॥ इतिश्रीभा० म० प्रथमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥ ॥७॥ सूतउवाच संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया॥ ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्य कृष्णस्यचविचेष्टितम्॥ १ ॥ व्यतीताःकतिचिन्मासास्तदानायात्ततोर्जुनः॥ ददर्शघोररूपाणिनिमित्तानिकुरूद्वहः॥ २ ॥ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः ॥ पापीयसींनृणांवार्ताक्रोधलोभानृतात्मनाम्॥ ३ ॥ जिह्मप्रायंव्यवहृतंशाठ्यमिश्रंचसौहृदम्॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कनम्॥४॥ (कन्याविक्रयिणं[1] तातंसुतंपित्रोरपोषकम्॥ ब्राह्मणान्वेदविमुखान्शूद्रान्वैब्रह्मवादिनः॥) निमित्तान्यत्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणाम् ॥ लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः॥५॥ युधिष्ठिरउवाच संप्रेषितोद्वारकायांजिष्णुर्बंधुदिदृक्षया॥ ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ॥ ६ ॥ गताःसप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः॥ नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ॥ ७ ॥ अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोऽयमुपस्थितः॥ यदात्मनोऽगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति॥८॥

र्तांजीविकाम् क्रोधलोभानृतैर्युक्तआत्मायेषाम् ॥३॥ जिह्मप्रायंकपटबहुलम् व्यवहृतंव्यवहारम् शाठ्यंवंचनंतन्मिश्रंसौहृदंसख्यम् पित्रादीनांस्वप्रतियोगिभिःकल्कनंकलहादि॥४॥अत्यरिष्टान्यत्यंतमशुभानिदृष्ट्वा नृणांलोभाद्यधर्मप्रकृतिंचदृष्ट्वाअनुजंभीमम ॥५॥६॥ वेतिवितर्के कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहंनवेद्मि ॥७॥ अपिकिं यदाआत्मनआक्रीडंक्रीडासाधनमंगंमनुष्यनाट्यमुत्स्रष्टुमिच्छतिसकालःप्राप्तः ॥ ८ ॥

[1] अयंश्लोकःप्राचीनपुस्तकत्रयेऽकितांभपुस्तकेचाधिकः

॥ ४१ ॥

अस्माकंसर्वपुरुषार्थत्वेहेतुःश्रीकृष्णोऽतस्तद्वियोगंविनाऽनिष्टंनस्यादित्याशयेनाऽऽह यस्मात्श्रीकृष्णाद्धेतोः एतच्चोपरिष्टादर्जुनःस्पष्टीकरिष्य
ति लोकाश्चयज्ञकरणानुरूपायस्यानुग्रहात् ॥ ९ ॥ अदूरात्संनिहितम् नोऽस्माकम् आशंसतउत्पातान् ॥ १० ॥ दैहिकानाह ऊर्वेति ऊ
वार्दयोवामाःस्फुरंति वेपथुःकंपश्चहृदयेवर्तते एतेमह्यमारात्संनिहितंविप्रियंदास्यंति ॥ ११ ॥ भौमानाह सार्धैस्त्रिभिः शिवाक्रोष्ट्रीआ
दित्यमभिरौत्युद्यत्सूर्याभिमुखंक्रोशति अनलाननाअग्निमुखेनवमंती अंगहेभीम मामभिलक्ष्यसारमेयःश्वाऽभिरौतिप्लुतंभषति अभीरुव

यस्मान्नःसंपदोराज्यंदाराःप्राणाःकुलंप्रजाः ॥ आसन्सपत्नविजयोलोकाश्चयदनुग्रहात् ॥ ९ ॥ पश्योत्पाता
न्नरव्याघ्रदिव्यान्भौमान्सदैहिकान् ॥ दारुणान्शंसतोऽदूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥ ऊर्वक्षिबाहवो
मह्यंस्फुरंत्यंगपुनःपुनः ॥ वेपथुश्चापिहृदयआराद्दास्यंतिविप्रियम् ॥ ११ ॥ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्य
नलानना ॥ मामंगसारमेयोऽयमभिरौतिह्यभीरुवत् ॥ १२ ॥ शस्ताःकुर्वंतिमांसव्यंदक्षिणंपशवोऽपरे ॥
वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम ॥ १३ ॥ मृत्युदूतःकपोतोऽयमुलूकःकंपयन्मनः ॥ प्रत्युलूकश्चकुह्वानैर
निद्रौशून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः ॥ निर्घातश्चमहानासीत्साकंचस्तनयि
त्नुभिः ॥ १५ ॥ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः ॥ असृग्वर्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः ॥ १६ ॥
सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ॥ ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी ॥ १७ ॥

न्निःशंकम् ॥ १२ ॥ शस्तागवादयोमांसव्यंवामंकुर्वंति अपरेगर्दभाद्याःप्रदक्षिणंकुर्वंति वाहानश्वान् ॥ १३ ॥ अयंकपोतोमृत्युदूतोमृत्यु
सूचकः उलूकोघूकः प्रत्युलूकस्तत्प्रतिपक्षोघूकःकाकोवा कुह्वानैःकुत्सितशब्दैर्विश्वंशून्यंकर्तुमिच्छतः ॥ १४ ॥ धूम्राधूरादिशःपरिधयो
ऽग्निमिवलोकमावृण्वंति दिव्यानाह सार्धाभ्याम् निर्घातोनिरभ्रवज्रपातः स्तनयित्नवोऽभ्रगर्जितानितैःसह ॥ १५ ॥ तमोविशेषेणसृजन्
असृग्रक्तम् ॥ १६ ॥ ग्रहाणांमर्दयुद्धम् भूतारुद्रानुचरास्तेषांगणैःसंकुलैर्व्यामिश्रैःप्राणिभिःसहितैः रोदसीद्यावापृथिव्यौज्वलितेप्रदी
प्तेइवचपश्येति ॥ १७ ॥

---

१ प्राचीनपुस्तकत्रयेंऽकितांभ्रपुस्तकेच अभिरोदित्यभीरुवदितिमूलपाठः अभिरोदितिप्लुतंभषतीतिटीकापाठश्चदृश्यते २ विश्वंद्राक्शून्यमिच्छतइत्यपिक्वचि
त्पाठः मूलपाठेविश्वमित्यस्याध्याहारः ३ मूलेपरिधयइतिलुप्तोपमा तत्प्रयोजकंसाधर्म्यंचावरकत्वेनेत्येतत्फलितम्

पुनर्भौमानाह नद्यइतिसार्धैस्त्रिभिः प्राणिनांमनांसिच ॥ १८ ॥ दुह्यंतीतिकर्मकर्तर्यार्षम् नप्रस्नुवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ दैवतानिप्रतिमाः अघंदुःखम् ॥ २० ॥ एतैर्महोत्पातैःकृत्वा नविद्यतेऽन्येषुपुरुषेषुश्रीर्वज्रांकुशादिशोभायेषांतैर्भगवतःपदैर्हीनाभूरित्यहंमन्ये ॥ २१ ॥ तस्य राज्ञइत्येवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयतःसतः ॥२२॥ अयथापूर्वंनिपतितम् तदेवाऽऽह आतुरमित्यादि अपांबिंदूनश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ उद्विग्नंकंपितंहृदयंयस्यसः विच्छायंविगतकांतिम् ॥ २४ ॥ स्वजनाबांधवाः ॥ २५ ॥ किंवक्ष्यतीतिशंकयाव्यव

नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसिच ॥ नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति ॥ १८ ॥ नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः ॥ रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे ॥ १९ ॥ दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्चलंतिच ॥ इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः ॥ २० ॥ मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदैः ॥ अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतसौभगा ॥ २१ ॥ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा ॥ राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याःकपिध्वजः ॥ २२ ॥ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ॥ अधोवदनमब्बिंदून्मुंचंतंनयनाब्जयोः ॥ २३ ॥ विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः ॥ पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् ॥२४॥ युधिष्ठिरउवाच कच्चिदानर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते ॥ मधुभोजदशार्हार्हाःसात्वतांधकवृष्णयः ॥ २५ ॥ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेवाऽथमारिषः ॥ मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः ॥२६॥ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः ॥ आसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयम् ॥२७॥ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोऽस्यचानुजः ॥ हृदीकःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसारणाः ॥ २८ ॥ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः ॥ कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः ॥ २९ ॥

हितक्रमेणपृच्छति शूरइत्यादिना मारिषोमान्योमातामहःशूरोनामयादवःकुंत्याःपिता आनकदुंदुभिर्वसुदेवः ॥ २६ ॥ स्वसारःपरस्परम् वसुदेवक्षेमेणतासामपिक्षेमंपृष्टमेवतथापिपृथक्पृच्छति स्वयमिति ॥ २७ ॥ आहुकउग्रसेनः असत्पुत्रोयस्य अतएवजीवनमात्रमेवपृष्टम् अनुजश्चदेवकः हृदीकः सुतःकृतवर्मा जयंतादयःकृष्णभ्रातरः ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

१ दर्शयंतिदर्शयिष्यंतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिवर्तमानप्रयोगः

सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथः गंभीररयोयुद्धेमहावेगः वर्धतेमोदतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ कृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयस्तेषुप्रवराः ॥ ३१ ॥ सुनंदनंदौ शीर्षण्यौमुख्यौयेषांते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भगवतिसुखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याऽऽह पुरइत्यादि ॥ ३४ ॥ भगवतोऽत्रावस्थानेहिलोकानांमंगलंनान्यथेत्याशयेनाऽऽह चतुर्भिः मंगलायशुभाय क्षेमायलब्धपालनाय भवायोद्भवाय अनंतसखोबलभद्रसहायः ॥ ३५ ॥ अर्चिताः सर्वैःपूजिताः परमानंदंयथाभवतितथा महापुरुषोविष्णुस्तदीयामहापौरुषिकावैकुंठनाथानुचराइव ॥ ३६ ॥ यस्यपादशुश्रूषणमेवमुख्यं

प्रद्युम्नःसर्ववृष्णीनांसुखमास्तेमहारथः ॥ गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्धतेभगवानुत ॥ ३० ॥ सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः ॥ अन्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ॥ ३१ ॥ तथैवानुचराःशौरेःश्रुतदेवोद्धवादयः ॥ सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥ अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः ॥ अपिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥ भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्सलः ॥ कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ॥ ३४ ॥ मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवायच ॥ आस्तेयदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखःपुमान् ॥ ३५ ॥ यद्बाहुदंडगुप्तायांस्वपुर्यांयदवोऽर्चिताः ॥ क्रीडंतिपरमानंदंमहापौरुषिकाइव ॥ ३६ ॥ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोहरंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३७ ॥ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः ॥ अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोचिताम् ॥ ३८ ॥ कच्चित्तेऽनामयंताततभ्रष्टतेजाविभासिमे ॥ अलब्धमानोऽवज्ञातःकिंवातातचिरोषितः ॥ ३९ ॥

तपआदिभ्यःश्रेष्ठंयत्कर्मतेन सत्यभामादयः संख्येयुद्धेश्रीकृष्णबलेनत्रिदशान्देवान्निर्जित्य तदाशिषोदेवभोग्यान्पारिजातादीन् वज्रायुधस्यवल्लभाशचीतस्याउचिताः ॥ ३७ ॥ यद्बाहुदंडप्रभावोपजीविनःसुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रामंतिसगोविंदःसुखमास्तेइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ॥ ३८ ॥ इदानींतस्यैवकुशलंपृच्छति कच्चिदितिषड्भिः अनामयमारोग्यम् नलब्धोमानोयेनबंधुभ्यःसकाशात् किंवातैःप्रत्युताऽवज्ञातस्तिरस्कृतः यतश्चिरोषितोबहुकालंतत्रस्थितः ॥ ३९ ॥

१ अत्रपूर्वत्राग्रेचांघ्रिशब्दस्थानेअंह्रिशब्दउपलभ्यतेप्राचीनपुस्तकेषुबहुषु सोपियुक्तएव उणादिषुचतुर्थपादे वंक्र्यादयश्चेत्यनेनोभयोरपिनिपातनात् अंह्रिरंघ्रिश्चचरणइतिकौमुद्यांव्याख्यातत्वाच्च २ आदरातिशयंद्योतयितुंपुनःसंबोधनम्

अभावैरिति च्छेदः प्रेमशून्यैः अमंगलैःपुरुषैःशब्दादिभिर्नाभिहतोनताडितोसिकिम् यद्वा अर्थिभ्यःकिमपिदास्यामीतिनोक्तंकिम् यद्वा आशयासहयथाआशाभवतितथादास्यामीतिप्रतिश्रुतंयत्तन्नदत्तंकिम् ॥ ४० ॥ अन्यद्वाशरणागतंसत्त्वंप्राणिमात्रंनत्यक्तवानसिकिम् यतस्त्वं पूर्वंशरणप्रदआश्रयप्रदः ॥ ४१ ॥ अगम्यामितिच्छेदः निंदितांस्त्रियंनागमः किंनगतवानसि असत्कृतांमलिनवस्त्रादिनानागमःकिम् नोत्तमै रनुत्तमैःसमैरित्यर्थः असमैरधमैर्वाकिंनपराजितोसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्चकिंस्वित्पर्यभुङ्थास्त्यक्त्वाभुक्तवानसि

कच्चिन्नाभिहतोऽभावैःशब्दादिभिरमंगलैः ॥ नदत्तमुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥ कच्चित्त्वंब्राह्मणंबालंगांवृद्धंरोगिणंस्त्रियम् ॥ शरणोपसृतंसत्त्वंनात्याक्षीःशरणप्रदः ॥ ४१ ॥ कच्चित्त्वंनागमोऽगम्यांगम्यांवाऽसत्कृतांस्त्रियम् ॥ पराजितोवाथभवान्नोत्तमैर्नासमैःपथि ॥ ४२ ॥ अपिस्वित्पर्यभुंक्थास्त्वंसंभोज्यान्वृद्धबालकान्[३] ॥ जुगुप्सितंकर्मकिंचित्कृतवान्नयदक्षमम् ॥ ४३ ॥ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथहृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योऽस्मिरहितोनित्यंमन्यसेतेऽन्यथानरुक् ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरवितर्कोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ सूतउवाच एवंकृष्णसखःकृष्णोभ्रात्राराज्ञाविकल्पितः ॥ नानाशंकास्पदंरूपंकृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १ ॥

किम् अक्षमंकर्तुमयोग्यंयत्तन्नकृतवानसिकिम् ॥ ४३ ॥ नित्यंसदाप्रेष्ठतमेनहृदयेनांतरंगेणस्वबंधुनाश्रीकृष्णेनरहितःशून्योऽस्मीतिमन्यसे अन्यथातेरुक्मनःपीडानघटेत ॥ ४४ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥७॥ ॥ कलिप्रवेशमालक्ष्यधुरंन्यस्यपरीक्षिति ॥ आरुरोहनृपःस्वर्गमितिपंचदशोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ कृष्णोऽर्जुनः आविकल्पितइतिच्छेदः नानाशंकास्पदंरूपमालक्ष्यविकल्पितइत्यर्थः प्रतिभाषितुंनाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्रहेतवः कृष्णविश्लेषेणकर्शितःकृशःकृतः ॥ १ ॥

---

१ अर्थाद्गम्यामित्यर्थः २ परिरत्रवर्जने तेनायमर्थः ३ बालकानित्येतदग्रे (उपेक्ष्यातिथिवृंदांश्चगर्भिण्यातुरकन्यकाः) इत्यर्धमधिकंपुस्तकद्वयेउपलब्धम् परंतु नैतच्छ्रीधरसंमतम् तेनपरेर्वर्जनार्थत्वमंगीकृत्यपर्यभुंक्थाइत्यस्यवृद्धान्बालकांश्चत्यक्त्वाभुक्तवानसीतिव्याख्यातत्वात्

शोकेनहेतुना वदनंचल्हच्चतेएवसरोजे शुष्यनीवदनल्हत्सरोजेयस्यसः हताप्रभातेजोयस्यसः॥२॥शुचः शोकाश्रूणियान्युद्गच्छंतितानिनेत्रयोरे वसंस्तभ्यगलितानिचपाणिनाआमृज्यपरोक्षेणदर्शनागोचरेणश्रीकृष्णेनहेतुनासमुन्नद्धमधिकंयत्प्रेमौत्कंठ्यंतेनकातरोव्याकुलःसन्नृपमित्या हेत्युत्तरेणान्वयः॥३॥सख्यंहितैषिताम् मैत्रीमुपकारिताम् सौल्हदंसुल्हत्त्वंचात्संबंधितांच बाष्पेणकंठावरोधाद्गद्गदया॥४॥येनमांवंचयता देवा न्विस्मापयतियत्॥५॥ यस्यक्षणवियोगेनेत्यादिथच्छब्दानांतेनाहमद्यमुषितइतिसप्तमश्लोकस्थेनतच्छब्देनसंबंधः प्रियस्याप्यप्रियत्वेदृष्टांतः उक्थेनप्राणेन एषपित्रादिः॥६॥ श्रीकृष्णोपकारानुस्मरति यत्संश्रयादितिदशभिः यस्यसंश्रयाद्बलात्स्मरेणकामेनदुर्मदानामतिमत्तानांते

शोकेनशुष्यद्वदनल्हत्सरोजोहतप्रभः॥ विभुंतमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम्॥ २॥ कृच्छ्रेणसंस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्यनेत्रयोः॥ परोक्षेणसमुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः॥३॥सख्यंमैत्रींसौल्हदंचसारथ्यादिषु संस्मरन्॥ नृपमग्रजमित्याहबाष्पगद्गदयागिरा॥ ४॥ अर्जुनउवाच वंचितोहंमहाराजहरिणाबंधुरूपि णा॥ येनमेऽपल्हतंतेजोदेवविस्मापनंमहत्॥ ५॥ यस्यक्षणवियोगेनलोकोह्यप्रियदर्शनः॥ उक्थेनरहितो ह्येषमृतकःप्रोच्यतेयथा॥ ६॥ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानांराज्ञांस्वयंवरमुखेस्मरदुर्मदानाम्॥ तेजोल्ह तंखलुमयाऽभिहतश्चमत्स्यःसज्जीकृतेनधनुषाऽधिगताचकृष्णा॥ ७॥ यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेऽदामिं द्रंचसामरगणंतरसाविजित्य॥ लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योऽहरन्नृपतयोबलिमध्वरेते॥ ॥ ८॥ यत्तेजसानृपशिरोंऽघ्रिमहन्मखार्थेआर्योऽनुजस्तवगजायुतसत्त्ववीर्यः॥ तेनाल्हताःप्रमथनाथमखा यभूपायन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरेते॥ ९॥

जःप्रभावोल्हतंधनुर्ग्रहणेनैव पश्चात्तद्धनुःसज्जी कृतंच तेनचमत्स्योयंत्रोपरिभ्रमन्विद्धः ततस्तान्विजित्यद्रौपदीप्राप्ताच॥ ७॥ उइतिविस्मयेखांडवमिंद्रस्यवनमग्नयेऽदांदत्तवानस्मि खांडव दाहेरक्षितेनमयेनकृताचसभालब्धा अद्भुतशिल्परूपामायायस्यांसा तेअध्वरेयागेराजसूये॥८॥ अनंतरश्लोकोविगीतस्तथापिव्याख्यायते नृपशिरःस्वंघ्रिर्यस्यतंजरासंधंतवानुजोभीमोमखार्थमहन्हतवान् तन्निर्जयंविनाराजसूयमखानुपपत्तेः गजायुतस्येवसत्त्वमुत्साहशक्तिर्वी र्यंबलंचयस्यसः तंहत्वाप्रमथनाथोमहाभैरवस्तस्यमखायायेराजानस्तेनाल्हतास्तेचयद्यस्मान्मोचितास्तत्तस्मात्तेऽध्वरेबलिमानीतवंतः॥ ९॥

१ नवमश्लोकस्ययत्तेजसेत्यादेःप्रक्षिप्तत्वेनटीकाकारसंमतत्वाभावात्सप्तमेत्युक्तम्. २ विगीतःप्रक्षिप्तः ३ पशुरूपेणानीताः

यैः कितवैर्दुःशासनादिभिस्तवपत्न्याः कबरं विकीर्योन्मुच्य स्पृष्टमाकृष्टं तेषां स्त्रियो हतेशा अत एव वैधव्याद्विमुक्तकेशा अकृत चकार कथंभूतं कबरम् अधिमखं राजसूयमधिकृत्य कृप्तो रचितो यो महाभिषेकस्तेन श्लाघ्यतमम् चारु रम्यम् यत्स्मरणात्तदानीमेवास्मत्कृपया प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने पादयोः पतितान्यश्रूणि मुखाग्रस्याः पत्न्याः पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याश्रुपदेन समासो नित्यसापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥ शिष्याणामयुतस्याग्रे तत्पंक्तौ भुंक्ते यस्तस्माद्दुर्वाससो हेतोररिणा दुर्योधनेन रचितं यद्दुरंतं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात्सकाशान्नोऽस्मान्वनमेत्य जुगोप किं कृत्वा शाकमेवान्नं तस्मिन्नेव पात्रेऽवशिष्टमुपयुज्य जग्ध्वा यत उपयोगात्सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त एवं हि भारते कथा कदाचिद्दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम् तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात्पांडवा नश्येयुरिति मनसि विधाय दुर्योधनेनोक्तम्

पत्न्यास्तवाधिमखकॢप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् ॥ स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यैस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥ १० ॥ यो नो जुगोप वनमेत्य दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ॥ शाकान्नशिष्टमुप[2]युज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्तामम[?]स्त सलिले विनिमग्नसंघः ॥ ११ ॥ यत्तेजसाथ भगवान्युधि शूलपाणिर्विस्मापितः सगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ॥ अन्येपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेंद्रभवने महदासनार्धम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापि भवतैवमेव शिष्यायुतसहितेनातिथिना भवितव्यं किंतु द्रौपदी यथाक्षुधा न सीदेत्तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गंतव्यमिति ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनिसंघोऽघमर्षणाय जले निममज्ज तत्र चिंतातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णो ऽकस्थां रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षणमेव भक्तवत्सलतया चागतः तया चावेदितवृत्तांते भगवतोक्तं हे द्रौपद्यहं च बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजयेति तया चातिलज्जयोक्तम् स्वामिन्मद्भोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नं सूर्यदत्तस्थाल्यां मया च सर्वान्संभोज्य भुक्तमतो नास्त्यन्नमिति तथाऽप्यतिनिर्बंधेन स्थालीमानाय्य तत्कंठलग्नं किंचिच्छाकान्नं प्राश्योक्तमनेन विश्वात्मा भगवान्प्रीयताम् अथ भोक्तुं मुनिसंघमाह्वयेति भीमं प्रहितवान् स च तावताऽतितृप्तो यथापाकभयेन पलायित इति ॥ ११ ॥ गिरिजासहितो विस्मापितः सन्निजं पाशुपतमस्त्रम् अन्येपि लोकपाला निजान्यस्त्राण्यदुः अन्यदप्याश्चर्यमाह अमुनेति महत इंद्रस्यासनार्धम् ॥ १२ ॥

---

१ यद्गितिशेषः यस्तत्स्त्रियइतिपाठेतुसुगमम् २ केषुचित्पुस्तकेषु मूलेउपभुज्येति टीकायामपिउपभुज्येति यतउपभोगादितिचपाठः

तत्रैव स्वर्गेक्रीडतः गांडीवंलक्षणंचिह्नंयस्यतत् अरातयोनिवातकवचादैत्यास्तेषांवधार्थमाश्रितवंतः येनानुभावितंप्रभावयुक्तंकृतम् हेआज मीढयुधिष्ठिर तेनमुषितोवंचितोऽस्मि कथंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थानेन ॥ १३ ॥ यद्बांधवइत्यादिश्लोकत्रयस्यापितेनमुषितोऽहमि तिपूर्वेणैवसंबंधः श्रीकृष्णबांधवएकएवाहंकौरवसैन्याब्धिनास्यंतोगांभीर्येणपारंचेदशतोयस्यंततरेतीर्णवानुत्तरगोग्रहे अतीर्याणिदुस्तरा णिसत्त्वानितिमिंगिलादीनिभीष्मादिरूपाणियस्मिन् परैर्नीतंगोधनंप्रत्याहृतम् परेषांचशिरोभ्यःसकाशात्तेजास्पदंप्रभावस्यास्पदमुष्णीषरू पंमणिमयंमुकुटरत्नरूपंचबहुधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वाहृतम् यद्बांधवेनमया ॥ १४ ॥ अदभ्राअनल्पायेराजन्यवर्यास्तेषांरथमंडलैर्मं डितासुभीष्मादीनांचमूषुसारथिरूपेणममाग्रेचरःसन्हेविभोतेषांरथयूथपानामायुरादीनियोदृशादृष्ट्यैवाऽऽर्छत्हृतवान् मनांसीत्युत्साहा

तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवलक्षणमरातिवधायदेवाः ॥ सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाह मद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना॥१३॥ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरेऽहमतीर्यसत्त्वम्॥प्रत्याहृतं बहुधनंचमयापरेषांतेजास्पदंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः ॥१४॥ योभीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्य वर्यरथमंडलमंडितासु ॥ अग्रेचरोममविभोरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहओजआर्छत् ॥ १५ ॥ यद्दोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशलसैंधवबाह्लिकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपिता निनोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवाऽऽसुराणि॥१६॥ सौत्येवृतःकुमतिनात्मदईश्वरोमेयत्पादपद्ममभवायभजंति भव्याः॥ मांश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः॥१७॥

दिशक्तिम् सहोबलम् ओजःशस्त्रादिकौशलम् ॥ १५ ॥ यस्यदोःषुभुजेषुमामांप्रणिहितंस्थापितंतैरेवगुर्वादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तान्यस्त्रा णिनस्पृशंतिस्म गुरुर्द्रोणः त्रितर्गस्त्रिगर्तदेशाधिपतिःसुशर्मा शलःशल्यः सैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः बाह्लिकःशंतनोर्भ्राता अमोघोम हिमायेषांतथाभूतान्यपि पाठांतरेऽपिसएवार्थः प्रतीकाराकरणेप्यस्पर्शेदृष्टांतः नृहरिदासंप्रह्लादमिवेति ॥ १६ ॥ स्वापराधमनुस्मरन्संतप्य मानआह सौत्येसारथ्येकुमतिनामेमयासवृतः कुमतित्वमेवाऽऽह आत्मदइत्यादिना अभवायमोक्षाय भव्याःश्रेष्ठाः श्रांतावाहाअश्वायस्यतं माम् जयद्रथवधेहिजलपानंविनाऽश्वाःश्रांतास्ततोरथादवतीर्यबाणैर्भुवंभित्त्वामयाजलंसंपादितम् तदायस्यानुभावेननिरस्तचित्ताअरयो मांनप्रहृतवंतःससौत्येवृतइतिकुमतित्वम् ॥ ॥ १७ ॥

ततरेहमितिअतीर्यसत्त्वमितितेजास्पदमितिचत्रयमार्षम् अंकितांश्रपुस्तकेततराहमितिअतार्यसत्त्वामतितेजःपदमितिचपाठादृश्यंतेतेचपुरातनेषुबहुषुपुस्तकेष्वनु पलब्धत्वात्परित्यक्ताः २ आसुराणिहिरण्यकशिपुप्रेरितान्यस्त्राणि ३ अमोघमहितानीत्येवंरूपे

हेनरदेव उदारंगंभीरंरुचिरंचयत्स्मितंतेनशोभितानिनर्माणिपरिहासवाक्यानितथाकार्यप्रस्तावेषुहेपार्थेत्यादीनिमधुराक्षराणिसंजल्पितानिचहृदिस्पृशानिमनोज्ञानिमाधवस्ययान्येतानितानीदानींस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंतिलोठयंतिक्षोभयंति णिजभावआर्षः ॥ १८ ॥ विकत्थनं स्वगुणश्लाघनादि शय्यादिष्वैक्यादव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्यभिचारंदृष्ट्वाहेवयस्यकृतवान्सत्ययुक्तस्त्वमितिवक्रोक्त्याविप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि कुभुमानितिपाठेकुभवोदेवाःसेवकाःसंतियस्यसः असौमहानपिमयावयस्यइतिमत्वाविप्रलब्धस्तिरस्कृतइत्यर्थः कृतमानितिपाठेवत्त्वाभावआर्षः मेअघमपराधमसहत महितयामहत्त्वेन ऐकपद्येअतिमहत्त्वेनेत्यर्थः सख्युरघंसखेव तनयस्याघंपितेव ॥ १९ ॥

नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानिहेपार्थहेऽर्जुनसखेकुरुनंदनेति ॥ संजल्पितानिनरदेवहृदिस्पृशानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयंममाधवस्य ॥ १८ ॥ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्यकृतवानितिविप्रलब्धः ॥ सख्युःसखेवपितृवत्तनयस्यसर्वंसेहेमहान्महितयाकुमतेरघंमे ॥ १९ ॥ सोऽहंनृपेंद्ररहितःपुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोऽस्मि ॥ २० ॥ तद्वैधनुस्तइषवःसरथोहयास्तेसोऽहंरथीनृपतयोयतआनमंति ॥ सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥ २१ ॥ राजंस्त्वयाऽभिपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे ॥ विप्रशापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः ॥ २२ ॥

त्वयाशंकितंपराजयंचापिप्राप्तोऽहमित्याह तेनसख्यारहितोऽतोहृदयेनशून्यःअंगहेराजन् उरुक्रमस्यपरिग्रहंषोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असद्भिर्नीचैः अबलायोषेव ॥ २० ॥ श्रीकृष्णवियोगएवात्रहेतुर्नान्यइत्याह तदिति यतोयेभ्योहेतुभ्योनृपतयआनमंतिईशेनरिक्तंशून्यमसत्कार्याक्षमंसन्मंत्रविधानैरपिभस्मनिहुतमिव अतिप्रीतादपिकुहकान्मायाविनःसकाशाद्राद्धंलब्धंयथाअसत् सम्यक्कर्षणादिनाप्यूषरभूमावुप्तंबीजमिव ॥ २१ ॥ सुहृत्पुरेत्वयापृष्टानांनःसुहृदांमध्येचत्वारःपंचवावशेषिताः तत्रहेतुः विप्रशापेत्यादि वारुणीमन्नमयीम् अजानतामिवान्योन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नताम् ॥ २२ ॥

---

१ आदिशब्देनविरुद्धभाषणादि २ ऐकपद्येमहामहितयेत्येवंरूपैकपद्यपाठे ३ श्रीकृष्णवियोगाव्यवहितक्षणएव ४ बहुषुपुस्तकेषुऊर्व्यामितिपाठोदृश्यतेतत्रऊर्वीशब्देनोषरभूमिरेव ५ मूलेभस्मन्नितिलुप्तसप्तमीकंपदम् ६ अंकितांधपुस्तके (अथवाकुहकेवंचकेअसत्पात्रेराद्धंदत्तम्) इत्यर्थांतरमस्ति

॥ २३ ॥ अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्तारमाहत्रिभिः प्रायेणेति भावयंतिपालयंति ॥ २४ ॥ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येमहांतःस्थूला अणीयसःसूक्ष्मान्यथाऽदंतिभक्षयंति ॥ २५ ॥ एवंबलिष्ठैर्महद्भिःपांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन्निहत्ययदुभिरितरान्शाल्वादीन्निहत्ययदून्यदुभिरन्योन्यंनिहत्यभगवान्भुवोभारभूतान्संहृतवान् ॥ २६ ॥ अतःपरंवक्तुंनशक्नोमीतिसूचयन्नाह देशकालोचितार्थयुक्तानिमनःपीडोपशमकराणिचगोविंदस्यवचनानिस्मरतोमेममचित्तंहरंत्याकर्षंति ॥ २७ ॥ एवमितिसूतोक्तिः अतिदृढेनस्नेहेनकृष्णपादसरोरुहंचिंतयतोऽर्जुनस्यमतिःशांताविशोकाविमलाविरक्ताचाऽऽसीत् ॥ २८ ॥ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्यास्त

वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् ॥ अजानतामिवान्योन्यंचतुष्पंचावशेषिताः ॥ २३ ॥ प्रायेणैतद्भगवतईश्वरस्यविचेष्टितम् ॥ मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः ॥ २४ ॥ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोऽदंत्यणीयसः ॥ दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमिथः ॥ २५ ॥ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः ॥ यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारान्संजहारह ॥ २६ ॥ देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच ॥ हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे ॥ ॥ २७ ॥ एवंचिंतयतोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् ॥ सौहार्देनातिगाढेनशांतासीद्विमलामतिः ॥ २८ ॥ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा ॥ भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥ २९ ॥ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्धनि ॥ कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्यगमद्विभुः ॥ ३० ॥ विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः ॥ लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ॥ ३१ ॥

याभक्त्यानिर्मथिताउन्मूलिताअशेषाःकषायाःकामादयोयस्याःसाधिषणाबुद्धिर्यस्यसः ज्ञानंपुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ कालेनकर्मभिस्तमसाभोगाभिनिवेशेनचरुद्धमावृतंसत् ॥ ३० ॥ ज्ञानफलमाह विशोकइति एतदेवशोकहेत्वभावेनोपपादयति शोकस्यहिहेतुर्द्वैतभ्रमस्तस्यदेहस्तस्यलिंगंतस्यगुणास्तेषामविद्या तत्रब्रह्मसंपत्त्यावेदांतश्रवणेनब्रह्माहमितिज्ञानेनलीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिंस्तन्नैर्गुण्यंभवति नतुसुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषः तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अलिंगत्वाच्चाऽसंभवःसम्यग्भोगायभवतिपुनःपुनरितिसंभवःस्थूलदेहस्तद्रहितः ततश्चतत्परिच्छेदाभावात्संछिन्नोद्वैतलक्षणःसंशयोभ्रमोयस्यसविशोकोजातइति ॥ ३१ ॥

भगवतोमार्गमालक्ष्य यदुकुलस्यसंस्थांनाशंश्रुत्वा नारदोक्तंचानुस्मृत्यस्वःपथायस्वर्गमार्गाय निभृतात्मानिश्चलचित्तः॥३२॥तांदुर्विज्ञेयाम् वक्ष्यतिह्येकादशे सौदामन्यायथाकाशेयांत्याहित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्ताबभूव देहंजहाविति वा ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्तमपियादवेभ्योभगवतोवैलक्षण्यमबुद्धातत्साम्यंवदतोमंदमतीन्प्रतिवैलक्षण्यंस्पष्टयतिद्वाभ्याम् यया यादवरूपयातन्वाभुवोभारंकंटकेनकंटकमिवाऽऽहरत् यादवतनुर्भूभारतनुश्चेतिद्वयमपीश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव॥३४॥ श्रीकृष्णमूर्तेर्विशेष माह यथेति तान्यपियथाधत्तेजहातिच तदाह यथानटोनिजरूपेणस्थितोरूपांतराणिधत्तेंऽतर्धत्तेचतथातदपिकलेवरंजहौ अंतरधादित्य

निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच॥ स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥ पृथाप्यनुश्रुत्य धनंजयोदितंनाशंयदूनांभगवद्गतिंचताम् ॥ एकांतभक्त्याभगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपररामसंसृतेः ॥ ॥ ३३ ॥ ययाऽहरद्भुवोभारंतांतनूंविजहावजः॥ कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् ॥ ३४ ॥ यथामत्स्या दिरूपाणिधत्तेजह्याद्यथानटः॥ भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरम् ॥ ३५॥ यदामुकुंदोभगवानिमांम हींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः॥ तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसांमधर्महेतुःकलिरन्ववर्तत[1]॥३६॥ युधिष्ठिरस्तत्प रिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचगृहेतदात्मनि[2]॥ विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात्॥३७॥ स्वराट्पौत्रंविनयिनमात्मनःसुसमंगुणैः[3]॥ तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये॥ ३८॥

र्थः ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहप्रसंगायकलिप्रवेशमाह यदेति स्वतन्वाजहौ सतनोरेववैकुंठारोहात् श्रवणार्हासतीकथायस्य तदायद् हस्तस्मिन्नेव अहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपदम् अप्रतिबुद्धचेतसामविवेकिनामितिविवेकिनांतुनप्रभुरित्युक्तम् अन्ववर्ततेतिपूर्वमेवांशेनप्रविष्टस्य तेनैनरूपेणानुवृत्तिरुक्ता ॥ ३६ ॥ बुधोयुधिष्ठिरः तस्यकलेःपरिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतम् लोभाद्यधर्मचक्रंयस्मिन् जिह्मंकौटिल्य म् पर्यधात्तदुचितंपरिधानमकरोत् ॥ ३७ ॥ आत्मनःस्वस्यगुणैःसुसममतिसदृशम् तोयंसर्वतःस्थितंसमुद्रोदकमेवनीवीपरिधानविशेषोय स्यास्तस्याभूमेःपतित्वेनाभिषिक्तवान् ॥ ३८ ॥

१ अभद्रहेतुरित्यपिक्वचित्पाठः २ तथात्मनीत्यपिक्वचित्पाठः ३ क्वचिदात्मनोऽनवमंगुणैरितिमूलेटीकायांचपाठः ४ स्वेनरूपेणेतिक्वचित्पाठः

वज्रमनिरुद्धस्यपुत्रम् निरूप्यकृत्वेत्यर्थः अपिबद्दात्मन्यारोपयामास ईश्वरःसमर्थः ॥ ३९ ॥ संछिन्नान्यशेषाणिबंधनान्युपाधयोयेन ॥ ४० ॥ तदेवदर्शयतिद्वाभ्याम् वाचमित्युपलक्षणम् सर्वेंद्रियाणिमनसिप्रविलापितवानित्यर्थः तच्चमनःप्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तंचप्राणमितरेअपाने तेनाकर्षणात् अपानव्यापारउत्सर्गस्तत्सहितमपानंमृत्यौतदधिष्ठातृदेवतायाम् अनेनैववागादिष्वपितत्तत्कर्मसाहित्यंज्ञेयम् तंमृत्युंपंचत्वेपंचभूतानामैक्येदेहे देहस्यैवमृत्युर्नात्मनइतिभावितवानित्यर्थः अजोहवीदितियङ्लुगंताल्लुङिरूपम् ॥ ४१ ॥ त्रित्वेगुणत्रये

मथुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः॥ ३९॥ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम्॥ निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः॥ ४०॥ वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतम्॥ मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत्॥ ४१॥ त्रित्वेहुत्वाथपंचत्वंतच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः॥ सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ४२॥ चीरवासानिराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः॥ दर्शयन्नात्मनोरूपंजडोन्मत्तपिशाचवत्॥४३॥ अनवेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा॥ उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः॥ हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नावर्तेतयतोगतः॥ ४४॥ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः॥ कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि॥ ४५॥ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः॥ मनसाधारयामासुर्वैकुंठचरणांबुजम्॥ ४६॥

पंचत्वंदेहं तच्चत्रित्वमेकत्वेअविद्यायाम् सर्वंसर्वारोपहेतुमविद्यामात्मनिजीवे अजोहवीदितिवक्तव्येअजुहवीदित्यार्षम् एवंशोधितमात्मानं ब्रह्मण्यव्ययेकूटस्थे नतस्यान्यत्रलयइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वाबाह्यस्थितिमाह चीरवासाइतिद्वाभ्याम् बद्धवाङ्मौनी ॥ ४३ ॥ अनवेक्षमाणोऽनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् आशांदिशम् गतपूर्वांपूर्वंप्रविष्टाम् महात्मभिर्विवेकवद्भिः यतोयांदिशम् ॥ ४४ ॥ अधर्मोमित्रंयस्यतेन ॥ ४५ ॥ साधुकृताःसर्वेऽर्थाधर्मादयोयैः अतएववैकुंठस्यचरणांबुजमेवाऽऽत्यंतिकंशरणंज्ञात्वा ॥ ४६ ॥

कथंभूतेपदे विधूतकल्मषाणामास्थानंनिवासस्थानंयत्तस्मिन् विरजेनात्मनैवगतिंप्रापुर्नतुषोडशकलेनलिंगेन गतेर्वाविशेषणम् विरजेनात्मनैवावस्थानरूपांगतिंतेविधूतकल्मषाःप्रापुरिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विदुरोपितीर्थान्यटन्प्रभासेश्रीकृष्णावेशेनकृष्णेचित्तमावेश्यदेहंपरित्यज्यतच्चित्तएवसंस्तदानींनेतुमागतैःपितृभिःसहस्वक्षयंस्वाधिकारस्थानंययौ ॥ ४९ ॥ आत्मानंप्रत्यनपेक्षतांतदाज्ञात्वातमाप ॥ ५० ॥ इतिएवं

तद्ध्यानोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धधिषणाःपरे ॥ तस्मिन्नारायणपदेएकांतमतयोगतिम् ॥ ४७ ॥ अवापुर्दुरवापांतेअसद्भिर्विषयात्मभिः ॥ विधूतकल्मषास्थानंविरजेनात्मनैवहि ॥ ४८ ॥ विदुरोपिपरित्यज्यप्रभासेदेहमात्मवान् ॥ कृष्णावेशेनतच्चित्तःपितृभिःस्वक्षयंययौ ॥ ४९ ॥ द्रौपदीचतदाज्ञायपतीनामनपेक्षताम् ॥ वासुदेवेभगवतिह्येकांतमतिरापतम् ॥ ५० ॥ यःश्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणांपांडोःसुतानामितिसंप्रयाणम् ॥ शृणोत्यलंस्वस्त्ययनंपवित्रंलब्ध्वाहरौभक्तिमुपैतिसिद्धिम् ॥ ५१ ॥ ॥ इ० भा० म० प्र० पांडवस्वर्गारोहणंनाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सूतउवाच ततःपरीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षयामहींमहाभागवतःशशासह ॥ यथाहिसूत्यामभिजातकोविदाःसमादिशन्विप्रमहद्गुणस्तथा ॥ १ ॥ सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् ॥ जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥ २ ॥

यत्संप्रयाणम् अलमतिशयेनस्वस्त्ययनंमंगलास्पदम् अलंपवित्रंच ॥ ५१ ॥ ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥छ॥ ॥ ततश्चषोडशेभूमिधर्मयोःकलिखिन्नयोः ॥ संवादेवर्ण्यतेप्राप्तिःपालकस्यपरीक्षितः ॥ १ ॥ द्विजवर्याणांशिक्षया सूत्यांजन्मनि अभिजातकोविदाजातकर्मविदः हेविप्रमहतांगुणायस्मिन्सः ॥ १॥ जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यंछांदसम् उत्पादयन्निति पाठे हेतौशतृप्रत्ययः सुतानुत्पादयितुमिरावतीमुपयेमइतिवाक्ययोजना ॥ २ ॥

१ तस्मिन्निितितच्छब्दानुरोधेनयच्छब्दाध्याहारः २ अत्रपक्षेविधूतकल्मषाः स्थानमितिच्छेदः खर्परेशरीतिपाक्षिकोविसर्गलोपःतदित्यादिश्लोकद्वयस्यैकोन्वयः ३ अडभावआर्षः ४ उत्पादयन्नित्यारभ्ययोजनेत्यंतोग्रंथ.प्राचीनपुस्तकेऽकितांप्रपुस्तकेचनास्ति

आजहारकृतवानित्यर्थः शारद्वतंकृपम् यत्रयेष्वश्वमेधेषुदेवादृष्टिगोचराबभूवुः ॥ ३ ॥ निजग्राहनिगृहीतवान् कलिमेवनिर्दिशति नृपेति ॥ ४ ॥ कस्यहेतोरिति अयमर्थः कलिंकस्माद्धेतोःकेवलंनिजग्राहनतुहतवान् यतोसौशूद्रः कःअतिकुत्सितः योगांपदाऽहनदहन्निति ॥ ५ ॥ अस्यविष्णोःपदांभोजयोर्योमकरंदस्तंलिहंत्यास्वादयंतियेतेषांसतांमहतांवाकथाश्रयमितिसमासान्निष्कृष्टस्यानुषंगः तर्हिकथ्यताम् ॥ ६ ॥ नोचेत्किमन्यैरसद्भिरालापैः यद्वैरायुषोव्यथाक्षयः अस्माकमयंसत्रप्रयत्नोपिहरिकथामृतपानार्थएवेत्याह सार्धाभ्याम् क्षुद्रमल्प

आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षगोचराः ॥ ३ ॥ निजग्राहौजसावीरःकलिंदिग्विजयेक्वचित् ॥ नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंपदा ॥ ४ ॥ शौनकउवाच कस्यहेतोर्निजग्राहकलिंदिग्विजयेनृपः ॥ नृदेवचिह्नधृक्शूद्रःकोऽसौगांयःपदाऽहनत् ॥ ५ ॥ तत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् ॥ अथवाऽस्यपदांभोजमकरंदलिहांसताम् ॥ ६ ॥ किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ॥ क्षुद्रायुषांनृणामंगमर्त्यानामृतमिच्छताम् ॥ ७ ॥ इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ॥ नकश्चिन्म्रियतेतावद्यावदास्तइहांतकः ॥ ८ ॥ एतदर्थंहिभगवानाहूतःपरमर्षिभिः ॥ अहोनृलोकेपीयेतहरिलीलाऽमृतंवचः ॥ ९ ॥ मंदस्यमंदप्रज्ञस्यवयोमंदायुषश्चवै ॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाचव्यर्थकर्मभिः ॥ १० ॥

मायुर्येषाम् अतःमर्त्यानांमरणधर्मवताम् तथापिअमृतंसत्यंमोक्षमिच्छताम् ॥ ७ ॥ योमृत्युःसइहसत्रेशमितुरिदंशामित्रंकर्मपशुहिंसनंतदथमुपहूतः ततकिमतआह नकश्चिदिति ॥ ८ ॥ ततोपिकिमतआह अहोनृलोकेहरिलीलामृतंवचःपीयेतेत्येतदर्थम् हरिलीलैवामृतंयस्मिंस्तत् ॥ ९ ॥ तदभावेव्यर्थैवजीवनमित्याह मंदस्यालसस्य नक्तंरात्रौयद्वयआयुस्तन्निद्रयाह्रियते दिवाअह्निचयद्वयस्तद्व्यर्थकर्मभिरपह्रियते ॥ १० ॥

---

१ कलिनिग्रहरूपंकर्म २ भगवान्मृत्युः ३ नवमश्लोकोत्तरम् (यस्मिन्पीतेकृतंसर्वमिष्टापूर्तादिकंभवेत्) इत्यर्धमधिकंप्राचीनपुस्तकचतुष्टयेवर्तते

तत्रतावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदेति यदानिजचक्रवर्तिनेस्वसेनयापालितेदेशेकलिंप्रविष्टंशुश्रावतदातामनतिप्रियांवार्तांकिंचित्प्रियांचयु द्धकौतुकसंपत्तेः निशम्यततःशरासनंदुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगेशौंडिर्युद्धेप्रगल्भः पाठांतरेयुद्धेशौरिःकृष्णतुल्यः ॥ ११ ॥ ततश्चदिग्विज यायनिर्गतः ॥१२॥ भद्राश्वादीनिपूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतःसमुद्रलग्नानिवर्षाणि मेरोःसर्वतइलावृतम् ततउत्तरतोरम्यकंहिरण्मयंचदक्षिणतो

सूतउवाच यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिंप्रविष्टंनिजचक्रवर्तिते ॥ निशम्यवार्तामनतिप्रियांततःशरा सनंसंयुगशौंडिराददे ॥ ११ ॥ स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमाश्रितःपुरात् ॥ वृतोरथाश्वद्विपप त्तियुक्तयास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः ॥ १२ ॥ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतंचोत्तरान्कुरून् ॥ किंपुरुषादीनि वर्षाणिविजित्यजगृहेबलिम् ॥ १३ ॥ तत्रतत्रोपश्रृण्वानःस्वपूर्वेषांमहात्मनाम् ॥ प्रगीयमानंचयशःकृष्ण माहात्म्यसूचकम् ॥ १४ ॥ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ॥ स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचके शवे ॥ १५ ॥ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभितलोचनः ॥ महाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः ॥ १६ ॥ सा रथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ॥ स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतिंचविष्णोर्भक्तिं करोतिनृपतिश्चरणारविंदे ॥ १७ ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तिमन्वहम् ॥ नातिदूरेकिलाश्चर्यंयदासीत्त न्निबोधमे ॥ १८ ॥

हरिवर्षंकिंपुरुषंच तानिविजित्य ॥ १३ ॥ प्रगीयमानंयशःयशआदीनिश्रृण्वंस्तेभ्योददाविति तृतीयेनान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ किंच स्निग्धेषुपांडवेषुविष्णोर्यानिसारथ्यादीनिकर्माणितानिश्रृण्वन् तथाविष्णोर्जगत्कर्तृकांप्रणतिंचश्रृण्वन् नृपतिःपरीक्षिद्विष्णोश्चरणा रविंदेभक्तिंकरोतिस्म पारषदमितिरेफषकारयोर्विश्लेषश्छांदसः तत्रपार्षदंसभापतित्वम् सेवनंचित्तानुवृत्तिः वीरासनंरात्रौखड्गहस्तस्यति ष्ठतोजागरणम् ॥ १७ ॥ वृत्तिमनुवर्तमानस्यसतः नातिदूरेशीघ्रमेव ॥ १८ ॥

---

१ इदमध्याहृतमितिभाति एकस्मिन्पुस्तकेजांगलेवसन्नित्यत्रजांगलेश्रृणोदितिपाठांतरंलिखितंतच्चेत्प्रामाणिकंतदानाध्याहारप्रयोजनम् २ संयुगशौरिरित्येवंरूपे ३ श्रृण्वन्नित्यध्याहारलब्धम् अंकितांश्रपुस्तकेतुस्तवनप्रणाममित्यत्रस्तवनानिश्रृण्वन्निति पाठः प्राचीनपुस्तकद्वयेचतुर्थचरणेनृपतिःस्मपदारविंदेइतिपाठः

धर्मोंवृषरूपः विच्छायाहतप्रभाम् गांगोरूपांपृथ्वीम् विवत्सांनष्टापत्याम् ॥ १९ ॥ तेआत्मनोदेहस्ययद्यपिबहिरामयोनलक्ष्यतेतथाप्यंत
र्मध्येआधिःपीडायस्यास्तांत्वामालक्षये केन यतोविच्छायासि अतईषन्म्लायतावैवर्ण्यंभजतामुखेनालिंगेन तत्रकारणानिकल्पयन्पृच्छ
ति दूरेबंधुमित्यादिपंचभिः दूरेस्थितंबंधुम् ॥ २० ॥ त्रिभिःपादैर्न्यूनमतएवैकपादम् मामांमल्लक्षणंजनमित्यर्थः वृषलैरितऊर्ध्वंभोक्ष्यमा
णम् पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात् हृतायज्ञभागायेषांतान् यज्ञाद्यकरणात् ॥ २१ ॥ हेउर्विपृथ्विभर्तृभिररक्ष्यमाणाःस्त्रियःपितृभिररक्ष्यमा

धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगाम् ॥ पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् ॥ १९ ॥ धर्मउवा
च कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतेषन्मुखेन ॥ आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसि
कंचनांब ॥ २० ॥ पादैर्न्यूनंशोचसिमैकपादमात्मानंवावृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥ आहोसुरादीन्हृतयज्ञभागा
न्प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणाःस्त्रियउर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्तान् ॥ वाचं
देवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्यान् ॥ २२ ॥ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरो
पितानि ॥ इतस्ततोवाऽशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥ २३ ॥ यद्वांऽबतेभूरिभरावतारकृ
तावतारस्यहरेर्धरित्रि ॥ अंतर्हितस्यस्मरतीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि ॥ २४ ॥ इदंममाचक्ष्वत
वाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शितासि ॥ कालेनवातेबलिनांबलीयसासुरार्चितंकिंहृतमंबसौभगम् ॥ २५ ॥

णान्बालान्प्रत्युततैरेवपुरुषादैरिवनिर्दयैरार्तान्क्लिष्टान् वाचंदेवींसरस्वतीम् कुकर्मणिदुराचारेस्थिताम् कुलाग्र्यान्ब्राह्मणोत्तमान्सेवकान् ॥ २२
उपसृष्टान्व्याप्तान् अवरोपितान्युद्वासितानि व्यवायोमैथुनम् इतस्ततोनिषेधानादरेणसर्वतोऽशनादिषून्मुखंप्रवर्तमानंजीवलोकंवा ॥ २३ ॥
हेअंबमातः हेधरित्रि तेतवयोभूरिभारस्तस्यावतारणार्थंकृतावतारस्यकर्माणिस्मरंतीतेनविसृष्टासतीशोचसि निर्वाणंविलंबितमाश्रितंयेषुता
नि पाठांतरेनिर्वाणंविडंबितमुपहसितंयैः मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ हेअंबतेसौभाग्यंकालेनवाहृतम् ॥ २५ ॥

१ विच्छायैषन्म्लायतायन्मुखेनेतिपाठः प्राचीनतरेपुस्तके तत्रयद्यतः

भवान्जानात्येवतथापिवक्ष्यामीत्याह येनहेतुभूतेनत्वंचतुर्भिःपादैर्वर्तसे यत्रचसत्यादयोमहागुणानवियंतितेनश्रीनिवासेनरहितंलोकंशो चामीतिषष्ठेनान्वयः ॥ २६ ॥ सत्यंयथार्थभाषणम् शौचंशुद्धत्वम् दयापरदुःखासहनम् क्षांतिःक्रोधप्राप्तौचित्तसंयमनम् त्यागोऽर्थिषुमुक्त हस्तता संतोषोऽलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमोमनोनैश्चल्यम् दमोबाह्येंद्रियनैश्चल्यम् तपःस्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षापरा पराधसहनम् उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम् श्रुतंशास्त्रविचारः ॥ २७ ॥ ज्ञानमात्मविषयम् विरक्तिर्वैतृष्ण्यम् ऐश्वर्यंनियंतृत्वम् शौर्यंसं ग्रामोत्साहः तेजःप्रभावः बलंदक्षत्वम् स्मृतिःकर्तव्याकर्तव्यार्थानुसंधानम् स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलंक्रियानिपुणता कांतिःसौंदर्यम्

धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांधर्मानुपृच्छसि॥ चतुर्भिर्वर्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः ॥ २६ ॥ सत्यं शौचंदयाक्षांतिस्त्यागःसंतोषआर्जवम्॥ शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षोपरतिःश्रुतम्॥ २७॥ ज्ञानंविरक्तिरै श्वर्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः॥ स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिर्धैर्यंमार्दवमेवच ॥ २८ ॥ प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओ जोबलंभगः॥ गांभीर्यंस्थैर्यमास्तिक्यंकीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः॥ २९॥ एतेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः॥ प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित्॥ ३०॥ तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतम्॥ शोचामिर हितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ॥ ३१ ॥ आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तमम् ॥ देवान्पितॄनृषीन्सा धून्सर्वान्वर्णांस्तथाऽऽश्रमान् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामास्तपःसमचरन्भगवत्प्रपन्ना॥ साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेऽनुरक्ता ॥ ३३॥

धैर्यमव्याकुलता मार्दवंचित्ताकाठिन्यम् ॥ २८ ॥ प्रागल्भ्यंप्रतिभातिशयः प्रश्रयोविनयः शीलंसुस्वभावः सहओजोबलानिमनसोज्ञानें द्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचपाटवानि भगोभोगास्पदत्वम् गांभीर्यमक्षोभ्यत्वम् स्थैर्यमचंचलता आस्तिक्यंश्रद्धा कीर्तिर्यशः मानःपूज्यत्वम् अनहंकृतिर्गर्वाभावः ॥ २९ ॥ एतेएकोनचत्वारिंशत् अन्येचब्रह्मण्यशरण्यत्वादयोमहांतोगुणायस्मिन्नित्याःसहजानवियंतिनक्षीयंतेस्म ॥ ३० ॥ तेनगुणपात्रेणगुणालयेन पाप्मनापापहेतुना ॥ ३१॥ ३२॥ तस्यविरहोदुःसहइत्याह चतुर्भिः ब्रह्मादयोयस्याःश्रियोऽपांगमोक्षःस्व स्मिन्दृष्टिपातस्तत्कामाःसंतोबहुतिथंबहुकालंतपःसमचरन्सम्यक्कुर्वंतिस्म भगवद्भिरुत्तमैःप्रपन्नाआश्रितापिसाश्रीर्यस्यपादलावण्यमलमनुर क्तासतीसेवते ॥ ३३ ॥

तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतुर्ध्वजः अब्जादयः केताश्चिह्नानि येषां तैः यद्वा अब्जादीनामाश्रयैः सम्यगलंकृतमंगं यस्याः साऽहं ततो भगवतो वि भूतिं संपदमुपलभ्य प्राप्य त्रीन्लोकानतिक्रम्य अरोचे शोभितवत्यस्मि पश्चात्तस्या विभूतेरंते नाशकाले प्राप्ते सत्युत्स्मयंतीं गर्वं कुर्वाणां मां सव्य सृजत्त्यक्तवान् ॥ ३४ ॥ किंच यो वै आसुरो वंशो ये षां ते षां राज्ञामक्षौहिणीशतरूपं ममातिभरं भारमपनीतवान् त्वां चोनपदत्वाद्दुस्थं संतं पौ रुषेण पुरुषकारेणाऽऽत्मनि स्वस्मिन्संपूर्णपदं सुस्थं संपादयन् लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति हेतौ शतृप्रत्ययः संपादयितुमित्यर्थः अबिभ्रत् धृतवानि

तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी॥ त्रीनत्यरोच उपलभ्य ततो विभूतिं लोका न्स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदंते ॥ ३४ ॥ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः ॥ त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन्यदुषु रम्यमबिभ्रदंगम् ॥ ३५॥ का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रे मावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः॥ स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः॥ ॥ ३६ ॥ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा॥ परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥ ३७ ॥ ॥ इ ति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पृथ्वीधर्मसंवादो नाम षोडशोऽध्यायः॥ १६॥ ॥छ॥ ॥छ॥ सूत उ वाच तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत्॥ दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनम्॥ १ ॥ वृषं मृणालधवलं मेहंतमिव बिभ्यतम्॥ वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितम्॥ २॥

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्य विरहं का वा सहेत प्रेमावलोकश्च रुचिरस्मितं च वल्गुजल्पश्च तैर्मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं स्तब्ध त्वं यो ऽहरत् यस्यांघ्रिणा रजस्युत्थितेन विटंकिताया अलंकृतायाः सस्यादिमिषेण रोमोत्सवो भवति ॥ ३६ ॥ कथयतोः सतोः प्राचीं पूर्ववाहि नीं सरस्वतीं कुरुक्षेत्रे ॥ ३७ ॥ ॥ इति प्रथमे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ततः सप्तदशे राज्ञः कलेर्निग्रह उ च्यते ॥ तस्यैवं वीर्यभाजोऽपि वैराग्यं वक्तुमद्भुतम् ॥ १ ॥ हन्यमानं ताड्यमानम् ॥ १ ॥ मृणालं पद्मकंदस्तद्वद्धवलम् भयान्मेहंतं मूत्रयंतम् इवे त्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्निव प्रतिक्षणं क्षीयमाणांशस्तस्याप्यनिर्वाहात्कंपमान इवेति दर्शितम् ॥ २ ॥

---

१ मृणालशब्दस्य पद्मकंदवाचकत्वमन्वेषणीयम्

धर्मदुघांहविर्दोग्ध्रीम् क्षामांकृशाम् यवसंतृणम् अन्नसस्यादिप्रसवक्षयाद्विवत्सेव यज्ञाद्यभावात्कृशा अतएवयज्ञभागमिच्छंतीपृथ्वीति सूचितम् ॥ ३ ॥ कार्तस्वरंसुवर्णंतन्मयःपरिच्छदःपरिकरोयस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः सज्जीकृतकार्मुकः ॥ ४ ॥ हंसिघातयसि राजाहमिति चेत्तत्राऽऽह नटइववेषमात्रेणनरदेवोऽसि कर्मणात्वद्विजःशूद्रः ॥ ५॥ अशोच्यान्निरपराधान्रहसियस्त्वंप्रहरन्प्रहरसिसशोच्यःसापराधोऽस्यतोवधमर्हसि ॥ ६ ॥ वृषंप्रत्याह त्वंवाकः स्वयमेवसंभावयति किंकश्चिद्देवोवृषरूपेणास्मान्परिखेदयन्वर्तसे ॥ ७ ॥ दोर्दंडैःपरिरंभिते

गांचधर्मदुघांदीनांभृशंशूद्रपदाहताम् ॥ विवत्सांसाश्रुवदनांक्षामांयवसमिच्छतीम् ॥ ३ ॥ पप्रच्छरथमारूढःकार्तस्वरपरिच्छदम्॥मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः॥४॥ कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली ॥ नरदेवोऽसिवेषेणनटवत्कर्मणाऽद्विजः ॥ ५ ॥ कस्त्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना ॥ शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्वधमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् ॥ वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनःपरिखेदयन् ॥ ७ ॥ नजातुपौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते ॥ भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्राणिनांशुचः ॥८॥ मासौरभेयानुशुचोव्येतुतेवृषलाद्भयम् ॥ मारोदीरंबभद्रंतेखलानांमयिशास्तरि ॥ ९ ॥ यस्यराष्ट्रेप्रजाःसर्वास्त्रस्यंतेसाध्व्यसाधुभिः ॥ तस्यमत्तस्यनश्यंतिकीर्तिरायुर्भगोगतिः ॥ १० ॥ एषराज्ञांपरोधर्मोह्यार्तानामार्तिनिग्रहः॥ अतएनंवधिष्यामिभूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥ कोऽवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पद॥ माभूवंस्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

परिरंभितवत्सुरक्षिते तेशुचोऽश्रूणिविनाऽन्येषामश्रूणिनानुपतंतीतिखेदहेतुत्वंदर्शितम् ॥ ८ ॥ एवमुक्तेपुनरपिशोचंतंप्रत्याह भोसुरभेःपुत्रमाशुचःशोकंमाकुरु व्येत्वपयातु गांप्रत्याह अंबमातः शास्तरिमयिजीवतिसतितेभद्रमेवाऽतोमारोदीः ॥ ९ ॥ मद्धितार्थमेवैनंहनिष्यामि नतवोपकारायेत्याह यस्येतिद्वाभ्याम् हेसाध्विसर्वायाःकाश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिस्त्रस्यंतेपीड्यंतइत्यर्थः भगोभाग्यम् गतिःपरलोकः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुनरपिशोचंतंवृषंप्रत्याह कःअवृश्चच्छिच्छेद त्वादृशास्त्वद्विधादुःखिताः ॥ १२ ॥

१ विवत्सामश्रुवदनामित्यपिपाठः

वोभद्रमस्तु आत्मनस्तवपादच्छेदेनवैरूप्यंकृतवंतंकीर्तिदूषयतीतितथातमाख्याहि ॥ १३ ॥ ननुतदाख्यानेकृतेकथंभद्रंस्यादित्यतआह यस्मादनागसिजनेयोऽघंदुःखंयुंजन्कुर्वन्भवत्यस्यैवंभूतस्यमत्तःसकाशात्सर्वत्रापिभयंभवतिततःसाधूनांभद्रंभवेदेवेति ॥ १४ ॥ एतस्यदंडेऽहमसमर्थइतिमाशंकीरित्याह अनागःस्विति आगस्कृदपराधकर्ता तस्यामर्त्यस्यदेवस्यापिभुजमाहर्तास्म्याहरिष्यामि सांगदमित्यनेनमूलतउत्पाट्याहरिष्यामीतिदर्शितम् ॥ १५ ॥ नन्वेकस्यनिग्रहेणान्यस्यानुग्रहेतवकिंप्रयोजनंतत्राऽऽह राज्ञोहीति अन्यानधर्मिष्ठान् शासतोदंडयतः ॥ १६ ॥ आर्तानामभयंयस्मात्तद्वचोवोयुष्माकंयुक्तमुचितमेव ॥ १७ ॥ वयंतुयतःपुरुषात्प्राणिनांक्लेशहेतवोभवेयु

आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसाम्॥ आत्मवैरूप्यकर्तारंपार्थानांकीर्तिदूषणम् ॥ १३॥ जनेऽनागस्यघंयुंजन्सर्वतोऽस्यचमद्भयम्॥ साधूनांभद्रमेवस्यादसाधुदमनेकृते॥ १४॥ अनागःस्विहभूतेषुयआगस्कृन्निरंकुशः॥ आहर्तास्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदम्॥ १५॥ राज्ञोहिपरमोधर्मःस्वधर्मस्थानुपालनम् ॥ शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥ १६॥ धर्मउवाच एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्ताभयंवचः॥ येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्कृतः॥ १७॥ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ॥ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः॥ १८॥ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः॥ दैवमन्येऽपरेकर्मस्वभावमपरेप्रभुम्॥ १९॥ [1]अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादितिकेष्वपिनिश्चयः॥ अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया॥ २०॥

स्तंपुरुषंनविजानीमः यतोवादिनांवाक्यभेदैर्विमोहिताः ॥ १८ ॥ वाक्यभेदानेवाऽऽह विकल्पंभेदंवसतेआच्छादयंतियेयोगिनस्तेआत्मानमेवात्मनःप्रभुंसुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तम् आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइति यद्वा विकल्पैःकुतर्कैःप्रावृतानास्तिकाः एवंहितेवदंति न तावद्देवतादीनांप्रभुत्वम् कर्माधीनत्वात् नचकर्मणः स्वाधीनत्वादचेतनत्वाच्च अतःस्वयमेवप्रभुर्नचान्यःकश्चिदिति अन्येदैवज्ञादैवंग्रहादिरूपंदेवताम् परेतुमीमांसकाःकर्म अपरेलौकायतिकाःस्वभावम् ॥ १९ ॥ [2]केष्वपिसेश्वरेषुमध्ये केष्वपीतिदुर्लभत्वंदर्शितम् निश्चयइतिसिद्धांतत्वम् अप्रतर्क्यान्मनोऽगोचरादनिर्देश्याद्वचनागोचरात्परमेश्वरात्सर्वंभवतीतिविमृशविचारयस्वबुद्ध्या ॥ २० ॥

---

१ इदमर्धमधिकंटीकानुरोधाद्बहुप्राचीनपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचदृष्टत्वान्मूलेनिवेशितम् २ केष्वपिसेश्वरेषुमध्येऽप्रतर्क्यादनिर्देश्यात्परमेश्वरात्सर्वंभवतीतिनिश्चयःसिद्धांतः तत्रतेषुपूर्वोक्तेषुमध्येयदनुरूपंतत्स्वमनीषयाविमृशेत्यन्वयः

विखेदोगतमोहः पर्यचष्टप्रत्यभाषतज्ञातवानितिवा ॥ २१ ॥ अनिर्धारितमिवब्रुवन्घातकंजानन्नपिनसूचयेदित्येवंरूपंधर्मंब्रवीष्यतोधर्मोऽसि सूचनेकोदोषइत्यतआह यदिति स्थानंनरकादि ॥ २२ ॥ यद्वा अज्ञानादप्यकथनंभवतीत्याह अथवेति देवस्यमायायागतिर्वध्यघातकल क्षणाद्वृत्तिर्भूतानांचेतसोवचसश्चागोचरासुज्ञेयानभवतीतिनिश्चयः ॥ २३ ॥ धर्मोऽसावितिज्ञात्वातस्यपादानुवादेनव्यवस्थामाह तपइतिद्वा भ्याम् अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाः स्मयोविस्मयः ॥ २४ ॥ इदानींकलौहेधर्मतेपादश्चतुर्थोऽशस्तत्रापिसत्यमेवास्ति यतःसत्या

एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विजसत्तम ॥ समाहितेनमनसाविखेदःपर्यचष्टतम् ॥ २१ ॥ राजोवाच धर्मंब्र वीषिधर्मज्ञधर्मोऽसिवृषरूपधृक् ॥ यदधर्मकृतःस्थानंसूचकस्यापितद्भवेत् ॥ २२ ॥ अथवादेवमायायानूनं गतिरगोचरा ॥ चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः ॥ २३ ॥ तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःप्रकीर्ति ताः ॥ अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव ॥ २४ ॥ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्तयेद्यतः ॥ तंजिघृक्षत्यध र्मोऽयमनृतेनैधितःकलिः ॥ २५ ॥ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती ॥ श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृत कौतुका ॥ २६ ॥ शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताऽधुना ॥ अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामि ति ॥ २७ ॥ इतिधर्ममहींचैवसांत्वयित्वामहारथः ॥ निशातमाददेखड्गंकलयेऽधर्महेतवे ॥ २८ ॥ तंजिघांसु मभिप्रेत्यविहायनृपलांछनम् ॥ तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः ॥ २९ ॥

द्भवानात्मानंनिर्वर्तयेत्कथंचिद्धारयेत् यद्वा पुरुषस्त्वांसाधयेत् तमपिपादमनृतेनसंवर्धितःकलिरूपोऽयमधर्मोग्रहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णश्चतुष्पाद्धर्मस्त्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येस्मयेनतपःसंगेनशौचंमदेनदयाअनृतेनसत्यमित्येवंचतुर्थांऽशोहीयते द्वापरेत्व र्धम् कलौचतुर्थोऽशोवशिष्यतेसोऽप्यंतेनंक्ष्यतीति ॥ २५ ॥ न्यासितोऽन्योन्यद्वारेणावतारितउरुर्भरोभारोयस्याः कृतंकौतुकंमंगलंयस्याः सा ॥ २६ ॥ अश्रूणिकलयतिमुंचतीत्यश्रुकला तेनत्यक्तासतीशूद्राभोक्ष्यंतिमामितिशोचति ॥ २७ ॥ निशातंनिशितम् अधर्मस्यहेतुर्यःक लिस्तंहंतुमित्यर्थः ॥ २८ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा ॥ २९ ॥

१ स्मयोविस्मयोबुद्धिमोहरूपस्तेनतपोरूपपादभंगः संगःस्त्रीसंगस्तेनशौचाख्यपादभंगः मदोगर्वस्तेनदयाख्यपादभंगइत्यर्थः

शरण्यआश्रयार्हः श्लोक्यःसत्कीर्त्यर्हः ॥३०॥ गुडाकेशोऽर्जुनस्तस्ययशोधरायेवयंतेषांतान्प्रतिबद्धोंऽजलिर्यैनतस्यते किंतुकथंचनकेनाप्यं
शेननवर्तितव्यम् यस्मात्त्वमधर्मस्यबंधुः॥३१॥तदेवाऽऽह राजदेहेषुवर्तमानंत्वामनुसर्वतःप्रवृत्तः अनार्यंदौर्जन्यम् अंहःस्वधर्मत्यागः ज्येष्ठाअ
लक्ष्मीः मायाकपटम् ॥ ३२ ॥ तत्तस्माद्धर्मेणसत्येनचवर्तितव्येवर्तितुमर्हैब्रह्मावर्तेदेशे यज्ञस्यवितानंविस्तारस्तत्रविज्ञानिपुणाः॥३३॥इज्या
यागस्तद्रूपामूर्तिर्यस्य शंक्षेमंकामांश्च नन्विंद्रादयोदेवाइज्यंतेनतुहरिस्तत्राऽऽह एषस्थावरादीनामात्मेति तथापिजीववन्नपरिच्छिन्नइत्याह
अंतर्बहिरिति यथावायुःप्राणरूपेणांतस्थोऽपिबहिरप्यस्तितद्वत्सर्वांतर्यामीश्वरोपीति॥३४॥उद्यतासिमुद्धृतखड्गम् दंडपाणिंयमम् उद्यतमुद्यु

पतितंपादयोर्वीक्ष्यकृपयादीनवत्सलः॥ शरण्योनावधीच्छ्लोक्यआहचेदंहसन्निव॥३०॥राजोवाच नतेगु
डाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्वैभयमस्तिकिंचित्॥नवर्तितव्यंभवताकथंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः॥३१
त्वांवर्तमानंनरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ॥ लोभोऽनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः
॥३२॥ नवर्तितव्यंतदधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्तितव्ये ॥ ब्रह्मावर्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंयज्ञवितानवि
ज्ञाः॥३३॥ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइज्यात्मामूर्तिर्यजतांशंतनोति ॥ कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्ब
हिर्वायुरिवैषआत्मा॥ ३४ ॥ सूतउवाच परीक्षितैवमादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः॥ तमुद्यतासिमाहेदंदंडपा
णिमिवोद्यतम्॥३५॥ कलिरुवाच यत्रक्वचनवत्स्यामिसार्वभौमतवाऽऽज्ञया॥ लक्षयेतत्रतत्रापित्वामा
त्तेषुशरासनम्॥३६ ॥ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैवनियतोवत्स्यआतिष्ठंस्तेऽनुशासनम्
॥३७॥ सूतउवाच अभ्यर्थितस्तदातस्मैस्थानानिकलयेददौ॥द्यूतंपानंस्त्रियःसूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः॥ ३८

तम्॥३५॥अत्रनवस्तव्यमितियातवाज्ञातयायत्रक्वापिवत्स्यामिकिंतुतत्रतत्राप्यात्तोगृहीतइषुः शरासनंचयेनतंत्वामेवलक्षये॥३६॥ तत्तस्मा
त् नियतोनिश्चलः वत्स्येवत्स्यामि॥३७॥ पानंमद्यादेः सूनाःप्राणिवधाः द्यूतेऽनृतम् पानेमदः पूर्वमदोदयानाशकत्वेनोक्तोऽत्रतुगर्वद्वारातपो
नाशकत्वेन स्त्रीषुसंगः हिंसायांक्रौर्यंदयानाशकमितिज्ञेयम् यद्यपिसर्वंसर्वत्रसंभवतितथापिप्राधान्येनानृतादीनांद्यूतादिषुयथासंख्यंज्ञेयम्
द्वादशस्कंधेतु सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृपेत्यत्रदानशब्देनशौचमेवोक्तम् मनःशुद्धिरूपत्वाद्भूताभयदानस्यत्रेतायांधर्मपादानांतुर्यां
शोहीयतेशनैः अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्रचाऽसंतोषशब्देनतस्यहेतुर्गर्वोलक्ष्यते विग्रहशब्देनचतद्धेतुःस्त्रीसंगइत्यविरोधः॥३८॥

---

१ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् ॥ तंदेवनिर्मितंदेशंब्रह्मावर्तंप्रचक्षते २ केषुचित्पुस्तकेषु इज्यात्ममूर्तिरितिपाठोदृश्यते तत्राक्षराधिक्यमार्षम्

चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानंदेहीतिपुनर्याचमानायजातरूपंसुवर्णंदत्तवान् ततःसुवर्णदानात् अनृतम् मदम् काममितिस्त्रीषुसंगम् रजइति रजोमूलांहिंसाम् एतानिचत्वारिपंचमंवैरंचादादिति ॥ ३९ ॥ औत्तरेयेणपरीक्षिता अमून्यमीषुस्थानेषुन्यवसदित्यर्थः ॥ ४० ॥ अथ इतिहेतोः बुभूषुरुद्भवितुमिच्छुः स्त्रीसुवर्णयोरसेवनंनामतयोरनासक्तिः ॥ ४१ ॥ एवंकलिंनिगृह्यवृषस्यपादान्प्रतिसंदधे तपआदीनिप्रवर्तितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ युष्मदीयसत्रप्रवृत्तिरपितत्प्रभावादेवेत्याहत्रिभिः एतर्हींदानींयुधिष्ठिरेणारण्यंप्रवेष्टुमिच्छताउपन्यस्तंसमर्पितमा

पुनश्चयाचमानायजातरूपमदात्प्रभुः॥ ततोऽनृतंमदंकामंरजोवैरंचपंचमम्॥ ३९॥ अमूनिपंचस्थानानि ह्यधर्मप्रभवःकलिः॥ औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृत्॥४०॥ अथैतानिनसेवेतबुभूषुःपुरुषःक्वचित्॥ विशेषतोधर्मशीलोराजालोकपतिर्गुरुः॥४१॥ वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति॥ प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्धयत्॥ ४२॥ सएषएतर्ह्यध्यास्तआसनंपार्थिवोचितम्॥ पितामहेनोपन्यस्तंराज्ञाऽरण्यंविविक्षता॥४३॥ आस्तेऽधुनासराजर्षिःकौरवेंद्रश्रियोल्लसन्॥ गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः॥४४॥ इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः॥ यस्यपालयतःक्षोणींयूयंसत्रायदीक्षिताः॥४५॥ ॥इ०भा०प्र०कलिनिग्रहोनामसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ ॥छ॥ ॥ सूतउवाच योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः॥ अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥१॥ ब्रह्मकोपोत्थितायस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवात्॥ नसंमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥ २॥

सनमध्यास्ते अधुनाआस्तेपालयतइतिवर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः स्मेत्यध्याहारोवा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सत्रायसत्रंकर्तुंदीक्षितादीक्षांकृतवंतः ॥ ४५ ॥ ॥ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राज्ञस्त्वष्टादशेतस्यब्रह्मशापोनिरूप्यते ॥ सचानुग्रहएवास्यजातोवैराग्यमावहन् ॥१॥ परीक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यंवक्तुंतत्संभावनायजन्माश्चर्यमनुस्मारयति योवाइति विप्लुष्टोनिर्दग्धःसन् ॥ १ ॥ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकाद्यःप्राणविप्लवःप्राणनाशस्तस्माद्यदुरुभयंतस्मान्नसंमुमोह तत्रहेतुः यस्तुभगवत्येवार्पिताशयइति ॥ २ ॥

---

१ गुरुःस्ववृत्तेनप्रजाशिक्षयिता २ अधुनाआस्तेइतिपालयतइतिचद्वयमग्रिमश्लोकद्वयस्थम्

किंतु उत्सृज्येति वैयासकेःशुकस्यशिष्यःसन् विज्ञाताअजितस्यहरेःसंस्थितिस्तत्त्वंयेनसः ॥ ३ ॥ नचैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकस्यैववा
र्तायेष्वतएवनित्यंतत्कथारूपममृतंजुषतांसंभ्रमोमोहोनस्यात् ॥ ४ ॥ तस्मिन्राज्ञिभुतरांतन्नचित्रमित्याशयेनाऽऽह तावदिति अभिमन्योः
पुत्रएकराट्चक्रवर्तीईशःपतिर्यावत् ॥ ५ ॥ ननुतदाकलेरप्रवेशएवास्तुप्रविष्टोपिनप्राभवदितिकुतस्तत्राऽऽह यस्मिन्नहनि यर्हियस्मिन्नेवक्ष
णे गांपृथ्वीम् अनुवृत्तःप्रविष्टः अधर्मस्यप्रभवोयस्मिन् ॥६ ॥ नन्वधर्महेतुंकलिंसर्वथाकिंनहतवांस्तत्राऽऽह नानुद्वेष्टीति सारंगोभ्रमरइवसार
ग्राहीसारमाह यद्यस्मिन्कुशलानिपुण्यान्याशुसंकल्पमात्रेणफलंति इतराणिपापान्याशुनसिध्यंति यतस्तानिकृतान्येवसिध्यंतिनतुसं

उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञाताजितसंस्थितिः॥ वैयासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वंकलेवरम् ॥ ३ ॥ नोत्तमश्लो
कवार्तानांजुषतांतत्कथामृतम् ॥ स्यात्संभ्रमोऽतकालेपिस्मरतांतत्पदांबुजम् ॥ ४ ॥ तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्र
विष्टोऽपीहसर्वतः ॥ यावदीशोमहानुर्व्यामाभिमन्यवएकराट् ॥ ५ ॥ यस्मिन्नहनियर्ह्येवभगवानुत्ससर्ज
गाम् ॥ तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवःकलिः ॥ ६ ॥ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् ॥ कुशलान्या
शुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ॥ ७ ॥ किंनुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृको
नृषुवर्तते ॥ ८ ॥ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ॥ ९ ॥ यायाः
कथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः ॥ गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभूषुभिः ॥ १० ॥ ऋषयऊचुः सूत
जीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः ॥ यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ॥ ११ ॥

कल्पितमात्राणीति ॥ ७ ॥ ननुदोषाधिक्याद्द्वेषएवयुक्तः न धीरेषुतस्याकिंचित्करत्वादित्याह किंन्विति किंनुतेनभवेत् बालेष्वधीरेषु अ
प्रमत्तोऽवहितःसन्योवृकइववर्तते ॥ ८ ॥ पारीक्षितमाख्यानम् अपृच्छतपृष्टवंतोयूयम् ॥ ९ ॥ किंबहुनानरैरेतावदेवकर्तव्यमितिसर्वशा
स्त्रार्थसारंकथयति यायाइति कथनीयान्युरूणिकर्माणियस्यतस्यगुणकर्मविषयाः बुभूषुभिःसद्भावमिच्छद्भिः ॥ १० ॥ पुनर्विस्तरेणकथ
नार्थंसूतोक्तितत्संगंचाभिनंदंति सूतेतित्रिभिः शाश्वतीःसमाअनंतान्वत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया विशुद्धंयशःकीर्तयसि तच्चास्माकं
मर्त्यानाममृतंमरणनिवर्तकम् ॥ ११ ॥

---

१ उर्व्याआभिमन्यवइतिक्वचित्पाठः

किंच अस्मिन्कर्मणिसत्रेऽनाश्वासेऽविश्वसनीये वैगुण्यबाहुल्येनफलनिश्चयाभावात् धूमेनधूम्रोविवर्णआत्माशरीरंयेषांतानस्मान् कर्म णिषष्ठी आसवंमकरंदम् मधुमधुरम् ॥ १२ ॥ भगवत्संगिनोविष्णुभक्तास्तेषांसंगस्ययोलवोऽत्यल्पःकालस्तेनापिस्वर्गंनतुलयामसमंनप श्याम नचापवर्गम् संभावनायांलोट् मर्त्यानांतुच्छाआशिषोराज्याद्यानतुलयामेतिकिमुवक्तव्यम् ॥ १३ ॥ एवंसत्संगमभिनंद्यश्रवणौत्सु क्यमाविष्कुर्वंति कोनामेति रसविद्रसज्ञः महत्तमानामेकांतिनपरमयनमाश्रयोयस्तस्यकथायाम् अगुणस्यप्राकृतगुणरहितस्य कल्याणगु णानामंतंयेयोगेश्वरास्तेऽपिनजग्मुरेतावंतइतिनपरिगणयांचक्रुः भवःशिवःपाद्मोब्रह्माचमुख्यौयेषांते ॥ १४ ॥ नोऽस्माकंमध्येभगवान्प्र

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनांभवान्॥ आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु ॥ १२ ॥ तुलयामलवे नापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ॥ १३ ॥ कोनामतृप्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः ॥ १४ ॥ तन्नोभवान्वै भगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ हरेरुदारं[1]चरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् ॥ १५ ॥ सवै महाभागवतःपरीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥ ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् ॥ १६ ॥ तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥ आख्यात्यनंताचरितोपपन्नंपारीक्षितंभा गवताभिरामम् ॥ १७ ॥

धानंसेव्योयस्यसभवान्नःशुश्रूषतांहरेश्चरितंविस्तारयतु ॥ १५ ॥ तच्चशुकपरीक्षित्संवादेनकथयेत्याहुः सवाइतिद्वाभ्याम् वैयासकिनाश्री शुकेनशब्दितेनकथितेनयेनज्ञानेनज्ञानसाधनेनापवर्गइत्याख्यायस्यतत्खगेंद्रध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे ॥ १६ ॥ तदसंवृतार्थंयथातथाआ ख्याहि तदेवनिर्दिशंति परीक्षितेकथितंपारीक्षितमाख्यानंश्रीभागवतंपुराणम् परंपुण्यंसत्त्वशोधकम् अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्य अनंतस्याऽऽ चरितैरुपपन्नंयुक्तम् अतएवभागवतानामभिरामंप्रियम् एतैर्विशेषणैःकर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् ॥ १७ ॥

---

[1] उदारंचतुर्विधपुरुषार्थप्रदम्

श्रीभागवतव्याख्यानेलब्धप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेद्वाभ्याम् अहोइत्याश्चर्ये हइतिहर्षे वयमितिबहुवचनंश्लाघायाम् प्रति लोमजाअप्यद्यजन्मभृतःसफलजन्मानआस्मजाताः वृद्धानामनुवृत्त्याआदरेण ज्ञानवृद्धःशुकस्तस्यसेवयेतिवा यतोदुष्कुलत्वंतन्निमि त्तमाधिंचमनःपीडांमहत्तमानामभिधानयोगोलौकिकोपिसंभाषणलक्षणःसंबंधोविधुनोत्यपनयति ॥ १८ ॥ कुतःपुनःकिंपुनर्वक्तव्यंतस्या नंतस्यनामगृणतःपुंसोमहत्तमानामभिधानयोगोदौष्कुल्यंविधुनोतीति यद्वा नामगृणतःपुनःकुतोदौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतःपुंसस्तस्यनाम दौष्कुल्यंविधुनोतीतिकिंवक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायमेवाऽऽह अनंताःशक्तयोयस्य स्वतोऽप्यनंतः किंच महत्सुगुणायस्यसमहद्गुणःतस्यभाव

सूतउवाच अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः॥ दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमह त्तमानामभिधानयोगः॥१८॥ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य॥ योऽनंतशक्तिर्भगवाननं तोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः॥ १९॥ एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशायनस्य ॥ हित्वेतरान्प्रार्थय तोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः ॥ २० ॥ अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः॥ से शंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्पदार्थः ॥ २१ ॥ यत्रानुरक्ताःसहसैवधीराव्यपोह्यदेहादिषुसं गमूढम्॥ व्रजंतितत्पारमहंस्यमंत्यंयस्मिन्नहिंसोपशमःस्वधर्मः॥ २२॥

स्तस्मात् यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः ॥ १९ ॥ एतत्प्रपंचयतित्रिभिः एतावतेति तस्ययदसाम्यमनतिशायनंचगुणैस्तत्साम्यंतदाधिक्यंचान्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्यज्ञानमेतावतासूचितेनालंपर्याप्तंकस्तद्विस्तरतोवक्तुंशक्नोति तदेवाऽऽह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान्हित्वाविभूतिर्लक्ष्मीर नभीप्सोरपियस्यांघ्रिरेणुंसेवतइति ॥ २० ॥ अथेत्यर्थांतरे यस्यपादनखादवसृष्टंनिःसृतमपिविरिंचेनोपहृतंसमर्पितमर्हणांभोऽर्घोदकमी शसहितंजगत्पुनाति विरिंचोपहृतंसेशमितिचतयोरप्युपासकत्वमुक्तम् तस्मान्मुकुंदव्यतिरिक्तःकोनामभगवत्पदस्यार्थः सएवसर्वेश्वरइत्य र्थः ॥ २१ ॥ धीराःसंतः ऊढंधृतम् अंत्यंपरमकाष्ठापन्नम् तदाह यस्मिन्नहिंसाउपशमश्चस्वाभाविकोधर्मः ॥ २२ ॥

---

१ ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातत्वादित्यर्थः

एवंस्वभाग्यमभिनंद्यपारीक्षितोपाख्यानंवक्तुमाह अहंहीति हेअर्यमणःहेसूर्यास्त्रयीमूर्तयोऽत्रयावानात्मावगमोममज्ञानंतावदाचक्षेप्रव क्ष्यामि तथाहि यथापक्षिणोनभआत्मसमंस्वशक्त्यनुरूपमेवोत्पतंतिनकृत्स्नंतथाविपश्चितोपिविष्णोर्गतिंलीलांसमंस्वमत्यनुरूपमेववदंतीत्य र्थः॥ २३ ॥ संप्रतिकथामुपक्षिपति एकदेति ॥ २४ ॥ अचक्षाणोऽपश्यन् तंप्रसिद्धमाश्रमम् तस्मिंश्चमुनिंशमीकम् ॥ २५ ॥ प्रतिरुद्धाःप्र त्याहृताइंद्रियादयोयेनतम् अतएवोपरतम् स्थानत्रयाज्जाग्रदादिलक्षणात्परंतुरीयंपदंप्राप्तम् अतएवब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् ॥ २६॥ विप्रकी

अहंहिपृष्टोऽर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोऽत्रयावान् ॥ नभःपतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्तथासमंविष्णुगतिंविपश्चितः॥ २३॥ एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने॥मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम्॥ २४॥ जलाशयमचक्षाणःप्रविवेशतमाश्रमम् ॥ ददर्शमुनिमासीनंशांतंमीलितलोचनम्॥ २५ ॥ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम्॥ स्थानत्रयात्परंप्राप्तंब्रह्मभूतमविक्रियम्॥ २६॥ विप्रकीर्णजटाच्छन्नंरौरवेणाजिनेनच॥ विशुष्यतालुरुदकंतथाभूतमयाचत ॥ २७ ॥ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः॥ अवज्ञातमिवात्मानंमन्यमानश्चुकोपह॥ २८ ॥ अभूतपूर्वःसहसाक्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः॥ ब्राह्मणंप्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरोमन्युरेवच॥ २९ ॥ सतुब्रह्मऋषेरंसेगतासुमुरगंरुषा ॥ विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्यानिधायपुरमागमत्॥ ॥ ३० ॥ एषकिंनिभृताशेषकरणोमीलितेक्षणः॥ मृषासमाधिराहोस्वित्किंनुस्यात्क्षत्रबंधुभिः॥ ३१॥

र्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् रुरुर्मृगविशेषस्तस्यचर्मणाचाऽऽच्छन्नम् विशेषेणशुष्यत्तालुयस्यसः तथाभूतंमुनिमुदकमयाचत ॥ २७ ॥ नलब्धं तृणंतृणासनंभूम्याद्युपवेशस्थानंचयेनसः नसंप्राप्तोऽर्घःसूनृतंप्रियवचनंचयेनसः ॥ २८ ॥ मत्सरस्तदुत्कर्षासहनम् ॥ २९ ॥ गतासुंमृतम् धनुष्कोट्याचापाग्रेण ॥ ३० ॥ सर्पनिधानेराज्ञोऽभिप्रायमाह एषकिंप्रत्याहृतसर्वेंद्रियःसन्मीलितेक्षणःस्थितोयद्वाक्षत्रबंधुभिरागतैर्गतैर्वाकिंनुस्यादित्यवज्ञयामृषासमाधिःसन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१ तस्येतिराज्ञइतिचपाठद्वयंकयोश्चित्पुस्तकयोः २ आगतइत्यपिक्वचित्पाठः ३ तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृता एतान्यपिसतांगेहेनोच्छिद्यंतेकदाचनेतिस्मृते स्तृणादीनांसत्कारार्थत्वात्

तस्यपुत्रःशृंगीनामा अतितेजस्वीतपोबलसंपन्नः अघंदुःखम् तत्रअर्भकमध्ये ॥ ३२ ॥ पालानांराज्ञाम् पीनांपुष्टानाम् अधर्ममेवनिर्दिशति स्वामिनिदासानांयदघंपापाचरणंबलिभुजांकाकानामिवशुनामिवचेति ॥ ३३ ॥ दासत्वंदर्शयति ब्राह्मणैरिति सभांडंभांडेएवस्थितम् ॥ ३४ ॥ तत्तदनंतरम् अहंशास्मिदंडयामि ॥ ३५ ॥ इतिवयस्यानुक्त्वारोषेणताम्रेअक्षिणीयस्यसः कौशिकीनदीतस्याअपः संधिरार्षः

तस्यपुत्रोऽतितेजस्वीविहरन्बालकोऽर्भकैः॥ राज्ञाघंप्रापितंतातंश्रुत्वातत्रेदमब्रवीत्॥ ३२ ॥ अहोअधर्मःपालानांपीव्नांबलिभुजामिव॥ स्वामिन्यघंयद्दासानांद्वारपानांशुनामिव ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रबंधुर्हिद्वारपालोनिरूपितः॥ सकथंतद्गृहेद्वास्थःसभांडंभोक्तुमर्हति ॥ ३४॥ कृष्णेगतेभगवतिशास्तर्युत्पथगामिनाम्॥ तद्भिन्नसेतूनद्याहंशास्मिपश्यतमेबलम्॥ ३५॥ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षोवयस्यानृषिबालकान्॥ कौशिक्यापउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्जह॥ ३६॥ इतिलंघितमर्यादंतक्षकःसप्तमेऽहनि ॥ दंक्ष्यतिस्मकुलांगारंचोदितोमेततद्रुहम् ॥ ३७॥ ततोऽभ्येत्याश्रमंबालोगलेसर्पकलेवरम्॥ पितरंवीक्ष्यदुःखार्तोमुक्तकंठोरुरोदह॥ ३८ ॥ सवाआंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापनम्॥ उन्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वास्वांसेमृतोरगम्॥ ३९ ॥ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छवत्सकस्माद्धिरोदिषि॥ केनवातेप्रतिकृतमित्युक्तःसन्यवेदयत्॥ ४० ॥ निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्मजमभ्यनंदत्॥ अहोबतांहोमहदद्यतेकृतमल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः॥ ४१ ॥ नवैनृभिर्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे॥ यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः॥ ४२॥

वाग्वज्रंशापम् ॥ ३६ ॥ इत्येवंसर्पनिक्षेपेण दंक्ष्यतिभक्षयिष्यति पाठांतरेभस्मीकरिष्यति स्मेतिपादपूरणे कुलस्यांगारतुल्यम् मेमया तते तिङ्क्ष्वत्वमार्षम् ॥ ३७ ॥ गलेसर्पकलेवरंयस्येत्यलुक्समासः मुक्तकंठःउच्चैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तंसर्पंविसृज्य केनापकारःकृतः ॥ ४० ॥ अनभिनंदनवाक्यमहोइत्यादि बतकष्टम् तेत्वयामहत्पापंकृतम् द्रोहेअपराधे दमोदंडः ॥ ४१ ॥ परोविष्णुरित्याख्याख्यातिर्यस्यतंनरदेवम् नृभिःसंमातुंसमंद्रष्टुम् ॥ ४२ ॥

---

१ श्ववद्द्वाररक्षकः २ ऋषिबालकइतिक्वचित्पाठः ३ आंगिरसःशमीकः ४ धक्ष्यतिस्मेत्येवंरूपे

अलक्ष्यमाणेऽदृश्यमाने अविवरूथवन्मेषसंघवत् ॥ ४३ ॥ नष्टोनाथोयस्यलोकस्यतस्यवसोर्वसुनोधनस्यविलुंपकादपहर्तुश्चोरादेर्हेतोर्य त्पापंभविष्यतितदस्मन्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति अनन्वयंसंबंधशून्यमेव तदेवपापंदर्शयति परस्परमिति शपंतिपरुषंवदंति पश्वादीन्वृंजतेऽप हरंति पुरुदस्यवश्चोरबहुलाः ॥ ४४ ॥ आर्यधर्मःसदाचारः शुनांकपीनामिवार्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम् ॥ ४५ ॥ एवंराजमात्र स्यशापानर्हत्वमुक्त्वाप्रस्तुतेविशेषमाह धर्मपालइतिसार्धेन हयमेधयाडश्वमेधयाजी नन्वेवंभूतश्चेत्तत्कुतोऽपकृतवांस्तत्राऽऽह क्षुत्तृडिति

अलक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः ॥ तदाहिचोरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ॥ ४३ ॥ तदघनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात् ॥ परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्यवोजनाः ॥ ४४ ॥ तदार्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥ ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः ॥ ४५ ॥ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृहच्छ्रवाः ॥ साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् ॥ क्षुत्तृट्श्रमयुतोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ॥ ४६ ॥ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना ॥ पापंकृतंतद्भगवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ॥ ४७ ॥ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताअपिवा ॥ नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोऽपिहि ॥ ४८ ॥ इतिपुत्रकृताघेनसोऽनुतप्तोमहामुनिः ॥ स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ॥ ४९ ॥ प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः ॥ नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्माऽगुणाश्रयः ॥ ५० ॥ ॥ इ० भा० म० प्र० विप्रशापोपलंभनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥

स्वागतप्रश्नाद्यभावेनावज्ञातःप्रत्युतशापंकथमर्हतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अस्यमहापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावेदयन्भगवंतंप्रार्थयते अपापेष्विति ॥ ४७ ॥ राजाचेत्प्रतिशापंदद्यात्तर्हिनिष्कृतिर्भवेदपितत्तुनसंभवतितस्यमहाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृतानिंदिताः विप्रलब्धावंचिताः क्षिप्ताअवज्ञाताः हतास्ताडिताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः नतत्प्रतीकारंकुर्वंति तद्भक्ताविष्णुभक्ताः प्रभवःसमर्थाअपि ॥ ४८ ॥ विप्रकृतोऽपकृतः अघमपराधम् ॥ ४९ ॥ युक्तंचैतदित्याह प्रायशइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषु अगुणाश्रयःसुखदुःखाद्याश्रयोनभवति ॥ ५० ॥ इतिभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ नन्वित्यारभ्यइत्यर्थइत्येतदंतोग्रंथोऽंकितपुस्तकातिरिक्तेषुबहुपुस्तकेष्वदृष्टः २ सूतोक्तिरियम्

प्रायोपविष्टेगंगायांराज्ञियोगिजनाटते ॥ शुकस्यागमनंतत्रप्रोक्तमेकोनविंशके ॥१॥ स्वकृतंतत्कर्ममुनिस्कंधेसर्पप्रक्षेपणंगर्ह्यंनिंद्यंचिंतयन्सुदु र्मनाजातः चिंतामेवाऽऽहसार्धाभ्याम् अहोइति नीचंपापम् अमीवमितिपाठेसएवार्थः ब्रह्मणिब्राह्मणे गूढंगुप्तंतेजोयस्यतस्मिन्॥१॥ कृतंयद्दे वहेलनमीश्वरावज्ञापापमित्यर्थः तस्मान्मेव्यसनंभविष्यतितत्तुनातिदीर्घात्कालादचिरादेवास्तुतत्राप्यद्धासाक्षान्ममैवनपुत्रादिद्वारेणेतिप्रार्थ ना काममसंकोचतः एवंप्रार्थनायाःप्रयोजनम् अघस्यनिष्कृतायप्रायश्चित्ताय यथापुनरेवंनकुर्यामितिच ॥२॥ एवंसाक्षात्स्वस्यैवव्यसनंसं प्रार्थ्यतनःप्रागेवकिंचित्प्रार्थयते अद्यैवमेराज्यादिदहतुप्रकोपितंब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्द्विजादीन्पीडयितुंधीर्मेमाभून्नभवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ इ

सूतउवाच महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतंसुदुर्मनाः॥ अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिराग सिब्रह्मणिगूढतेजसि॥ १ ॥ ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात्॥तदस्तुकामंत्वघनिष्कृताय मेयथानकुर्यांपुनरेवमद्धा॥ २ ॥ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे॥ दहत्वभद्रस्यपुनर्नमे भूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसुतोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः॥ ससाधुमेनेनचिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम्॥ ४॥ अथोविहायेममममुंचलोकंविमर्शितोहेयत यापुरस्तात्॥ कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमानउपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम्॥ ५॥ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्र कृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री॥ पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः॥ ६ ॥

त्थंचिंतयन्सराजामुनेःसुतेनोक्तःसप्तमेऽहनिनिर्ऋतिर्मृत्युर्यथाभविष्यतितथाऽशृणोत् शमीकप्रेषितशिष्यात्छ्रुत्वाचसतक्षकस्यविषाग्निंसाधुमे नेयतोविषयेषुप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ॥४ ॥ अथोऽनंतरमुभौलोकौपुरस्ताद्राज्यमध्यएवहेयतयाविचारितौविहायश्रीकृष्णांघ्रिसेवामेवा धिमन्यमानःसर्वपुरुषार्थाधिकांजानन्प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविशदितियावत् यद्वा प्रायंप्रकृष्टमयनंशरणंयथाभवतित था ॥ ५ ॥ अमर्त्यनद्यामितिविशेषणस्यफलमाह यागंगालसंतीश्रीर्यस्यास्तुलस्यास्तयाविमिश्रायेकृष्णांघ्रिरेणवस्तैरभ्यधिकंसर्वोत्कृष्टंयदं बुतस्यनेत्रीतद्वाहिनी उभयत्रांऽतर्बहिश्चसेशान्लोकपालैःसहितान्लोकान्पुनाति मरिष्यमाणआसन्नमरणः मरणस्यानियतकालत्वात्सर्वो पितथाअतस्तांकोनसेवेत ॥ ६ ॥

---

१ पीडयितुमधर्मोमाभूदितिपाठोबहुषुपुस्तकेष्वस्तितत्रपापीयसीधीरित्यास्यार्थोऽधर्मइतिबोध्यम् २ नूनमित्यपिक्वचित्पाठः ३ काममघनिष्कृतायेतिपाठोबहुषुपु स्तकेषुदृश्यते ४ अरणंयथेतिक्वचित्पाठः

इत्येवंविष्णुपद्यांगंगायांप्रायोपवेशंप्रतिव्यवच्छिद्यनिश्चित्य पांडवेयइतितत्कुलौचित्यंदर्शयति नास्त्यन्यस्मिन्भावोयस्यसः कुतः मुनिव्रतउपशांतः तत्कुतः मुक्तःसमस्तसंगोयेनसः ॥ ७ ॥ तत्रतदातद्दर्शनार्थंमुनयउपागतानतुतीर्थस्नानार्थम् कृतार्थत्वात् ननुतादृशानामपितीर्थयात्रादृश्यतेतत्राऽऽह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥अरुणादयःकांडर्षित्वविशेषेणपृथङ्निर्दिष्टाः नानायान्यार्षेयाणिऋषीणांगोत्राणितेषुप्रवरान्श्रेष्ठान् शिरसाभुवंस्पृष्ट्वाववंदे ॥ ११ ॥ विज्ञापनार्थंपुनःकृतप्रणामः विविक्तंशुद्धंचेतोयस्य अभिगृहीतौसंयोजि

इतिव्यवच्छिद्यसपांडवेयः प्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्याम् ॥ दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः ॥ ७॥ तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः ॥ प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः॥८॥ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च॥ पराशरोगाधिसुतोऽथरामउतथ्यइंद्रप्रमदेध्मवाहौ ॥ ९॥ मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः ॥ मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च ॥ १०॥ अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च॥ नानार्षेयप्रवरांस्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयःकृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् ॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेऽभिगृहीतपाणिः ॥ १२ ॥ राजोवाच अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः॥ राज्ञांकुलंब्राह्मणपादशौचाद्दूराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म ॥ १३ ॥

तौपाणीयेनसः स्वचिकीर्षितंप्रायोपवेशनादियुक्तमयुक्तंवेतिविज्ञापयामास॥ १२॥अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्याऽऽत्मानंश्लाघते अहोइति नृपाणांमध्येमहत्तमैरनुग्रहणीयंशीलंवृत्तंयेषांते एतच्चराज्ञामतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानांपादशौचात्पादक्षालनोदकात् दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेदितिस्मृतेर्दूरेर्हितैस्तद्विसृज्यते ततोपिदूरादेवविसृष्टंक्षिप्तम् तत्रापिस्थातुमयोग्यमित्यर्थः गर्ह्यंकर्मयस्येत्यात्मानमुद्दिश्योक्तम् ॥ १३ ॥

१ प्रवरांस्तान्समेतानितिप्राचीनतरेपुस्तकेऽङ्कितांभ्रपुस्तकेचपाठः

आस्तांतावदनुग्रहोब्रह्मशापोपिभगवत्प्रसादादेवजातइत्याह तस्यगर्ह्यकर्मणएव अतोऽघस्यपापात्मनागृहेष्वासक्तचित्तस्यमेस्वप्राप्तयेपरा वराणामीशएवद्विजशापतयाबभूव यत्रयस्मिन्शापेसतिगृहेषुप्रसक्तोभयंधत्तेनिर्विण्णोभवति यतोनिर्वेदमूलोनिर्वेदोवैराग्यंमूलंप्राप्तिकार णंयस्मिन् स्वस्यवैराग्यप्राप्यत्वात्तस्यचभयमूलत्वात्तदर्थंद्विजशापंकारितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ तान्प्रार्थयते तमितिद्वाभ्याम् तंमामुपयातं शरणागतंप्रतियंतुजानंतु देवीदेवतारूपागंगाचप्रत्येतु वाशब्दःप्रतिक्रियाऽनादरे गाथाःकथाः ॥ १५ ॥ सआश्रयोयेषांतेषुप्रकृष्टःसंगोभूयात्

तस्यैवमेऽघस्यपरावरेशोव्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् ॥ निर्वेदमूलोद्विजशापरूपोयत्रप्रसक्तोभयमा शुधत्ते ॥ १४ ॥ तंमोपयातंप्रतियंतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षकोवादशत्व लंगायतविष्णुगाथाः ॥ १५ ॥ पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु ॥ महत्सुयांयामुपयामिसृ ष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः ॥ १६ ॥ इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तःप्राचीनमूलेषुकुशेषुधीरः ॥ उदङ्मुखोद क्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभारः ॥ १७ ॥ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः ॥ प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः ॥ १८ ॥ महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोद मानाः ॥ ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदूत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् ॥ १९ ॥ नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सु कृष्णंसमनुव्रतेषु ॥ येऽध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ २० ॥ सर्वेवयंतावदिहास्महेऽ थकलेवरंयावदसौविहाय ॥ लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः ॥ २१ ॥

[1]तस्यांतस्यांसृष्टौजन्मनि ॥ १६ ॥ अध्यवसायोनिश्चयः प्रा[3]चीनानिप्रागग्राणिमूलानियेषांतेषुप्रागग्रेषुकुशेष्वास्तेस्म स्वसुतेजनमेजयेन्य स्तोभारोराज्यंयेनसः ॥ १७ ॥ मुदाव्यकिरन् देवसंघैर्वादितादुंदुभयोनेदुः ॥ १८ ॥ प्रजानुग्रहेशीलंस्वभावःसारोबलंचयेषाम् उत्तमश्लोकगु णैरभिरूपंसुंदरम् ॥ १९ ॥ भवत्सुपांडोर्वंश्येषु येजहुरितियुधिष्ठिराद्यभिप्रायेण ॥ २० ॥ परस्परंसंमंत्रयंते सर्वइति परंश्रेष्ठंलोकम् तत्रहेतुः विरजस्कंनिर्मायंविशोकंचयास्यतीति कुतस्तत्राऽऽह अयमिति ॥ २१ ॥

१ मूलस्थद्विजशापरूपइत्यस्यायमर्थः २ मूलस्थसर्वत्रेत्यस्यायमर्थः ३ इयंव्युत्पत्तिरंकितातिरिक्तपुस्तकेषुनदृश्यते तत्रकेवलंप्राचीनमूलेषुप्रागग्रेष्वित्येवास्ति तत्रा यमर्थःकथमितिविचारणीयम

आश्रुत्याऽऽकर्ण्य समंपक्षपातशून्यम् मधुच्युदमृतस्त्राविं गुरुगंभीरार्थम् अव्यलीकंसत्यम् ॥२२॥ त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिसत्यलोकेवेदा यथामूर्तिधराभवंतितत्तुल्याः ज्ञानातिशयमुक्त्वाकृपालुतामाह नेहेति भवतांप्रयोजनंपरानुग्रहंविनानास्ति तर्हिसएवार्थःस्यात् न आत्म शीलंस्वस्वभावम् ॥ २३ ॥ पृच्छयंप्रष्टव्यम् विश्रभ्यविश्वासंकृत्वा एवंकर्तव्यमित्यस्यभावइतिकृत्यतातस्मिन्विषये सर्वात्मनासर्वावस्थासु यत्कृत्यंविशेषतश्चम्रियमाणैस्तत्त्वशुद्धंपापसंपर्करहितमामृशतविचारयत ॥ २४ ॥ तत्रतेषुयागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषुसत्सुयदृच्छ यागांपर्यटन्व्यासपुत्रस्तत्राऽभवत्प्राप्तः नलक्ष्यमाश्रमादिलिंगंयस्य अवधूतोऽवज्ञयाजनैस्त्यक्तोयस्तस्येववेषोयस्यसः ॥ २५ ॥ तमित्या

आश्रुत्यतदृषिगणवचःपरीक्षित्समंमधुच्युद्गुरुचाव्यलीकम् ॥ आभाषतैतानभिनंद्ययुक्तंशुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः ॥ २२ ॥ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे॥ नेहाथवामुत्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलम् ॥ २३॥ ततश्चवःपृच्छ्यमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् ॥ सर्वात्मनाम्रियमाणैश्चकृत्यंशुद्धंचतत्राऽऽमृशताभियुक्ताः ॥ २४ ॥ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोऽनपेक्षः ॥ अलक्ष्यलिंगोनिजलाभतुष्टोवृतःस्त्रिबालैरवधूतवेषः ॥ २५॥ तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम्॥चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननंकंबुसुजातकंठम् ॥ २६ ॥ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसमावर्तनाभिंवलिवल्गूदरंच ॥ दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम् ॥ २७॥

दीनांप्रत्युत्थिताइतितृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्य सुकुमारौपादौकरावूरुबाहूअंसौकपोलौगात्रंचयस्य चारुणीआयतेअक्षिणीयस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंवक्रत्वादिवैषम्यंविनातुल्यौकर्णौयस्मिन् शोभनेचभ्रुवौयस्मिन् एवंभूतमाननंयस्य कंबुवद्रेखात्रयांकितःसुष्ठुजातःकंठोयस्य ॥ २६ ॥ कंठस्याधोभागयोःस्थितेअस्थिनीजत्रुणी मांसेननिगूढेजत्रुणीयस्य पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्नतंचवक्षोयस्य आवर्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्तिर्यङ्निम्नरेखाभिर्वल्गुरम्यमुदरंयस्य दिशएवांबरंयस्य वक्राविकीर्णाःकेशायस्य प्रलंबौबाहूयस्य स्वमरेषुश्रेष्ठदेवेषूत्तमोहरिस्तद्वदाभायस्यतम् ॥ २७ ॥

१ प्राचीनतरेपुस्तके (आश्रुत्यतेषांवचनंपरीक्षित्) इतिपाठोदृश्यते २ अभाषतैनानभिवंद्ययुक्तइत्यपिक्वचित्पाठः ३ तत्रतादृशकृत्यविषये ४ अभियुक्ताआप्ताः

सदाअपीच्यमत्युत्तमंयद्वयोयौवनंतेनयांऽगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तयारुचिरस्मितेनच गूढवर्चसमपिप्रत्युत्थितास्तंदृष्ट्वाप्रत्युद्गमंकृतवंतइत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥ शिरसैवसपर्यामाजहाराऽऽत्मनिवेदनंकृतवान् तेनसहागताःकृष्यादयोनिवृत्ताः सचोपविवेश संधिरार्षः ॥ २९ ॥ सभगवान्ब्रह्म

श्यामंसदाऽपीच्यवयोंऽगलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञंरुचिरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितास्ते मुनयःस्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपिगूढवर्चसम् ॥ २८ ॥ सविष्णुरातोऽतिथयआगतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ॥ ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भकामहासनेसोपविवेशपूजितः ॥ २९ ॥ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ॥ व्यरोचतालंभगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैःपरीतः ॥ ३० ॥ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिंनृपोभागवतोऽभ्युपेत्य ॥ प्रणम्यमूर्ध्नाऽवहितःकृतांजलिर्नत्वागिरासूनृतयान्वपृच्छत् ॥ ३१ ॥ अहोअद्यवयंब्रह्मन्सत्सेव्याःक्षत्रबंधवः ॥ कृपयाऽतिथिरूपेणभवद्भिस्तीर्थकाःकृताः ॥ ३२ ॥ येषांसंस्मरणात्पुंसांसद्यःशुध्यंतिवैगृहाः ॥ किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥ ३३ ॥ सान्निध्यात्तेमहायोगिन्पातकानिमहांत्यपि ॥ सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः ॥ ३४ ॥ अपिमेभगवान्प्रीतःकृष्णःपांडुसुतप्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यात्तबांधवः ॥ ३५ ॥

र्ष्यादिसंघैःसंवृतःसन्नलंव्यरोचत ग्रहाःशुक्रादयःऋक्षाण्यश्विन्यादीनि अन्यास्ताराः ॥ ३० ॥ नकुंठासर्वार्थेषुमेधायस्यतम् प्रणम्यप्रश्नार्थंपुनर्नत्वा ॥ ३१ ॥ सूनृतांगिरमाह अहोइतिपंचभिः सतांसेव्याजाताः यतः अतिथिरूपेणहेतुनातीर्थकायोग्याःकृताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विष्णोः सान्निध्यादसुरार्दयइव ॥ ३४ ॥ पांडुसुतानांप्रियोऽतस्तेषांपैतृष्वस्रेयानांप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्यमेआत्तंस्वीकृतंबांधवंबंधुकृत्यंयेनसः ॥ ३५ ॥

---

१ सोचिल्लेपेचेदित्यनेननिर्वाहेआर्षत्वंविचारणीयम् केषुचित्पुस्तकेष्वेतन्नास्त्येव २ शौचार्चनादिभिरितिक्वचित्पाठः ३ असुरागयादयइवेतिबहुषुपुस्तकेषुपाठः तत्पौत्रस्य

अन्यथाश्रीकृष्णप्रसादंविना अव्यक्तागतिर्यस्य म्रियमाणानांनितरांकथंस्यात् वनयितायाचयिता वनयितृतमोवनीयांस्तस्य अत्युदारत यामांयाचेथाइतिप्रवर्तकस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्तम् कार्यंकर्तुंयोग्यम् कर्तव्यंत्वावश्यकमितिभेदः अतएवसर्वथाम्रियमा णस्यपुरुषस्ययस्मिन्कृतेसंसिद्धिर्मोक्षलक्षणासिद्धिर्भवतितत्त्वांयोगिनांगुरुंपृच्छामि ॥ ३७ ॥ यच्छ्रोतव्यंयज्जाप्यंयत्कर्तव्यंयत्स्मर्तव्यंय दाराध्यंतद्ब्रूहि विपर्ययमश्रोतव्यादि ॥ ३८ ॥तवद्दर्शनस्यपुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेवकथनीयमित्याशयेनाऽऽह नूनमिति गोदोहनमात्रकालमपि

अन्यथातेऽव्यक्तगतेर्दर्शनंनःकथंनृणाम् ॥ नितरांम्रियमाणानांसंसिद्धस्यवनीयसः ॥ ३६ ॥ अतःपृच्छा मिसंसिद्धिंयोगिनांपरमंगुरुम् ॥ पुरुषस्येहयत्कार्यंम्रियमाणस्यसर्वथा ॥ ३७ ॥ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंय त्कर्तव्यंनृभिःप्रभो ॥ स्मर्तव्यंभजनीयंवाब्रूहियद्वाविपर्ययम् ॥ ३८ ॥ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् ॥ नलक्ष्यतेह्यवस्थानमपिगोदोहनंक्वचित् ॥ ३९ ॥ सूतउवाच एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णया गिरा ॥ प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ॥ ४० ॥ इ० भा० म० अष्टादशसाहस्र्यांपारमहंस्यांसंहिता यांप्रथमस्कंधेशुकागमनंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ समाप्तोऽयंप्रथमस्कंधः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अस्माकंभाग्यवशात्त्वद्दर्शनंजातमितिभावः ॥ ३९ ॥ एवमहोइत्यादिकयाश्लक्ष्णयामधुरयागिराआभाषितोऽभिमुखीकृतःपृष्टश्च ॥ ४० ॥ आर्यंधर्मजमाहतारिमवनौकृत्वापरीक्षिन्नृपंब्रह्मास्त्रादभिरक्षितंकलिजयख्यातंचकृत्वाभुवि ॥ अंतेयःशुकरूपतःस्वपरमज्ञानोपदेशेनतंशापा दावदमुंनमामिपरमानंदाकृतिंमाधवम् ॥ १ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमस्कंधटीकायामे कोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ समाप्तोयंप्रथमस्कंधः ॥

१ शापात् आवत्ररक्षितवान्

॥ इति श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधः समाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 12:07
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 12:24:12
,PAGES=123
,TYPE=STD
,NAME=S0003189
,Book Name=M-2886-SHRIMAD BHAGWAT PRATHAM SKAND\
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,